میقات حج

فصلنامه فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، تاریخی

۴۹

پاییز ۱۳۸۳

بسم الله الرحمن الرحیم

میقات حج

نویسنده:

نادر سلیمانی بزچلوئی

ناشر چاپی:

مشعر

ناشر دیجیتالی:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

میقات حج-جلد ۴۹

مشخصات کتاب

سرشناسه : سلیمانی، نادر، - ۱۳۳۹

عنوان و نام پدیدآور : میقات حج/ نویسنده نادر سلیمانی بزچلوئی

مشخصات نشر : تهران: نادر سلیمانی بزچلوئی، ۱۳۸۰.

مشخصات ظاهری : ص ۱۸۴

شابک : ۹۶۴-۳۳۰-۶۲۷-۰۰۵۴۵۰۰ریال

یادداشت : عنوان دیگر: میقات حج (خاطرات حج).

یادداشت : عنوان روی جلد: خاطرات حج.

عنوان روی جلد : خاطرات حج.

عنوان دیگر : میقات حج (خاطرات حج).

عنوان دیگر : خاطرات حج

موضوع : حج -- خاطرات

موضوع : سلیمانی، نادر، ۱۳۳۹ - -- خاطرات

رده بندی کنگره : BP۱۸۸/۸/س۸۵م۹ ۱۳۸۰

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۳۵۷

شماره کتابشناسی ملی : م۸۰-۲۵۲۴

ص: ۱

اشاره

ص: ۲

ص: ۳

ص: ۴

ص: ۵

اسرار و معارف حج

مناسک حج در کتاب خداوند

ص: ۶

محمد مهدی فیروز مهر

* مناسک حج

اهمیت مناسک حج

لزوم رعایت تقوای الهی درباره احکام و مناسک حج و پرهیز از هرگونه کوتاهی و اهمال‌کاری در مورد آن:

وَ أَتِمُّوا الْحَجَّ وَ الْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ وَ لا تَحْلِقُوا رُؤُسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهُ فَمَنْ كانَ مِنْكُمْ مَرِيضاً أَوْ بِهِ أَذىً مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ فَإِذا أَمِنْتُمْ فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيامُ ثَلاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَ سَبْعَةٍ إِذا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشَرَةٌ كامِلَةٌ ذلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرامِ وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقابِ. (بقره ۱۹۶)

مناسک حج از شعائر الهی و شایسته تعظیم و بزرگداشت:

ذلِكَ وَ مَنْ يُعَظِّمْ شَعائِرَ اللَّهِ فَإِنَّها مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ* لَكُمْ فِيها مَنافِعُ إِلى أَجَلٍ مُسَمًّى ثُمَّ مَحِلُّها إِلَى الْبَيْتِ الْعَتِيقِ. (حج: ۳۳- ۳۲)

در اینکه مقصود از «شعائراللَّه» در آیه بالا چیست، مفسّران سه احتمال ذکر کرده‌اند:

«تمام معالم دین»، «خصوص مناسک حج» یا «خصوص دام‌های قربانی».

(نک: مجمع البیان؛ المیزان، ذیل آیه)

نکته بالا، بر اساس احتمال دوم است.

گفتنی است در این صورت، معنای لَكُمْ فِيها مَنافِعُ إِلى أَجَلٍ مُسَمًّى ... این

ص: ۷

است که مناسک حج وسیله کسب در آمد و تجارت برای شما مسلمانان است.

(نک: همان)

۱. احرام

احرام از مناسک و واجبات حج و عمره:

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ أُحِلَّتْ لَکُمْ بَهِیمَهُ الْأَنْعامِ إِلَّا ما یُتْلی عَلَیْکُمْ غَیْرَ مُحِلِّی الصَّیْدِ وَ أَنْتُمْ حُرُمٌ .... (مائده: ۱)

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَقْتُلُوا الصَّیْدَ وَ أَنْتُمْ حُرُمٌ ... وَ حُرِّمَ عَلَیْکُمْ صَیْدُ الْبَرِّ ما دُمْتُمْ حُرُماً ... (مائده: ۹۶- ۹۵)

در این آیات، اصلِ وجوبِ احرام مسلّم فرض شده است.

محرمات احرام

الف- آمیزش جنسی

حرمت آمیزش جنسی با همسر در حال احرام:

الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُوماتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِیهِنَّ الْحَجَّ فَلا رَفَثَ وَ لا فُسُوقَ وَ لا جِدالَ فِی الْحَجِّ ... (بقره: ۱۹۷)

«رفث» در لغت به معنای سخن از امور زشت و در روایات و فقه، کنایه از آمیزش جنسی است.

ب- جدال

سوگند خوردن به مثل «آری واللَّه» و «نه واللَّه» در مقام اثبات یا نفی چیزی:

الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُوماتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِیهِنَّ الْحَجَّ فَلا رَفَثَ وَ لا فُسُوقَ وَ لا جِدالَ فِی الْحَجِّ ... (بقره: ۱۹۷)

«جدال» در لغت به معنای مطلق نزاع است؛ اما در روایات و به تبع آن، در فقه به معنایی که ذکر گردیده، تفسیر شده است.

پ- سر تراشیدن پیش از قربانی:

جایز نبودن تراشیدن سر پیش از ذبح یا نحر قربانی:

وَ أَتِمُّوا الْحَجَّ وَ الْعُمْرَهَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَیْسَرَ مِنَ الْهَدْیِ وَ لا تَحْلِقُوا رُؤُسَکُمْ حَتَّی یَبْلُغَ الْهَدْیُ مَحِلَّهُ .... (بقره: ۱۹۶)

سر تراشیدن قبل از قربانی سبب وجوب کفاره، حتی در صورت مریض و معذور بودن:

وَ أَتِمُّوا الْحَجَّ وَ الْعُمْرَهَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَیْسَرَ مِنَ الْهَدْیِ وَ لا تَحْلِقُوا رُؤُسَکُمْ حَتَّی یَبْلُغَ الْهَدْیُ مَحِلَّهُ فَمَنْ کانَ مِنْکُمْ مَرِیضاً أَوْ بِهِ أَذیً مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْیَهٌ .... (بقره: ۹۶)

روزه (سه روز)، یا صدقه (ده مد طعام

ص: ۸

به شش مسکین)، یا قربانی (یک گوسفند)، کفاره سر تراشیدن قبل از قربانی:

وَ أَتِمُّوا الْحَجَّ وَ الْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ وَ لا تَحْلِقُوا رُؤُسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْىُ مَحِلَّهُ فَمَنْ كانَ مِنْكُمْ مَرِيضاً أَوْ بِهِ أذىً مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ .... (بقره: ۱۹۶)

ت- شکار حیوانات وحشی:

حرام بودن شکار هر نوع حیوان وحشی، در حال احرام:

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْأَنْعامِ إِلَّا ما يُتْلى عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَ أَنْتُمْ حُرُمٌ .... (مائده: ۱)

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَ أَنْتُمْ حُرُمٌ ... وَ حُرِّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ ما دُمْتُمْ حُرُماً ... (مائده: ۹۶- ۹۵)

شکار حیوانات وحشی در حال احرام، حرامی مؤکّد و در پی دارنده عذاب سخت خداوند:

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَيَبْلُوَنَّكُمُ اللَّهُ بِشَيْءٍ مِنَ الصَّيْدِ تَنالُهُ أَيْدِيكُمْ وَ رِماحُكُمْ لِيَعْلَمَ اللَّهُ مَنْ يَخافُهُ بِالْغَيْبِ فَمَنِ اعْتَدى بَعْدَ ذلِكَ فَلَهُ عَذابٌ أَلِيمٌ* يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَ أَنْتُمْ حُرُمٌ وَ مَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَمِّداً فَجَزاءٌ مِثْلُ ما قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ ... وَ مَنْ عادَ فَيَنْتَقِمُ اللَّهُ مِنْهُ وَ اللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انْتِقامٍ. (مائده: ۹۵- ۹۴)

شکار حیوانات وحشی در حال احرام، سبب وجوب کفاره:

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَ أَنْتُمْ حُرُمٌ وَ مَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَمِّداً فَجَزاءٌ مِثْلُ ما قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ يَحْكُمُ بِهِ ذَوا عَدْلٍ مِنْكُمْ هَدْياً بالِغَ الْكَعْبَةِ أَوْ كَفَّارَةٌ طَعامُ مَساكِينَ أَوْ عَدْلُ ذلِكَ صِياماً لِيَذُوقَ وَبالَ أَمْرِهِ .... (مائده: ۹۵)

جایگزین شدن انتقام و عذاب خدا به‌جای کفاره، در صورت تکرار شکار حیوانات وحشی از سوی شخص مُحرِم:

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَ أَنْتُمْ حُرُمٌ وَ مَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَمِّداً فَجَزاءٌ مِثْلُ ما قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ ... وَ مَنْ عادَ فَيَنْتَقِمُ اللَّهُ مِنْهُ وَ اللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انْتِقامٍ. (مائده: ۹۵)

حلبی از امام صادق علیه السلام در باره شخصی که در حال احرام شکار نماید پرسید، حضرت فرمود: بر او کفاره واجب می‌شود. گفت اگر دوباره شکار کند (حکمش چیست)؟ فرمود: بر او کفاره‌ای نیست و این همان کسی است که خدای تعالی فرمود:

ص: ۹

وَ مَنْ عادَ فَيَنْتَقِمُ اللَّهُ مِنْهُ (نورالثقلین، ج ۳، ص ۶۷۸، ح ۳۸۸)

حرام بودنِ خوردن از گوشت حیوان شکار شده بر مُحرم:

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْأَنْعامِ إِلَّا ما يُتْلى عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَ أَنْتُمْ حُرُمٌ ... وَ حُرِّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ ما دُمْتُمْ حُرُماً ..... (مائده: ۱ و ۹۶)

این برداشت بنا بر این احتمال است که «صید» به معنای اسم مفعول (حیوان شکار شده) باشد.

جایز بودن شکار حیوانات دریایی و خوردن از آنها برای مُحرم:

أُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ وَ طَعامُهُ مَتاعاً لَكُمْ وَ لِلسَّيَّارَةِ وَ حُرِّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ ما دُمْتُمْ حُرُماً ... (مائده: ۹۶)

حلال شدن شکار برای مُحرم پس از خروج از احرام:

... وَ إِذا حَلَلْتُمْ فَاصْطادُوا .... (مائده: ۲)

فلسفه تحریم صید

آزمایش مؤمنان از سوی خداوند، فلسفه حرام شدن صید بر محرم، علی رغم قرار گرفتن حیوانات شکاری در دسترس آنان:

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَيَبْلُوَنَّكُمُ اللَّهُ بِشَيْءٍ مِنَ الصَّيْدِ تَنالُهُ أَيْدِيكُمْ وَ رِماحُكُمْ لِيَعْلَمَ اللَّهُ مَنْ يَخافُهُ بِالْغَيْبِ .... (مائده: ۹۴)

کفاره صید

قربانی حیوان (شتر، گاو یا گوسفند) معادل حیوان شکار شده یا اطعام به مسکینان معادل قیمت حیوان شکار شده یا روزه گرفتن (در برابر هر یک یا دو مد طعام یک روز) کفاره صید عمدی در حال احرام:

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَ أَنْتُمْ حُرُمٌ وَ مَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَمِّداً فَجَزاءٌ مِثْلُ ما قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ يَحْكُمُ بِهِ ذَوا عَدْلٍ مِنْكُمْ هَدْياً بالِغَ الْكَعْبَةِ أَوْ كَفَّارَةٌ طَعامُ مَساكِينَ أَوْ عَدْلُ ذلِكَ صِياماً .... (مائده: ۹۵)

کفارات صید، کیفری بر ضد نادیده گیرندگان حکم حرمت صید در حال احرام:

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَ أَنْتُمْ حُرُمٌ وَ مَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَمِّداً فَجَزاءٌ مِثْلُ ما قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ يَحْكُمُ بِهِ ذَوا عَدْلٍ مِنْكُمْ هَدْياً بالِغَ الْكَعْبَةِ أَوْ كَفَّارَةٌ طَعامُ مَساكِينَ أَوْ عَدْلُ ذلِكَ صِياماً لِيَذُوقَ وَبالَ أَمْرِهِ .... (مائده: ۹۵)

ص: ۱۰

ث- فسوق (دروغ گفتن، فحش دادن و فخر به دیگران):

الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُوماتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِیهِنَّ الْحَجَّ فَلا رَفَثَ وَ لا فُسُوقَ وَ لا جِدالَ فِی الْحَجِّ ... (بقره: ۱۹۷)

۲. وقوف به عرفات

وقوف به عرفات از مناسک و واجبات حج:

فَإِذا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفاتٍ فَاذْکُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرامِ ... ثُمَّ أَفِیضُوا مِنْ حَیْثُ أَفاضَ النَّاسُ .... (بقره: ۱۹۹- ۱۹۸)

کوچ از عرفات که در آیه آمده، فرع بر وقوف به آن است.

شایسته بودن استغفار و طلب آمرزش از خداوند هنگام کوچ از عرفات:

ثُمَّ أَفِیضُوا مِنْ حَیْثُ أَفاضَ النَّاسُ وَ اسْتَغْفِرُوا اللَّهَ .... (بقره: ۱۹۹)

وقوف به عرفات در روزگار جاهلیت

ترک وقوف به عرفات از سوی قرشیان در حج روزگار جاهلیت:

ثُمَّ أَفِیضُوا مِنْ حَیْثُ أَفاضَ النَّاسُ .... (بقره: ۱۹۹)

۳. وقوف به مشعرالحرام

وقوف به مشعرالحرام از مناسک و واجبات حج:

فَإِذا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفاتٍ فَاذْکُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرامِ .... (بقره: ۱۹۸)

لزوم یاد و ذکر خدا در وقوف به مشعرالحرام:

فَإِذا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفاتٍ فَاذْکُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرامِ .... (بقره: ۱۹۸)

قداست مشعر

مشعر الحرام مکانی مقدس و دارای حرمت ویژه در پیشگاه خداوند:

فَإِذا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفاتٍ فَاذْکُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرامِ .... (بقره: ۱۹۸ (

۴. قربانی:

قربانی از واجبات حج تمتع:

... فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَی الْحَجِّ فَمَا اسْتَیْسَرَ مِنَ الْهَدْیِ ... (بقره: ۱۹۶)

وَأَذِّنْ فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ یَأْتُوکَ رِجالًا ... لِیَشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ وَ یَذْکُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِی أَیَّامٍ مَعْلُوماتٍ عَلی ما رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِیمَةِ الْأَنْعامِ .... (حج: ۲۸- ۲۷)

نیز نک: حج ۳۴- ۳۳ و ۳۶

ص: ۱۱

سهل و میسور بودن، حد وجوب قربانی در حج:

وَ أَتِمُّوا الْحَجَّ وَ الْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ وَ لا تَحْلِقُوا رُؤُسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهُ .... (بقره: ۱۹۶

انجام تکلیف قربانی حج، موقوف به زمانی خاص و معین (دهم تا سیزدهم ذیحجه):

وَ أَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجالًا ... لِيَشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ وَ يَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَعْلُوماتٍ عَلى ما رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعامِ .... (حج: ۲۸- ۲۷)

«أَيَّامٍ مَعْلُوماتٍ» در برخی روایات به روز عید و سه روز بعد آن (ایام تشریق) تفسیر شده است. (مجمع البیان، ذیل آیه).

ضرروت ذبح قربانی حج در محل و مکان خاص (منا):

وَ أَتِمُّوا الْحَجَّ وَ الْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ وَ لا تَحْلِقُوا رُؤُسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهُ .... (بقره: ۱۹۶)

لزوم ذکر نام خدا به هنگام ذبح و نحر قربانی در حج:

وَ أَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجالًا ... لِيَشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ وَ يَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَعْلُوماتٍ عَلى ما رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعامِ .... (حج: ۲۸- ۲۷)

وَ الْبُدْنَ جَعَلْناها لَكُمْ مِنْ شَعائِرِ اللَّهِ لَكُمْ فِيها خَيْرٌ فَاذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْها صَوافَّ ... (حج: ۳۱)

جواز قربانی کردن هر یک از شتر، گاو و گوسفند در حج:

وَ يَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَعْلُوماتٍ عَلى ما رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعامِ .... (حج: ۲۸)

«انعام» در اصل به معنای شتر است و به گاو و گوسفندی که در ضمنشان شتر باشد نیز انعام گفته می‌شود.

یک گوسفند اقلّ قربانی در حج:

... فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ ... (بقره: ۱۹۶)

امام رضا علیه السلام فرمود: «فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ» یعنی یک گوسفند»

(عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۱۲۰، ح ۱)

مطلوب‌تر بودن گزینش شتران درشت و چاق برای قربانی در حج:

وَ الْبُدْنَ جَعَلْناها لَكُمْ مِنْ شَعائِرِ اللَّهِ ... (حج: ۳۱)

«البدن» در اینجا به معنای شتر درشت و چاق است (نک: مجمع البیان، ذیل آیه).

ص: ۱۲

جواز استفاده از قسمتی از گوشت قربانی برای حج گزاران:

... وَ یَذْکُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِی أَیَّام مَعْلُوماتٍ عَلی ما رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِیمَهِٔ الْأَنْعام .... (حج: ۲۸)

وَ الْبُدْنَ جَعَلْناها لَکُمْ مِنْ شَعائِرِ اللَّهِ لَکُمْ فِیها خَیْرٌ فَاذْکُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَیْها صَوافَّ فَإِذا وَجَبَتْ جُنُوبُها فَکُلُوا مِنْها .... (حج: ۳۱)

«مِنْها» بیانگر این است که فقط بخشی از گوشت قربانی سهم حج گزار قربانی کننده است. شایان ذکر است که «فَکُلُوا» فرمان وجوبی نیست.

لزوم اطعام مستمندان از گوشت قربانی حج:

... وَ یَذْکُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِی أَیَّام مَعْلُوماتٍ عَلی ما رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِیمَهِٔ الْأَنْعام فَکُلُوا مِنْها وَ أَطْعِمُوا الْبائِسَ الْفَقِیرَ .... (حج: ۲۸)

وَ الْبُدْنَ جَعَلْناها لَکُمْ مِنْ شَعائِرِ اللَّهِ لَکُمْ فِیها خَیْرٌ فَاذْکُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَیْها صَوافَّ فَإِذا وَجَبَتْ جُنُوبُها فَکُلُوا مِنْها وَ أَطْعِمُوا الْقانِعَ وَ الْمُعْتَرَّ .... (حج: ۳۱)

جواز استفاده از دام‌های قربانی تا هنگام ذبح و نحر آن:

ذلِکَ وَ مَنْ یُعَظِّمْ شَعائِرَ اللَّهِ فَإِنَّها مِنْ تَقْوَی الْقُلُوبِ* لَکُمْ فِیها مَنافِعُ إِلی أَجَلٍ مُسَمًّی ثُمَّ مَحِلُّها إِلَی الْبَیْتِ الْعَتِیقِ. (حج: ۳۳- ۳۲)

این برداشت بنابراین احتمال است که مقصود از «شعائر» در آیه پیشین خصوص دام‌های قربانی باشد.

انواع قربانی‌های حج

قربانی‌های حج، دارای دو نوع؛ نشان‌دار و بی‌نشان:

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تُحِلُّوا شَعائِرَ اللَّهِ ... وَ لَا الْهَدْیَ وَ لَا الْقَلائِدَ .... (مائده: ۲)

جَعَلَ اللَّهُ الْکَعْبَهَٔ الْبَیْتَ الْحَرامَ قِیاماً لِلنَّاسِ وَالشَّهْرَ الْحَرامَ وَالْهَدْیَ وَالْقَلائِدَ .... (مائده: ۹۷)

«هدی» قربانی عادی و بی‌نشانه و «قلائد» قربانی نشان‌دار است.

بدل قربانی حج

ده روز روزه- سه روز در موسم حج و هفت روز در وطن پس از باز گشت از حج- بدل قربانی، در صورت ناتوانی حج گزار متمتع از تهیه قربانی:

... فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَهِٔ إِلَی الْحَجِّ فَمَا اسْتَیْسَرَ مِنَ الْهَدْیِ فَمَنْ لَمْ یَجِدْ فَصِیامُ ثَلاثَهِٔ أَیَّامٍ فِی الْحَجِّ وَ سَبْعَهٍٔ إِذا رَجَعْتُمْ تِلْکَ عَشَرَهٌٔ کامِلَهٌٔ ذلِکَ لِمَنْ لَمْ یَکُنْ أَهْلُهُ حاضِرِی الْمَسْجِدِ الْحَرامِ .... (بقره: ۱۹۶)

ص: ۱۳

فلسفه قربانی در حج

ذکر و یاد نام خدا و شکر و سپاسگزاری در برابر نعمت‌های او، از فلسفه‌های وجوب قربانی بر حج گزار:

وَ أَذِّنْ فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ یَأْتُوکَ رِجالًا ... وَیَذْکُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِی أَیَّام مَعْلُوماتٍ عَلی ما رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِیمَهِٔ الْأَنْعام .... (حج: ۲۸- ۲۷)

وَ الْبُدْنَ جَعَلْناها لَکُمْ مِنْ شَعائِرِ اللَّهِ لَکُمْ فِیها خَیْرٌ فَاذْکُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَیْها صَوافَّ فَإِذا وَجَبَتْ جُنُوبُها فَکُلُوا مِنْها ... کَذلِکَ سَخَّرَها لَکُمْ لِتُکَبِّرُوا اللَّهَ عَلی ما هَداکُمْ. (حج: ۳۷- ۳۶)

رسیدن به روح تقوا از حکمت‌های واجب شدن ذبح و نحر قربانی در حج:

وَ الْبُدْنَ جَعَلْناها لَکُمْ مِنْ شَعائِرِ اللَّهِ ... لَنْ یَنالَ اللَّهَ لُحُومُها وَ لا دِماؤُها وَ لکِنْ یَنالُهُ التَّقْوی مِنْکُمْ .... (حج: ۳۷- ۳۶)

رفع فقر و کمک به نیازمندان از فلسفه‌های لزوم قربانی در حج:

وَ یَذْکُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِی أَیَّام مَعْلُوماتٍ عَلی ما رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِیمَهِٔ الْأَنْعام فَکُلُوا مِنْها وَ أَطْعِمُوا الْبائِسَ الْفَقِیرَ .... (حج: ۲۸)

وَ الْبُدْنَ جَعَلْناها لَکُمْ مِنْ شَعائِرِ اللَّهِ لَکُمْ فِیها خَیْرٌ فَاذْکُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَیْها صَوافَّ فَإِذا وَجَبَتْ جُنُوبُها فَکُلُوا مِنْها وَ أَطْعِمُوا الْقانِعَ وَ الْمُعْتَرَّ .... (حج: ۳۱)

قداست دام‌های قربانی حج

دام‌های قربانی (دام‌هایی که حاجیان برای قربانی کردن در حج به همراه می‌برند) از شعائر الهی و دارای حرمت و قداست در پیشگاه خداوند:

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تُحِلُّوا شَعائِرَ اللَّهِ وَ لَا الشَّهْرَ الْحَرامَ وَ لَا الْهَدْیَ وَ لَا الْقَلائِدَ .... (مائده: ۲)

وَ الْبُدْنَ جَعَلْناها لَکُمْ مِنْ شَعائِرِ .... (حج: ۳۱)

بزرگداشت دام‌های قربانی و حرمت نهادن به آنها، نشانه تقوای دل و خداترسی:

ذلِکَ وَ مَنْ یُعَظِّمْ شَعائِرَ اللَّهِ فَإِنَّها مِنْ تَقْوَی الْقُلُوبِ .... (حج: ۳۲)

مطلوب بودن نشانه‌گزاری دام‌های مورد نظر برای قربانی در حج:

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تُحِلُّوا شَعائِرَ اللَّهِ وَ لَا الشَّهْرَ الْحَرامَ وَ لَا الْهَدْیَ وَ لَا الْقَلائِدَ .... (مائده: ۲)

قربانی ارزشمند

قربانی برخاسته از روح تقوا ارزشمند و مورد عنایت خداوند:

ص: ۱۴

وَ الْبُدْنَ جَعَلْناها لَكُمْ مِنْ شَعائِرِ اللَّهِ ... لَنْ يَنالَ اللَّهَ لُحُومُها وَ لا دِماؤُها وَ لكِنْ يَنالُهُ التَّقْوى مِنْكُمْ .... (حج: ۳۷- ۳۶)

قربانی درعصرجاهلیت

حرام پنداشتنِ خوردن از گوشت قربانیِ حج توسط حج‌گزاران عصر جاهلیت:

... وَ يَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَعْلُوماتٍ عَلى ما رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعامِ فَكُلُوا مِنْها .... (حج: ۲۸)

وَ الْبُدْنَ جَعَلْناها لَكُمْ مِنْ شَعائِرِ اللَّهِ لَكُمْ فِيها خَيْرٌ فَاذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْها صَوافَّ فَإِذا وَجَبَتْ جُنُوبُها فَكُلُوا مِنْها .... (حج: ۳۱)

«فَكُلُوا» فرمان وجوبی نیست بلکه امری است که جایز بودن خوردن از گوشت قربانی حج را اعلان می دارد؛ زیرا مردم روزگار جاهلی خوردن آن را حرام می‌پنداشتند.

(مجمع البیان، ج ۷ و ۸، ص ۱۳۷).

ممنوع بودن استفاده از دامهای قربانی قبل از ذبح، در پندار مردم روزگار جاهلیت:

لَكُمْ فِيها مَنافِعُ إِلى أَجَلٍ مُسَمًّى ثُمَّ مَحِلُّها إِلَى الْبَيْتِ الْعَتِيقِ ... وَ الْبُدْنَ جَعَلْناها لَكُمْ مِنْ شَعائِرِ اللَّهِ لَكُمْ فِيها خَيْرٌ .... (مائده: ۳۶- ۳۳)

قربانی از جنس انسان

فرمان خداوند به ابراهیم علیه السلام در عالم رؤیا مبنی بر ذبح فرزندش اسماعیل علیه السلام:

فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قالَ يا بُنَيَّ إِنِّي أَرى فِي الْمَنامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ فَانْظُرْ ما ذا تَرى قالَ يا أَبَتِ افْعَلْ ما تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِي إِنْ شاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ. (صافات: ۱۰۲)

اطاعت و شکیبایی ستودنی اسماعیل علیه السلام در برابر فرمان ذبح:

فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قالَ يا بُنَيَّ إِنِّي أَرى فِي الْمَنامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ فَانْظُرْ ما ذا تَرى قالَ يا أَبَتِ افْعَلْ ما تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِي إِنْ شاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ. (صافات: ۱۰۲)

اخلاص و تسلیم ستایش برانگیز ابراهیم و اسماعیل علیهما السلام در برابر فرمان ذبح:

فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قالَ يا بُنَيَّ إِنِّي أَرى فِي الْمَنامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ فَانْظُرْ ما ذا تَرى قالَ يا أَبَتِ افْعَلْ ما تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِي إِنْ شاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ* فَلَمَّا أَسْلَما وَ تَلَّهُ لِلْجَبِينِ* وَ نادَيْناهُ أَنْ يا إِبْراهِيمُ* قَدْ صَدَّقْتَ الرُّؤْيا إِنَّا كَذلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ. (صافات: ۱۰۵- ۱۰۲)

قرار دادن جبین اسماعیل علیه السلام بر روی خاک جهت ذبح او در راه خدا توسط

ص: ۱۵

ابراهیم علیه السلام و فرا رسیدن ندای الهی به آن حضرت، مبنی بر آزمایشی بودن این فرمان:

فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْیَ قالَ یا بُنَیَّ إِنِّی أَری فِی الْمَنامِ أَنِّی أَذْبَحُکَ فَانْظُرْ ما ذا تَری قالَ یا أَبَتِ افْعَلْ ما تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِی إِنْ شاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِینَ* فَلَمَّا أَسْلَما وَ تَلَّهُ لِلْجَبِینِ* وَ نادَیْناهُ أَنْ یا إِبْراهِیمُ* قَدْ صَدَّقْتَ الرُّؤْیا إِنَّا کَذلِکَ نَجْزِی الْمُحْسِنِینَ* إِنَّ هذا لَهُوَ الْبَلاءُ الْمُبِینُ. (صافات: ۱۰۶- ۱۰۲)

فرمان ذبح اسماعیل علیه السلام فرمانی آزمایشی جهت عینیت بخشیدن به مقام اخلاص و تسلیم ابراهیم و اسماعیل علیهما السلام در برابر اراده و امر خداوند:

فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْیَ قالَ یا بُنَیَّ إِنِّی أَری فِی الْمَنامِ أَنِّی أَذْبَحُکَ فَانْظُرْ ما ذا تَری قالَ یا أَبَتِ افْعَلْ ما تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِی إِنْ شاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِینَ* فَلَمَّا أَسْلَما وَ تَلَّهُ لِلْجَبِینِ* وَ نادَیْناهُ أَنْ یا إِبْراهِیمُ* قَدْ صَدَّقْتَ الرُّؤْیا إِنَّا کَذلِکَ نَجْزِی الْمُحْسِنِینَ* إِنَّ هذا لَهُوَ الْبَلاءُ الْمُبِینُ. (صافات: ۱۰۶- ۱۰۲)

جایگزین شدن ذبح عظیم (قوچی از عالم غیب) به جای ذبح اسماعیل علیه السلام:

فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْیَ قالَ یا بُنَیَّ إِنِّی أَری فِی الْمَنامِ أَنِّی أَذْبَحُکَ فَانْظُرْ ما ذا تَری قالَ یا أَبَتِ افْعَلْ ما تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِی إِنْ شاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِینَ* فَلَمَّا أَسْلَما وَ تَلَّهُ لِلْجَبِینِ* وَ نادَیْناهُ أَنْ یا إِبْراهِیمُ* قَدْ صَدَّقْتَ الرُّؤْیا إِنَّا کَذلِکَ نَجْزِی الْمُحْسِنِینَ* إِنَّ هذا لَهُوَ الْبَلاءُ الْمُبِینُ* وَ فَدَیْناهُ بِذِبْحٍ عَظِیمٍ. (صافات: ۱۰۷- ۱۰۲)

ماهیت قربانی حج

دام‌های قربانی هدیه حج‌گزار (برای نیازمندان):

وَ أَتِمُّوا الْحَجَّ وَ الْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَیْسَرَ مِنَ الْهَدْیِ وَ لا تَحْلِقُوا رُؤُسَکُمْ حَتَّی یَبْلُغَ الْهَدْیُ مَحِلَّهُ ... فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَی الْحَجِّ فَمَا اسْتَیْسَرَ مِنَ الْهَدْیِ .... (بقره: ۱۹۶)

از اینکه از دام‌های اختصاص داده شده برای قربانی در حج تعبیر به «هدی» شده، می‌توان نکته یاد شده را استفاده کرد.

۵. رمی جمره

وَ أَذِّنْ فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ یَأْتُوکَ رِجالًا ... لِیَشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ وَ یَذْکُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِی أَیَّامٍ مَعْلُوماتٍ عَلی ما رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِیمَةِ الْأَنْعامِ ... ثُمَّ لْیَقْضُوا تَفَثَهُمْ .... (حج: ۲۷، ۲۸ و ۲۹)

از امیر مؤمنان علیه السلام نقل شده است که درباره سخن خدای عزّوجلّ؛ «ثُمَّ لْیَقْضُوا تَفَثَهُمْ» فرمود: «تفث» رمی و حلق است ... (بحار، ج ۹۶، ص ۳۱۲، ح ۳۹)

ص: ۱۶

۶. حلق و تقصیر

لزوم حلق یا تقصیر و خروج از احرام پس از انجام مراسم قربانی:

وَ أَذِّنْ فِی النّاسِ بِالْحَجِّ یَأْتُوکَ رِجالًا ... لِیَشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ وَ یَذْکُرُوا اسْمَ اللّهِ فِی أَیّامٍ مَعْلُوماتٍ عَلی ما رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِیمَهِٔ الْأَنْعامِ ... ثُمَّ لْیَقْضُوا تَفَثَهُمْ .... (حج: ۲۷، ۲۸ و ۲۹)

افزون بر روایت یاد شده، شماری از مفسّران «قضاء تفث» (به معنای برطرف کردن آلودگیها) را کنایه از خروج از احرام (با انجام حلق یا تقصیر) دانسته‌اند.

(نک: مجمع‌البیان؛ المیزان، ذیل آیه)

جواز تأخیر حلق یا تقصیر پس از قربانی:

... ثُمَّ لْیَقْضُوا تَفَثَهُمْ .... (حج: ۲۹)

«ثُمَّ» بیانگر جواز تأخیر است.

۷. طواف

وجوب طواف خانه خدا (طواف زیارت) پس از حلق و تقصیر:

ثُمَّ لْیَقْضُوا تَفَثَهُمْ ... وَ لْیَطَّوَّفُوا بِالْبَیْتِ الْعَتِیقِ. (حج: ۲۹)

در مجمع‌البیان، از بعضی مفسران نقل شده که گفته‌اند مقصود از طواف در آیه فوق، طواف زیارت است؛ (طوافی که پس از باز گشت از منا واجب می‌باشد).

طواف در عصر جاهلیت

طواف خانه خدا بدون هیچ لباس و پوشش، توسط مردان و زنان مشرک در روزگار جاهلیت:

وَ إِذا فَعَلُوا فاحِشَهً قالُوا وَجَدْنا عَلَیْها آباءَنا وَ اللّهُ أَمَرَنا. (اعراف: ۲۸)

جمعی از مفسران گفته‌اند: این سخن خدا (وَ إِذا فَعَلُوا فاحِشَهً) اشاره است به رسم مردم جاهلیت که با حالت برهنه طواف می‌کردند و می‌گفتند: ما همانگونه که از مادرانمان متولّد شدیم، طواف می‌کنیم و در لباسهایی که در آن مرتکب گناه شده‌ایم طواف نمی‌کنیم

(المیزان، ذیل آیه)

۸. نماز طواف

نماز طواف از واجبات و مناسک حج:

... وَ اتَّخِذُوا مِنْ مَقامِ إِبْراهِیمَ مُصَلًّی .... (بقره: ۱۲۵)

طبق روایت نقل شده از امام صادق علیه السلام، مقصود از «وَ اتَّخِذُوا» نماز طواف است (مجمع البیان، ذیل آیه)

ص: ۱۷

مقام ابراهیم، محل نماز طواف:

... وَ اتَّخِذُوا مِنْ مَقامِ إِبْراهِیمَ مُصَلًّی .... (بقره: ۱۲۵)

۹. سعی میان صفا و مروه

سعی میان صفا و مروه از مناسک حج و عمره:

إِنَّ الصَّفا وَ الْمَرْوَةَ مِنْ شَعائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَیْتَ أَوِ اعْتَمَرَ فَلا جُناحَ عَلَیْهِ أَنْ یَطَّوَّفَ بِهِما .... (بقره: ۱۵۸)

صفا، مبدأ سعی:

إِنَّ الصَّفا وَ الْمَرْوَةَ مِنْ شَعائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَیْتَ أَوِ اعْتَمَرَ فَلا جُناحَ عَلَیْهِ أَنْ یَطَّوَّفَ بِهِما .... (بقره: ۱۵۸)

نکته یاد شده، از تقدّم ذکری «الصَّفا» استفاده می‌شود. از امام صادق علیه السلام نقل شده که رسول‌اللّه صلی الله علیه و آله فرمود: سعی را از جایی که خدا شروع کرده، آغاز کنید آنگاه (پیامبر) به صفا آمد و سعی را از صفا آغاز کرد. (نورالثقلین، ج ۱، ص ۱۴۷، ح ۴۶۵)

سعی صفا و مروه از اعمال نیک و مورد پاداش خداوند:

إِنَّ الصَّفا وَ الْمَرْوَةَ مِنْ شَعائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَیْتَ أَوِ اعْتَمَرَ فَلا جُناحَ عَلَیْهِ أَنْ یَطَّوَّفَ بِهِما وَ مَنْ تَطَوَّعَ خَیْراً فَإِنَّ اللَّهَ شاکِرٌ عَلِیمٌ. (بقره: ۱۵۸)

آمیختگی سعی میان صفا و مروه به مظاهر شرک و بت‌پرستی در روزگار جاهلیت:

إِنَّ الصَّفا وَ الْمَرْوَةَ مِنْ شَعائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَیْتَ أَوِ اعْتَمَرَ فَلا جُناحَ عَلَیْهِ أَنْ یَطَّوَّفَ بِهِما .... (بقره: ۱۵۸)

ناخشنودی مسلمانان صدر اسلام از سعی میان صفا و مروه به سبب آمیختگی آن به مظاهر شرک و بت‌پرستی در عصر جاهلیت:

إِنَّ الصَّفا وَ الْمَرْوَةَ مِنْ شَعائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَیْتَ أَوِ اعْتَمَرَ فَلا جُناحَ عَلَیْهِ أَنْ یَطَّوَّفَ بِهِما .... (بقره: ۱۵۸)

از امام صادق علیه السلام نقل شده است که فرمود: مسلمانان (صدر اسلام) فکر می‌کردند که صفا و مروه از بدعت‌های مردم عصر جاهلیت است و (در رد این پندارشان) آیه فوق نازل شد. (مجمع البیان، ذیل آیه).

سبب این بر داشتِ آنان این بوده است که مردم عصر جاهلی بتی به نام «اساف» بر روی صفا و بتی دیگر به نام «نائله» بر روی مروه نهاده بودند و در سعی میان صفا و مروه آن دو را مسح می‌کردند و لذا مسلمانان از سعی میان صفا و مروه کراهت داشتند و «فَلا جُناحَ» به معنای «منعی ندارد»

ص: ۱۸

(با اینکه سعی واجب است) در نفی چنین توهّمی می‌باشد. (نک: همان)

اهمیت صفا و مروه

صفا و مروه (دو کوه کوچک در کنار مسجدالحرام) از علایم و شعائر الهی:

إِنَّ الصَّفا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعائِرِ .... (بقره: ۱۵۸)

۱۰. ماندن در منا

مانـدن در منا در ایام تشـریق (یازدهم تا سـیزدهم ذیحجه) و ذکر و یاد خدا در این روزها (و بیتوته در آن، در شـبهای این روزها) از مناسک حج:

وَ اذْکُرُوا اللَّهَ فِی أَیَّامٍ مَعْدُودٰاتٍ فَمَنْ تَعَجَّلَ فِی یَوْمَیْنِ فَلا إِثْمَ عَلَیْهِ وَ مَنْ تَأَخَّرَ فَلا إِثْمَ عَلَیْهِ .... (بقره: ۲۰۳)

مخیّر بودن حـج‌گزار میان ماندن روز سـیزدهم ذی‌حجه در منا و کوچ کردن از آن در روز دوازدهم در صورت ترک همه محرّمات احرام:

وَ اذْکُرُوا اللَّهَ فِی أَیَّامٍ مَعْدُودٰاتٍ فَمَنْ تَعَجَّلَ فِی یَوْمَیْنِ فَلا إِثْمَ عَلَیْهِ وَ مَنْ تَأَخَّرَ فَلا إِثْمَ عَلَیْهِ لِمَنِ اتَّقی .... (بقره: ۲۰۳)

شعار ایام تشریق

مطلوب بودن یاد خـدا با ذکر: «اللَّهُ اکْبَرُ، اللَّهُ اکْبَرُ، لا الهَ الَّا اللَّهُ وَ اللَّهُ اکْبَرُ، اللَّهُ اکْبَرُ وَلِلّهِ الْحَمْدُ، اللَّهُ اکْبَرُ عَلی ما هَدانا. اللَّهُ اکْبَرُ عَلی ما رَزَقَنا مِنْ بَهِیمَهِٔ الْأَنْعام ...» «در ایام تشریق در منا:

فَإِذا قَضَیْتُمْ مَناسِکَکُمْ فَاذْکُرُوا اللَّهَ کَذِکْرِکُمْ آباءَکُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِکْراً ... وَ اذْکُرُوا اللَّهَ فِی أَیَّامٍ مَعْدُودٰاتٍ .... (بقره: ۲۰۳- ۲۰۰)

در روایات، ذکر مورد امر در آیات فوق به اذکار یاد شده، و «فِی أَیَّامٍ مَعْدُودٰاتٍ» به ایام تشـریق تفسیر شده است (مجمع البیان، ج ۱ و ۲، ص ۵۳۲)

۱۱. طواف نسا

وجوب طواف نسا در حج:

ثُمَّ لْیَقْضُوا تَفَثَهُمْ ... وَ لْیَطَّوَّفُوا بِالْبَیْتِ الْعَتِیقِ. حج: ۲۹

در اینکه «وَ لْیَطَّوَّفُوا بِالْبَیْتِ الْعَتِیقِ» اشـاره به کـدام طواف است، میان مفسّـِران اختلاف است، عـدّه‌ای گفته‌انـد اشاره به مطلق طواف است و برخی آن را اشاره به طواف زیارت دانسته‌اند و شماری هم گفته‌اند مقصود از آن، طواف نسا است و این قول مطابق روایات نقل شده از

ص: ۱۹

اهل‌بیت علیهم السلام در باره این بخش از این آیه است. (نورالثقلین، ج ۳، ص ۴۹۳، ح ۱۰۵- ۱۰۴)

پایان مناسک حج

کعبه، نقطه پایان مناسک حج:

ذلِکَ وَ مَنْ یُعَظِّمْ شَعائِرَ اللَّهِ فَإِنَّها مِنْ تَقْوَی الْقُلُوبِ* لَکُمْ فِیها مَنافِعُ إِلی أَجَلٍ مُسَمًّی ثُمَّ مَحِلُّها إِلَی الْبَیْتِ الْعَتِیقِ. (حج: ۳۳- ۳۲)

در اینکه مقصود از شعائراللَّه در آیه فوق چیست مفسّران سه احتمال ذکر کرده‌اند: «تمام معالم دین»، «خصوص مناسک حج» یا «خصوص دام‌های قربانی».

(نک: مجمع البیان؛ المیزان، ذیل آیه)

نکته بالا بر اساس احتمال دوم است.

یادگیری مناسک حج

درخواست ابراهیم و اسماعیل علیهما السلام از خداوند مبنی بر تعلیم مناسک حج به آنان، هنگام بنای کعبه:

وَ إِذْ یَرْفَعُ إِبْراهِیمُ الْقَواعِدَ مِنَ الْبَیْتِ وَ إِسْماعِیلُ ... رَبَّنا ... وَ أَرِنا مَناسِکَنا وَ تُبْ عَلَیْنا إِنَّکَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِیمُ ... (بقره: ۱۲۸- ۱۲۷)

* نذورات در حج

موسم حج، زمان مناسب برای وفا به نذرها و عهدها:

ثُمَّ لْیَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَ لْیُوفُوا نُذُورَهُمْ وَلْیَطَّوَّفُوا بِالْبَیْتِ الْعَتِیقِ. (حج: ۲۹)

ص: ۲۰

* نظافت در حج

لزوم تطهیر و برطرف ساختن آلودگی‌ها (ی ایجاد شده در زمان احرام حج) پس از خروج از احرام:

ثُمَّ لْیَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَ لْیُوفُوا نُذُورَهُمْ وَلْیَطَّوَّفُوا بِالْبَیْتِ الْعَتِیقِ. (حج: ۲۹)

«قضاء تفث» به معنای بر طرف کردن آلودگی‌ها است. (مجمع البیان، ذیل آیه)

* همکاری در حج

لزوم تعاون و همکاری در حج و امور آن بر اساس نیکی و تقوا:

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تُحِلُّوا شَعائِرَ اللَّهِ ... وَ لَا آمِّینَ الْبَیْتَ الْحَرامَ ... وَ لا یَجْرِمَنَّکُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ أَنْ صَدُّوکُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ أَنْ تَعْتَدُوا وَتَعاوَنُوا عَلَی الْبِرِّ وَ التَّقْوی وَ لا تَعاوَنُوا عَلَی الْإِثْمِ وَ الْعُدْوانِ. (مائده: ۲)

* وجوب حج

حج، تکلیف الهی بر عهده عموم مردم:

... وَلِلَّهِ عَلَی النَّاسِ حِجُّ الْبَیْتِ ....

(آل‌عمران: ۹۷)

وَ أَذِّنْ فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ .... (حج: ۲۷)

گروهی از مفسران گفته‌اند: «وَ أَذِّنْ فِی النَّاسِ» خطاب به پیامبر خدا صلی الله علیه و آله است.

(مجمع البیان، ذیل آیه).

بنابراین، آیه بالا، دالّ بر وجوب حج است، بدون هیچ شرط، که البته آیه ۹۷ آل‌عمران آن را تفسیر و تقیید می کند. (زبدهٔ البیان فی احکام القرآن، ص ۲۲۴)

وجوب حج بر ثروتمندان، در هر سال:

وَ لِلَّهِ عَلَی النَّاسِ حِجُّ الْبَیْتِ مَنِ اسْتَطاعَ إِلَیْهِ سَبِیلًا .... آل عمران: ۹۷

امام کاظم علیه السلام فرمود: خداوند حج را بر توانمندان در هر سال واجب کرد.

(تهذیب الأحکام، ج ۵، ص ۱۶، ح ۴۸، باب وجوب الحج)

مرحوم شیخ طوسی در شرح روایت فوق، فرموده است: معنای اینگونه روایات این است که بر توانمندان به نحو علی‌البدل واجب است که هر سال حج انجام دهند (تاخانه خدا از حج‌گزار خالی نماند).

واجب بودن حج در آیین ابراهیم خلیل علیه السلام:

وَ أَذِّنْ فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ یَأْتُوکَ رِجالًا ....

(حج: ۲۷)

برداشت بر اساس این احتمال است که

ص: ۲۱

مخاطب «وَ أَذِّنْ» ابراهیم خلیل علیه السلام باشد، نه پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و همین احتمال صحیح‌تر و مشهور است.

نیز نک: ترک حج

شرایط وجوب حج

استطاعت و توانایی (جسمی، مالی و ...) شرط وجوب حج:

وَ لِلَّهِ عَلَی النَّاسِ حِجُّ الْبَیْتِ مَنِ اسْتَطاعَ إِلَیْهِ سَبِیلًا .... آل عمران: ۹۷

واجب شدن حج بر انسان به‌واسطه تلبیه، اشعار و تقلید:

الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُوماتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِیهِنَّ الْحَجَّ ... (بقره: ۱۹۸)

معاویه‌بن عمار از امام صادق علیه السلام نقل کرده که حضرت در باره ... فَمَنْ فَرَضَ فِیهِنَّ الْحَجَّ ... فرمود: فرض و وجوب حج به‌واسطه تلبیه و اشعار و تقلید است و هر یک از اینها (تلبیه، اشعار و تقلید) انجام گیرد، حج به صورت یک فریضه واجب خواهد شد.

(تفسیر عیاشی، ج ۱، ص ۱۱۳)

نیز نک: زمان حج، ماههای حج، امنیت در حج

* ویژگی های حج

۱. جامعیت

حج، تکلیفی جامعِ سایر تکالیف الهی و خواص آنها:

الف- انفاق مال:

وَ لِلَّهِ عَلَی النَّاسِ حِجُّ الْبَیْتِ مَنِ اسْتَطاعَ إِلَیْهِ سَبِیلًا .... (آل عمران: ۹۷)

وَ أَتِمُّوا الْحَجَّ وَ الْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَیْسَرَ مِنَ الْهَدْیِ ... فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَی الْحَجِّ فَمَا اسْتَیْسَرَ مِنَ الْهَدْیِ .... (بقره: ۱۹۶)

ب- تبری:

وَ أَذانٌ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ إِلَی النَّاسِ یَوْمَ الْحَجِّ الْأَکْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِیءٌ مِنَ الْمُشْرِکِینَ وَ رَسُولُهُ .... (توبه: ۳)

پ- تولّی:

وَأَذِّنْ فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ یَأْتُوکَ .... (حج: ۲۷)

این برداشت با توجه به خطاب «یَأْتُوکَ» است که این سخن امام باقر علیه السلام:

«تمامیت حج، ملاقات کردن با امام است» آن را تأیید می کند.

... ثُمَّ لْیَقْضُوا تَفَثَهُمْ .... (حج: ۲۹)

در روایتی از امام صادق علیه السلام نقل شده

ص: ۲۲

است که فرمود: «ثُمَّ لْیَقْضُوا تَفَثَهُمْ» به معنای ملاقات با امام است. (نورالثقلین، ج ۳، ص ۴۹۲، ح ۹۶)

ت- روزه:

... فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَی الْحَجِّ فَمَا اسْتَیْسَرَ مِنَ الْهَدْیِ فَمَنْ لَمْ یَجِدْ فَصِیامُ ثَلاثَةِ أَیَّامٍ فِی الْحَجِّ وَ سَبْعَةٍ إِذا رَجَعْتُمْ تِلْکَ عَشَرَةٌ کامِلَةٌ .... (بقره: ۱۹۶)

ث- نماز:

... وَ اتَّخِذُوا مِنْ مَقامِ إِبْراهِیمَ مُصَلًّی .... (بقره: ۱۲۵)

ج- هجرت و دوری از وطن:

وَ أَذِّنْ فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ یَأْتُوکَ رِجالًا وَ عَلی کُلِّ ضامِرٍ یَأْتِینَ مِنْ کُلِّ فَجٍّ عَمِیقٍ .... (حج: ۲۷)

ح- همایش و حضور همگانی:

فَإِذا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفاتٍ فَاذْکُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرامِ ... ثُمَّ أَفِیضُوا مِنْ حَیْثُ أَفاضَ النَّاسُ .... (بقره: ۱۹۹- ۱۹۸)

وَ أَذِّنْ فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ یَأْتُوکَ رِجالًا وَعَلی کُلِّ ضامِرٍ یَأْتِینَ مِنْ کُلِّ فَجٍّ عَمِیقٍ ... لِیَشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ .... (حج: ۲۷- ۲۸)

حج، جامع منافع فردی، اجتماعی، دنیایی و آخرتی:

... فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ یَأْتُوکَ رِجالًا وَ عَلی کُلِّ ضامِرٍ یَأْتِینَ مِنْ کُلِّ فَجٍّ عَمِیقٍ ... لِیَشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ .... (حج: ۲۷- ۲۸)

جمع و مطلق بودن کلمه «مَنافِعَ» مفید نکته فوق است؛ ولذا از امام صادق علیه السلام سؤال شد که مقصود از «منافع» منافع دنیا است یا منافع آخرت؟ حضرت فرمود: همه آن مقصود است.

۲. عمومیت

عموم مردم (ناس) مخاطب تکلیف حج نه خصوص مؤمنان:

... وَ لِلَّهِ عَلَی النَّاسِ حِجُّ الْبَیْتِ .... (آل‌عمران: ۹۷)

وَأَذِّنْ فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ یَأْتُوکَ .... (حج: ۲۷)

ارتباط تنگا تنگ عمومیت حج با جهانی بودن کعبه:

وَ إِذْ جَعَلْنَا الْبَیْتَ مَثابَةً لِلنَّاسِ وَ أَمْناً .... (بقره: ۱۲۵)

إِنَّ أَوَّلَ بَیْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِی بِبَکَّةَ

ص: ۲۳

مُبارَکاً وَ هُدیً لِلْعالَمِینَ ... وَ لِلَّهِ عَلَی النَّاسِ حِجُّ الْبَیْتِ .... (آل عمران: ۹۷- ۹۶)

إِنَّ أَوَّلَ بَیْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِی بِبَکَّهَ مُبارَکاً وَ هُدیً لِلْعالَمِینَ ... وَ لِلَّهِ عَلَی النَّاسِ حِجُّ الْبَیْتِ .... (آل عمران: ۹۷- ۹۶)

جَعَلَ اللَّهُ الْکَعْبَهَ الْبَیْتَ الْحَرامَ قِیاماً لِلنَّاسِ .... (مائده: ۹۷)

وَ أَذِّنْ فِی النَّاسِ بِالْحَجِّ .... (حج: ۲۷)

ص: ۲۴

حج چیست؟ حاجی کیست؟

مبانی روان‌شناختی و تربیتی

غلامعلی افروز

«حج»، در مقایسه با برنامه‌های تربیتیِ دیگر؛ چون «نماز» و «روزه»، دو قید زمان و مکان به همراه دارد؛ به بیان دیگر، در هر روز و هر ماه و در هر مکان و سرزمینی نمی‌توان اعمال حج را به‌جای آورد و حاجی شد.

در برنامه تربیتی و تهذیبی «حج»، پیوند تاریخ و جغرافیایِ هستی را شاهدیم.

به همین دلیل، «حج»، همانند روزه، به‌جای یک ماه، باید در چند روز خاص و زمان‌های تعیین شده انجام پذیرد. (۱) «حج»، متفاوت از نماز و روزه، فقط در مناطقی مشخص، در سرزمینی مقدس، در میعادگاه توحید، در حریم امن و آرامشگه تاریخ انجام می‌گیرد.

«حج»، تطهیر وجود در اقیانوس هستی است، شرک‌ستیزی و وحدت جویی است، پالایش وجود و شست و شوی جان و روان در باران رحمت خداوندی است.

«حج»، گسستن همه زنجیرهای وابستگی، رها شدن از انانیت‌ها و تشخیص‌ها و تمرین و تجربه زندگی توحیدی است.

«نماز» و «روزه» برای همه ایمان آورندگان خداجو و رهروان طریق حق،

۱- روزه در یک ماه تمام ماه رمضان مقرر گردید و حج سه روز در ماه ذیحجه و فقط در منطقه مکه.

ص: ۲۵

امری است لازم، اما انجام «حج»، بیش از همه بر افراد متمکّن واجب است. در نظام الهی، هرکس که امکان حضور در همایش عظیم حج را داشته باشد و بتواند از عهده انجام برنامه‌ها و هزینه‌های آن در نهایت سادگی برآید، مکلف به عزیمت به خانه امن و هجرت از خویشتن خویش به سوی خالق منّان است.

واقع امر این است که همواره کسانی که از تموّل و تمکّن بیشتری در زندگی شخصی و اجتماعی برخوردارند، بیش از دیگران در معرض آسیب‌پذیری‌های رفتاری و کژ روی‌های اجتماعی قرار می‌گیرند.

به کلامی دیگر، اگر تموّل و تمکّن با تزکیه و تهذیب همراه نباشد، می‌تواند زمینه‌ای برای تمرّد و طغیان شود. انسان متمکّن بیش از دیگران تکلیف دارد. (۱) آن‌کس که از نعمت‌های الهی نصیب بیشتری دارد، از قدرت بدنی، ظرفیت فکری و امکانات اقتصادی فوق‌العاده‌ای برخوردار است، بدون تردید می‌بایست احساس مسؤولیت بیشتری کند و همواره با

۱- بقره: ۲۸۵، لَایُکَلِّفُ اللَّهُ نَفْساً إِلَّاوُسْعَهَا ...؛ «خداوند بر کسی، بدون توجه به توانایی‌ها و وسعت وجودش تکلیف نمی‌کند.»

ص: ۲۶

تهذیب نفس و صفای درون، در ایفای رسالت‌های فردی و اجتماعی توفیقات افزون‌تری کسب نماید.

از این‌رو «حج» امری واجب بر انسان‌های متمکن است تا مبادا این تمکّن و برخورداری، در زندگی اجتماعی برای آنان مایه تشخّص و تفاخر، خودنمایی و برتری‌طلبی، تمرّد و طغیان‌گری باشد. و «حج» برنامه جامعی است برای زدودن همه آفات شخصیتی و ایمن شدن در برابر محرک‌های شیطانی. اگر به دیده تأمل بر سیر مناسک و اعمال «حج» و احکام آن، از آغاز تا پایان بنگریم، به نیکی در می‌یابیم که «حج»، پالایش نفس از همه آسیب‌های روانی و کژ روی‌های اجتماعی و پردازش و پدیدآوریِ شخصیتی است قابل اعتماد، مصون از هر فساد، متواضع و آرام، غالب و حاکم بر کشش‌های نفسانی و محرّک‌های اجتماعی، بی‌نیاز از آزمندی‌ها، فزون‌خواهی‌ها و به دور از نشانه‌های خودنمایی و برتری‌جویی و عبدی است صالح و آزاده، حلیم و امین در خانه و اجتماع، و «حاجی» چنین است.

ازاین‌رو، کسی که به سفر عرشیِ «حج» می‌اندیشد، احساس می‌کند که به دنیای دیگری عزیمت می‌کند و می‌باید از وابستگی‌های دنیوی رها شود، از دغدغه‌های خاطر، نگرانی‌ها و اضطرابات حاصل از پیوندهای اجتماعی و تعامل و دادوستدهای بین فردی آزاد گردد تا با دلی آرام و قلبی مطمئن راحلِ دیار توحید شود.

لذا نزد این و آن می‌رود و از خویشان و یاران، همسایگان و همشهریان و همکاران و همقطاران، حلالیت می‌طلبد و از رفتار ناخوشایندی که احتمالًا با برخی از آنان در شرایط و موقعیت خاصی داشته و از غیبتی که نموده است، عذرخواهی می‌کند و با این کار، کدورت‌ها و غبارها را می‌شوید.

اگر تموّل و تمکّن با تزکیه و تهذیب همراه نباشد، می‌تواند زمینه‌ای برای تمرّد و طغیان شود.

همچنین تلاش می‌کند قبل از سفر، همه دیون شرعی و قانونی خود را بپردازد و تصویر روشنی از وضع مالی و تسویه حساب‌ها و تعهّدات اخلاقی و اجتماعی خود ترسیم نماید و به خانواده و وصیّ خود ارائه کند؛ چراکه «حج» سفری نیست که بی‌توجه به وضعیت گذشته و حال و غافل از حلال‌ها و حرام‌ها، رضامندی‌ها و

ص: ۲۷

نارضایتی‌های این و آن بتواند عبادتی مقبول باشد و «حاجی» صفتی نیست که به آسانی زینت‌بخش شخصیت هر مسافر سرزمین وحی گردد. «حاجی» شدن؛ یعنی متّصف شدن به همه فضیلت‌های اخلاقی و ارزش‌های انسانی و مصون بودن از همه رذیلت‌های اخلاقی و رها شدن از اسارت‌های نفسانی.

برای اتصاف به صفت «حاجی» و دست‌یابی به چنین مقام والایی، باید زحمت‌ها کشید و رنج‌ها متحمّل شد. از خود به درآمد و با خدا یکی شد.

ناخالصی‌های وجود را در آتش عشق سوزاند و مصفّا شد. دل را از هرآنچه غیر حق است، خالی کرد و بذرهای محبت محبوب را در آن نشاند. جسم و جان را در دریای رحمت پروردگار، تغسیل و تطهیر کرد. لباس نشان را از تن به‌در آورد و با تن‌پوشی از «سفیدی» بی‌نشان شد. (۱) در برابر همه وسوسه‌ها و تمایلات درونی و کشش‌های نفسانی، عافیت‌جویی‌ها و راحت‌طلبی‌ها ایستادگی کرد و با ایمان استوار و توکّل راسخ، نیتی خالص و انگیزه‌ای مقدس، لحظه‌ای از تلاش (۲) در عرصه‌های صدق و صفا و مروّت و ایثار غافل نماند. (۳) اگر به حقیقت به «حج» آمده‌ای و می‌خواهی به منزلت و مقام «حاجی» مفتخر شوی و نشان عزّت ارزشی را درون سینه‌ات جای دهی، می‌باید تمرین و تجربه دیگری را آغاز کنی.

تو خود نیک می‌دانی که بَلِ الْإِنسَانُ عَلَى نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ (۴)

و دیگران نیز می‌دانند و همه روان‌شناسان و روان درمانگران نیز بیان می‌دارند که اساسی‌ترین آسیب‌های شخصی و مهم‌ترین آفات اخلاقی و مستعدترین زمینه‌های کژ روی و انحرافات رفتاری انسان در همه زمان‌ها و مکان‌ها،

۱- بخشی از هویت فردی انسان با «لباس» مشخص می‌شود. وقتی گروهی از انسان‌ها لباس یک‌شکل به تن می‌کنند، مثل بیماران بیمارستان‌ها، سربازان پادگان‌ها و یا آنگاه که همه انسان‌هایی که به حج آمده‌اند کفن‌پوش می‌شوند، تمامی فردیّت‌ها، هویت‌ها و تشخص‌ها از میان می‌رود. به همین دلیل است که بعضی از بیمارانِ متمکّن دوست دارند در بیمارستان نیز لباس شخصی به‌تن داشته باشند!

۲- النجم: ۳۹، وَ أَنْ لَيسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَاسَعَى.

۳- سعی میان صفا و مروه.

۴- قیامت: ۱۴، «همانا انسان بر کشش‌های نفسانی خود آگاه است.»

ص: ۲۸

ریشه در برخی ویژگی‌ها و عقده‌های روانی و عدم مهار بعضی از تمایلات نفسانی دارد.

و خداوند منّان، صورت‌گر شاکله آدمی و علیم بر همه قوانین حاکم بر نفسانیات و ویژگی‌ها و نیازهای فطریِ انسان، می‌خواهد که انسان متمکّن در فرایند «حاجی شدن» در یک ابتلاء و امتحان عظیم، خانه دل را زیر و بم کند و بر همه کشش‌های درون و محرک‌های بیرون و آسیب‌های رشد و تعالی شخصیت چیره و حاکم شود.

از همین روست که در طریق «حاجی شدن» ومصونیت‌یافتن از آسیب‌پذیری‌های روانی و اجتماعی، انسان باید آنگاه که لباس بی‌نشان احرام بر تن می‌کند و تیرگی‌ها را زدوده، با سپیدی همراه می‌شود، مقابله و مبارزه با آفت‌های شخصیت متعادل و متعالی را تمرین و تجربه کند، آنکه می‌خواهد «حاجی» شود، باید:

- از خودبینی و خودآرایی پرهیز کند. (۱)- از راحت‌طلبی و عافیت‌جویی به‌دور باشد. (۲)- از خود آزاری و دیگرآزاری اجتناب ورزد. (۳)- از اندیشه تخریب و تهاجم و پرخاشگری آزاد باشد. (۴)- از خود ارضایی و غلیان هوس‌ها و کشش‌های جنسی رها باشد. (۵)- از تفاخر و برتری‌طلبی و خودبزرگ‌بینی مبرّا باشد. (۶)- از زبان و رفتار تظاهر و تزویر و تحقیر و توهین جدا باشد. (۷)

چرا که غالب بودن این ویژگی‌ها در زندگی فردی و اجتماعی، اصلی‌ترین آفات رشد و اساسی‌ترین آسیب‌های شخصیت انسان است.

و «حاجی» کسی است که با تمرین

۱- در حال احرام، نگاه کردن در آیینه، عطر زدن و استفاده از انگشتری زینتی و ... ممنوع است.

۲- در حال احرام، پوشاندن سر و سایبان بر سر قرار دادن ممنوع است.

۳- در حال احرام خون انداختن بدن، کشتن حشراتی که در بدن سکنی گزیده‌اند و ... ممنوع است.

۴- در حال احرام، کندن درخت و هر روییدنی، کشتن حیوانات و جدال و مسلح شدن به سلاح‌های گرم و سرد ممنوع است.

۵- در حال احرام، خود ارضایی، معاشقه و ارتباط با همسر ممنوع است.

۶- در حال احرام، تفاخر و مباهات و ... حرام است.

۷- در حال احرام، دروغ گفتن، تهمت زدن و فحاشی حرام است.

ص: ۲۹

وافی در وادی زدودن آفات رشد و استیلاـ بر کشش‌های نفسانی و محرک‌های اجتماعی و تجربه برادری و برابری، صفا و پاکی، مروت و ایثار، زندگی هدفمند و خدا محور، ستیز با شیاطین سرکش نفس و دشمن معنویت، انزجار و تبرّی جستن از مشرکان و ظالمان و طاغیان عصر، آماده قربانی کردن عزیزترین هستی خویش می گردد.

«قربانی کردن»، مرحله‌ای با شکوه از فرایند پرعظمت «حج» است.

اکنون که می‌خواهی «حاجی» شوی و به مقام والای ابراهیمی نایل گردی، در صف منادیان راستین لاـ إِلهَ إِلَّااللَّه قرار گیری و از سویدای دل لبّیک حق گویی، تو نیز باید به نشانه توفیق در پالایش وجود و غلبه بر همه کشش‌های نفسانی و محرک‌های روانی و اجتماعی، صیقل دادن جسم و جان و اخلاص و یکتاپرستی، «اسماعیلت» را قربانی کن؛ که ابراهیم چنین کرد.

عزیزترین هستی ابراهیم علیه السلام، در پایان یک عمر انتظار و یک قرن تلاش و رنج و محنت، فرزندی دلبند و پسری زیباروی و نیکوسیرت بود که او در صحنه امتحان، به رغم همه دلبستگی‌ها، آماده شد تا ریشه‌ها و رگه‌های وابستگی را قطع کند که ندا آمد: ای ابراهیم، تو پیروزی، به‌جای اسماعیلت، گوسفندی قربانی کن.

طَبق اخلاص بگذار، هرچه و هرکه باشد: سرمایه‌ات، فرزندانت، همسرت، مقامت، آبرویت، شغلت، شهرتت، فزون‌خواهی‌ات، خودکامگی‌ات و ....

حال تو که می‌خواهی «حاجی» شوی و به برترین منزلت و مقام در جامعه مسلمانان نایل شوی (۱) و عزّت اسلامی نصیبت گردد، به اسماعیلت بیندیش، خالصانه و مخلصانه تأمل کن.

آری، اسماعیل خود را، هرآنچه هست، در هیئت گوسفندی و شتری، در مسلخ عشق و ایثار قربانی کن.

اکنون با توفیق در این آزمون سترگ،

۱- در بعضی از کشورهای اسلامی، آن کس که‌از سفر حج به موطن خود بازمی‌گردد؛ یعنی «حاجی»، از منزلت والایی در میان مردمان خود برخوردار است. مردم او را امین می‌دانند و مصون از آسیب‌ها و کژاندیشی‌ها. به همین دلیل است که وقتی یک پزشک متخصص از کشوری مثل مالزی «حاجی» می‌شود، ابتدا کارت ویزیت و تابلوی مطب خود را عوض می‌کند و نام خود را با کلمه مقدس «الحاج دکتر ...» مزیّن می‌نماید. اما جای بسی تأسف و تأثر است، هنگامی که از منزلت «حاجی» در ایران اسلامی سخن می گوییم!

ص: ۳۰

به‌سان بندگان ناب خدا، آرام‌دل و سبک‌بال (۱) چون پروانه، برای ایفای نقشی تازه و رسالتی نو، گام در سرزمین خود نِه و به میان جمع مردمان خویش بازگرد.

اکنون رفتار و منش تو، به‌گونه‌ای است که گویا تولّدی دوباره یافته‌ای و قلبت برای خدا می‌تپد و بس. جز حق نمی‌گویی، جز حق نمی‌جویی و جز به صراط حق گام نمی‌گذاری و همه مردم از کوچک و بزرگ و زن و مرد انتظار دارند و دوست می‌دارند که همه ارزش‌های والای قرآنی و الگوی متعالی شخصیت اسلامی را در منش و رفتارهای فردی و اجتماعی تو مشاهده و تجربه نمایند.

و «حاجی»؛ یعنی مظهر مقاومت در برابر طوفان سرکش نفس، تفسیر درستی و صداقت، تجسم گذشت و ایثار، تبلور محبت و منطق و تجلّی صفا و مروت.

۱- فرقان: ۶۳، وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَعَلَى الْأَرْضِ هَوْناً وَإِذَا خَاطَبَهُمْ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَاماً.

ص: ۳۱

فقه حج

طرح جایگزین شود.

ص: ۳۲

هذه مِن عُلاه إحدی المعالی

رضا مختاری

* مصرعی است از قصیده غرّای هائیه شیخ کاظم ازْری بغدادی رحمه الله که اینجا درباره حضرت امام‌خمینی قدس سره به آن تمثّل جسته‌ام. مصرع دوم آن چنین است: «وعلی هذه فَقِسْ ما سواها».

یعنی، این عمل یکی از کارهای بلندمرتبه و ارجمند اوست، و سایر کارهای او را بر همین قیاس کن.

رؤیت هلال ذی‌حجه در مکّه و اختلاف شیعه و سنّی در ثبوت آن، در چند سده اخیر، برای حجّاج شیعه از مسائل مهم، سرنوشت‌ساز و گاه همراه با مصائب تلخ و دردناکی بوده است. عدم اعتماد به ثبوت هلال نزد قاضیِ اهل سنّت در مکّه، و در نتیجه ثابت نشدن آن نزد شیعیان، معلول یکی از عوامل زیر یا بیشتر است:

۱. نفسِ حجت ندانستن حکم قاضیِ اهل سنت، هر چند علم یا گمانی برخلاف آن وجود نداشته باشد.

۲. اختلاف افق کشورهای شیعه نشین، مثل ایران با عربستان، (۱) و اعتماد مردم هر کشور به تقویم و افق کشور خود، بدون توجه به اختلاف افق.

۳. اعلان ثبوت هلال در کشورهای مختلف به وسیله رسانه‌ها و عنایت مردم هر کشور به ثبوت آن در کشور خود.

۴. رؤیت هلال ذی‌حجه در کشور

۱- آفتاب در مکّه تقریباً ۴۶ دقیقه پس از غروب آن در تهران، غروب می‌کند و همین امر، در امکان رؤیت هلال در مکّه و عدم آن در تهران مؤثّر است.

ص: ۳۳

مبدأ و سپس عزیمت به مکّه، و محاسبه ایام در مکّه طبق رؤیتِ نقطه مبدأ.

رؤیت هلال ذی‌حجه در مکّه و اختلاف شیعه و سنّی در ثبوت آن

ما در اینجا ذیل چند عنوان، به بحث از جوانب مختلف این موضوع می‌پردازیم:

الف) گزارش مواردی از اختلاف در ثبوت هلال ذی‌حجه در مکّه، به ترتیب تاریخ.

ب) راه حلها و تلاشها برای رفع این مشکل.

ج) اختلاف در ثبوت هلال ذی‌حجه در منابع فقهی و بحث فقهی این موضوع به نحو اجمال و گزارش اقوال و بیان سیر تاریخی مسأله در کتب فقه و خدمت بزرگ امام خمینی قدس سره از این جهت به حج.

به همین مناسبت، عنوان مقاله را «هذه من علاه إحدی المعالی» انتخاب کرده‌ام و این نشان دهنده آن است که این موضوع یکی از دهها کار بزرگ امام خمینی و خدمت او به مسلمانان است.

د) چگونگی و مبنای ثبوت و اعلام رؤیت هلال ذی‌حجه در مکّه.

الف) گزارش مواردی از اختلاف در ثبوت هلال ذی حجه در مکّه به ترتیب تاریخی

در پاره‌ای از سالها، انگیزه برای اعلان ثبوت هلال برخلاف واقع، وجود داشته است؛ یعنی در سالهایی که روز عرفه با روز جمعه یکی و شنبه عید قربان می‌شده که سنّیان حج آن سال را حج اکبر می‌نامیدند و در نتیجه رؤسای مکّه نفع مادی بیشتری می‌بردند. حسام السلطنه نوشته است:

«گویند هر سالی که قاضی آنها اثبات این مطلب کرده، حج را به اصطلاح آنها حج اکبر ساخت، از جانب دولت علیّه عثمانی وظیفه کلّی به او عطا شد که در نسل او باقی و برقرار بماند.» (۱) برای تأمین این منظور، اگر روز عید به‌طور طبیعی مصادف با یکشنبه می‌شد، از قبل در رؤیت هلال طوری برنامه ریزی می‌کردند که ماه یک روز زودتر آغاز شود و عید به شنبه بیفتد و طبعاً روز جمعه و عرفه یکی شده و حج آن سال، حج اکبر شود.

عبدالحیّ رضوی کاشانی (م بعداز ۱۱۵۲)

۱- سفرنامه حسام السلطنه، ص ۱۰۵

ص: ۳۴

در فصل هفتم «حدیقهٔ الشیعه» (۱) گوید:

«من در سال ۱۰۹۹ قصد حج داشتم. به اصفهان آمدم و شبی از شبهای ماه رمضان در مجلسی بودم که عالم فاضل مولی میرزا شیروانی در آن حضور داشت. از من پرسید: امسال قصد حج داری؟ گفتم: آری. گفت:

ترسم آن است که در این سال مشکل حج اکبر به وجود آید؛ زیرا در تقویم، عید قربان به اولین روز هفته افتاده است، گروهی از شاگردان و نزدیکان من قصد حج داشتند که آنها را منصرف کردم. گفتم: نمی‌توانم به تأخیر بیندازم. گفت: دعاگوی شما هستم. من به حج رفتم و آن سال حج اکبر شد، اما اختلافی در رؤیت هلال پیش نیامد. مولی میرزا در آن محفل گفت: اگر چنین وضعی پیش آمد، می‌توان با عمره مفرده از احرام خارج شد. شخصی گفت: علامه مجلسی حکم کرده است که با قربانی می‌توان مُحِل شد. مولی میرزا گفت: این فتوا خطاست. گفتم: این فتوا درست است؛ زیرا ... پس از آن استاد ساکت شد.

من شنیدم که علمای اصفهان، قم و شیراز حاجیان را [که با قربانی، یا عمره مفرده مُحِل نشده بودند و به وطن بازگشته بودند] از ورود به منازل خود مانع شدند تا مبادا مرتکب حرام و امور زناشویی شوند. علما از آنان می‌خواستند تا در مساجد و رباطها سکنی گزینند تا در حج سال بعد، شرکت کنند و مُحِل شوند.» (۲) باری، چون در صورت اختلاف در ثبوت هلال و روز عرفه و عید، شیعیان معمولًا نمی‌توانسته‌اند در وقت شرعی طبق تشخیص خود وقوف کنند مشکلاتی گاه عظیم برای آنان پیش می‌آمده است. اکنون به مواردی از این اختلاف اشاره می‌کنم:

۱- حدیقهٔ الشیعه رضوی مخطوط، و نسخه‌خطی آن به شماره ۱۱۲۴ در کتابخانه آیت‌اللّه مرعشی موجود است. فصل دهم این کتاب راجع به غناست که آن را در میراث فقهی ۱: غنا، موسیقی، صص ۱۷۳۱- ۱۷۱۹ درج کرده‌ایم. فصل هفتم کتاب مزبور درباره سالهای حج اکبر سنّیان است که اگر رؤیت هلال برای شیعه ثابت نمی‌شد برای آنها مشکل پیش می‌آمد. نک: صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست، ج ۳، ص ۱۰۸۲- ۱۰۸۵

۲- صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست، ج ۳، ص ۱۰۸۳- ۱۰۸۴

ص: ۳۵

۱. عبدالحیّ رضوی در کتاب پیشگفته می‌نویسد:

«در طول عمر ما، فراوان این مشکل پیش آمده و شده است که قاضی مکّه، با شهادت یک حاجی مغربی، حکم به ثبوت رؤیت هلال می‌کند و دشواری از اینجا آغاز می‌شود که به شیعه اجازه نمی‌دهند به موقع در عرفات وقوف کند.

یک بار سیّد فاضلی به حج رفت و شاهد بود که هیچ کس به رؤیت هلال شهادت نداده است، چون محرم شده بود تا سال آینده در مکّه مجاور ماند و پس از گزاردن حج به شهرش بازگشت.

فاضل قزوینی به حج رفت و چون امر مشتبه شد، از سنّیان پیروی نکرد.

رؤسای مکّه از کار او آگاه شدند و به قتلش حکم کردند. او در تنوری پنهان و از مکّه خارج شد. پس از آن در اطراف مکّه ماند تا سال بعد خود را به قیافه‌ای دیگر درآورد و حج گزارد.

فاضل دیگری هم به نام مولی زین‌العابدین [کاشانی] از آنان پیروی نکرد، او را کشتند. (۱)... همین زمان عالم فاضلی به نام شاه فضل‌اللَّه در کاشان بود گفت: فرزند محمدباقر خراسانی که فقیهی فاضل است، در همین سال به حج رفت و بازگشت. از ظاهر سفر او بر می‌آید که حج را صحیح می‌دانسته است. من نامه‌ای به او نوشتم و از کیفیت حج سؤال کردم. به من- شاه فضل‌اللَّه- نوشت: حج باطل است. بدو نوشتم: چرا شما برگشتید؟ نوشت: حج من حج واجب نبود. من حج واجبم را سالها پیش انجام دادم، این حج مستحب بود.

من با عمره مفرده خود را مُحِل کردم و بازگشتم.

... یکی از علمای کاشان به نام مولی هادی این قبیل حج را صحیح و از حجۀالاسلام مجزی می‌دانست. یک بار دیگر هم همین حادثه اتفاق افتاد: سید فاضلی به نام میر عبدالغنی در مکّه با جماعتی ساکن بود. اعرابی که حج نیابی انجام می‌دادند نتوانسته بودند حج خود را به موقع به‌جا آورند. از این رو مردم برای سال بعد به آنان نیابت

۱- البته گاهی کشته شدن شیعیان در شهرهای سنّیان علل دیگری داشته است. درباره کشته شدن مولی زین‌العابدین و چگونگی آن نک: علل بر افتادن صفویان، صص ۳۶۵- ۳۶۳

ص: ۳۶

ندادند؛ زیرا آنها را مُحرم دانستند.» (۱) ۲. در سال ۱۲۶۰ نیز چنین اختلافی پیش آمده است. محمد ولی میرزا در سفرنامه حج خود، در این باره می‌نویسد:

«به جهت اینکه پیش پاشای شام به شهادت دو عرب بدوی ثابت شد که ماه از چهارشنبه است و حکم کرد که پنج شنبه نهم است، به خلاف قاضی و شریف که عرفه را جمعه می‌دانند؛ ما هم از ترس آمدیم به منا و شب را در آنجا نماز کردیم. بعد از سعی و دوندگیِ بسیار، پانصد غازی به شریف وعده کردیم که مرخّص کرد که شب جمعه و روز جمعه را در عرفات بمانیم. جمعیت گذاشته ماندیم. پانصد غازی به هزار زحمت مردم دادند.» (۲) ۳. اعتماد السلطنه در ماه شعبان ۱۲۶۳ همراه با عده‌ای از بغداد برای تشرف به حج حرکت کرده و در آخر ماه رمضان همان سال که در حمص سوریه بوده، اختلاف در ثبوت هلال آغاز شده است:

«روز جمعه، بیست و هشتم ماه رمضان بود. حضرات حاجّ بیت‌اللّه در شهر حمص توقف داشتند. یک دفعه قریب به ظهر صدای توپ بلند شد ...

گفتند: عید فطر شد ... برای مفتی شام ثابت شده ... عید کرده‌اند. نشان به آن نشان، شب شنبه ابداً ماه پیدا نشد. شب یکشنبه، بعد از دو روز از عید حضرات ... آدمهای بسیار چشم پر نور را، شکل هلال رؤیت شد.» (۳) از سخنان بعدیِ وی بر می‌آید که حجّاجِ شیعه، به تشخیص خود در ثبوت هلال، وقوف در عرفات و سایر مناسک را انجام داده‌اند:

«حضرات حاجّ [شیعه] هشتم ذی‌حجه، با نهایت آرامی و فراغت در مکّه هستند ... صبح هشتم باید ... دوباره به وضع اول، لباس احرام بپوشند ....

فردای آن شب، سنّیها به مکّه رفتند، اگر هم رؤیت هلال ذی‌حجه بر شیعه و سنّی مشتبه نبود و معذلک به فتوای مفتی طائف، آنها عمل حج را یک روز پیش انداختند، «مِنْ جانب‌اللّه» بود؛ زیرا

۱- صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست، ج ۳، ص ۱۰۸۳- ۱۰۸۴

۲- سفرنامه محمد ولی میرزا، ص ۲۴۵، چاپ شده در کتاب «به سوی امّ القری».

۳- سفرنامه حاج علیخان اعتماد السلطنه، ص ۸۵

ص: ۳۷

اگر غیر از این می‌شـد، از کثرت جمعیت، به شیعه بـد می‌گـذشت.» (۱) ۴. علامه میر حامد حسین هندی، شمشیر آخته حق بر سر دشمنان، صاحب «عبقات الأنوار»، به سال ۱۲۸۲ به حج مشرف شده است. وی درباره اختلاف شیعه و سنّی در ثبوت هلال ذی حجه آن سال، در سفرنامه عربیِ خود می‌نویسد:

«... روز دوشنبه ۲۹ ذی‌قعـده به هنگام مغرب، در حال طیّ طریق بودیم که هلال ماه ذی‌حجه را دیـدیم ... صـبح روز پنج‌شـنبه سوم ذی‌حجه ۱۲۸۲ به مکّه مشرفه رسیدیم.

بین مـا و اهـل سـنت یـک روز اختلاف است. متأسـفانه نمی‌توانیم در روز ترویه محرم شویم؛ زیرا عامّه روز هفتم ذی‌حجه را هشـتم اعلام کردنـد و از مکّه خارج شدنـد؛ لـذا برای ما ممکن نشـد در مکّه بمانیم، ما هم پس از نماز عشا محرم شـده به طرف منا کوچ نمودیم.

اوایل شب به منا رسیدیم؛ بعضی از حاجیان ایرانی که با ما همراه بودند در منا ماندند و ما به راه خود ادامه دادیم.

پیش از طلوع آفتاب به عرفات رسیدیم ....

۱- سفرنامه حاج علیخان اعتماد السلطنه، صص ۱۱۲ و ۱۱۷

ص: ۳۸

سه شنبه هشتم ذی‌حجه است، در آخرین لحظاتِ امروز اهل سنت عرفات را ترک کردند [زیرا سه شنبه را روز نهم می‌دانستند]، لیکن حجّاج ایرانی و هندی و تمام پیروان مذهب امامیه در عرفات ماندند.

ظهر چهارشنبه نیّت وقوف در عرفات کردیم و تا غروب آفتاب در آنجا ماندیم و پس از غروب آفتاب راهی مشعرالحرام شدیم ... پنج شنبه به منا رسیدیم ... سپس برای رمی جمره عقبه حرکت نمودیم ... پس از صرف ناهار سر را تراشیده از احرام خارج شدیم.» (۱) ۵. فرهاد میرزا در سال ۱۲۹۲ به حج مشرف شد و چون خود اهل علم بود و موقعیت شاهزادگی نیز داشت، زمانی که احساس کرد ممکن است اختلاف شود، به سعید پاشا امیر حج گفت:

«من از اهل علم هستم و روز پنجشنبه را غرّه می‌دانم، اگر شما اختلاف داشته باشید باید عسکر بدهید. من روز جمعه را در عرفات خواهم ماند. من علم خود و دین خود را به تقویم سالنامه اسلامبول تابع نمی‌کنم.

اهل شیعه از هر ولایت و عجمها که تقریباً پنج هزار نفر می‌شدند، از من استعلام کردند. گفتم: من امروز نخواهم رفت و اهل عجم هم مأذون نیستند بروند. همگی متابعت مرا کردند و کسی از شهر مکّه معظمه حرکت نکرد.» (۲) ولی محمل شامی و مصر یک روز زودتر- روز چهارشنبه- به منا رفتند، و فرهاد میرزا که روز جمعه را عرفه می‌دانست نرفت. (۳) ۶. این اختلاف در سال ۱۲۹۷ نیز به وقوع پیوست. گزارش شده است:

«شب جمعه هشتم ذی‌حجه در میان حضرات اهل تسنّن شهرت یافته که امشب عرفه است، همه بحمداللَّه کوچیدند، رفتند به منا.» (۴) «این امر سبب خوشحالی زائران ایرانی شد، چون آن شب را به خلوتی در

۱- میقات حج، شماره ۱۴، صص ۱۶۸ و ۱۶۹، «از هندوستان تا حریم یار».

۲- سفرنامه فرهاد میرزا، ص ۲۰۰

۳- همان، ص ۲۱۰

۴- سفرنامه دختر فرهاد میرزا، ص ۲۸۲، چاپ شده در «میراث اسلامی ایران»، دفتر پنجم

ص: ۳۹

مسجدالحرام گذراندند و «به کام دل حجر را بوسیدند.» (۱) حسام السلطنه نیز به همین مناسبت، در همان سال می‌نویسد:

«قدغن کردم به حمله داران ایرانی ...

امروز حرکت نکرده، فردا مستعدّ حرکت باشند ...»

«... اکثر اهل تشیّع نیز متابعت ما را نموده، خارج نشدند. در عرفات نیز اردوی شامی و مصری با جناب شریف مکّه در سمت یمین بود و اردوی ما با تمام شیعه‌ها در سمت یسار.

شیعیان آن شب را در منا ماندند و به امامت میرزا حبیب‌اللّه رشتی، از مراجع نجف، نماز گزاردند.» (۲) ۷. درباره حج سال ۱۳۰۲ میرزا محمد حسین فراهانی نوشته است:

«سنّی‌ها اصرار دارند که عرفات به جمعه بیفتد. یکی به واسطه آن است که دریافت حج اکبر کنند و یکی به جهت آنکه اگر عرفات به جمعه بیفتد، قضات هم از دولت، علاوه وظیفه دارند و هم از بابت حج اکبر نذرها و نیازها بیشتر می‌شود ... شیعه‌ها که قریب شش هزار می‌شدند و بیشتر رعیّت دولت ایران بودند، چون هیچ‌کس ماه را ندیده بود، روز شنبه را عرفه کردند.» (۳) ۸. در سال ۱۳۰۵ نیز برای اینکه حج اکبر اتفاق بیفتد، یک روز ثبوت ماه را زودتر اعلان کردند. نایب الصدر شیرازی می‌نویسد:

«قاضی حکم داده‌اند که امروز روز هشتم است. چاره‌ای جز تبعیت نبود.» (۴) از این رو، یک روز قبل از ترویه؛ یعنی روز هفتم، همه به سمت منا حرکت کردند.

فردا صبح به عرفات رفتند و شب هنگام، زمانی که یکصد و پنجاه هزار سنّی از

۱- سفرنامه دختر فرهاد میرزا، ص ۲۸۲

۲- سفرنامه حسام السلطنه، ص ۱۱۹- ۱۲۱، به نقل‌از مقاله «حج‌گزاری ایرانیان در دوره قاجار»، چاپ‌شده در مقالات تاریخی، دفتر هشتم.

۳- سفرنامه میرزا محمد حسین فراهانی، ص ۲۰۷، به نقل از مقاله «حج گزاری ایرانیان در دوره قاجار»، چاپ‌شده در مقالات تاریخی، دفتر هشتم.

۴- سفرنامه نایب الصدر شیرازی، ص ۱۷۴، به نقل از مقاله «حج گزاری ایرانیان در دوره قاجار»، چاپ‌شده در مقالات تاریخی، دفتر هشتم.

ص: ۴۰

عرفات به سمت مشعر می‌رفتند:

«به قرب سی هزار شیعیان حیدر کرّار آن شب را احیا داشتند ... چه مبارک سحری بود و چه فرخنده شبی!» (۱) نایب الصدر توضیح می‌دهد در مواردی که اختلاف نظر پیش می‌آمد و شیعیان روز بعد را در عرفات می‌ماندند شریف مکّه دو نفر از بنی اعمام خود را نزد شیعیان می‌گذاشت تا اگر مشکلی روی داد حل کنند.

۹. ظهیر الملک درباره حج سال ۱۳۰۶ گوید:

«دیشب در عرض راه، رؤیت هلال شد، خیلی هم ارتفاع داشت، الحمدللّه رفع این اختلاف شد.» (۲) غافل از آنکه سنّیان شب قبل از آن را، شب اول ماه اعلام کرده بودند. ازاین‌رو، اختلاف بالا گرفت و شیعیان یک روز پس از سنّیان در عرفات وقوف کردند و این تأخیر تا پایان اعمال حج ادامه داشت.

ظهیرالملک گوید:

«امروز که سه شنبه هشتم است، اهل جماعت نهم کردند. لهذا خیال دارند امروز عصر به [عرفات] بروند و ان شاء اللّه ما خالی از اغیار آسوده باشیم.» (۳) ۱۰. مولی ابراهیم کازرونی درباره حج سال ۱۳۱۵ نوشته است:

«شب جمعه غرّه ذی‌حجهٔ الحرام، هلال را به مبارکی و میمنت رؤیت نمودیم، خیلی مرتفع بود و همین ارتفاع سبب اختلاف میان فریقین شد ... به واسطه اختلاف فریقین دو روز در عرفات توقف کردیم و نیت وقوف را از ظهر یکشنبه نهم، که روز دهم اهل خلاف بود، تا غروب آفتاب قصد کردیم.» (۴) ۱۱. مرحوم حاج سراج انصاری رحمه الله در سال ۱۳۵۰ به حج مشرف شده و در این

۱- سفرنامه نایب الصدر شیرازی، ص ۱۷۹، به نقل از مقاله «حج گزاری ایرانیان در دوره قاجار»، چاپ‌شده در مقالات تاریخی، دفتر هشتم.

۲- سفرنامه ظهیر الملک، ص ۲۵۷، چاپ شده در «میراث اسلامی ایران»، دفتر پنجم

۳- سفرنامه ظهیر الملک، ص ۲۵۸، چاپ شده در «میراث اسلامی ایران»، دفتر پنجم

۴- سفرنامه مولی ابراهیم کازرونی، صص ۳۶۱، ۳۶۳؛ چاپ شده در «میراث اسلامی ایران»، دفترپنجم

ص: ۴۱

زمینه، ضمن گفتگویش با حمزه غوث، سفیر عربستان در ایران، به سال ۱۳۶۷، اظهار داشته است:

«... من خودم در سال ۱۳۵۰ عازم مکّه بودم. شبی میان مکّه و مدینه به مناسبت احتمال شب اول ماه ذی‌الحجهٔ الحرام بودنْ، میان بیابان تمامی حجّاج از اتومبیل‌ها پیاده شده و استهلال نمودند و احدی ماه را ندید. چیزی که مایه بدگمانی این جانب شد، آن بود که یک نفر حمله‌دار که یک چشم هم نداشت پهلوی خودِ من ایستاده و استهلال نمود و در نتیجه گفت که ماه پیدا نیست و چون به مکّه رسیدیم یکی از شهود همین حمله‌دار بود و روی شهادت یک چنین شهودی فتوا داده می‌شود.» (۱) ۱۲. مرحوم سید فضل‌اللّه حجازی رحمه الله در سال ۱۳۶۲- ق./ ۱۳۲۲ ش. با عده‌ای، از شهرضا عازم حج شدند. بنا به گزارش ایشان در سفرنامه‌اش: «الرحلهٔ الحجازیه»، در این سال نیز در ثبوت هلال ذی‌حجه میان شیعه و اهل سنت اختلاف شد و در همان سال واقعه قتل فجیع میرزا ابوطالب یزدی رحمه الله اتفاق افتاد.

از برخی گزارشها بر می‌آید که اختلاف مذکور در به شهادت رساندن میرزا ابوطالب مؤثر بوده است. مرحوم حجازی در این زمینه می‌نویسد:

«پنجم ذی‌حجه یا به قول عامه ششم، روز جمعه بود ... هفتم ذی‌حجه، که هشتم در نزد عامه بود، عازم منا شدیم، ... علی الصباح از مشعر کوچ کرده، آمدیم منا. امروز را عامه رسماً عید می‌دانند. توپ عید را زدند، مناسک عید به جا می‌آورند ولی ما یقین داریم که امروز نهم است. می‌خواهیم برویم ولی خوف داریم که منع کنند. تا بعد از ظهر ماندیم، آن‌گاه حرکت کردیم به سوی عرفات، در بین راه به ماشینی برخورده، سوار شدیم، طولی نکشید که وارد عرفات شدیم. از دور چادرهایی به نظر می‌آید. جمعیت زیادی مشاهده می‌شود. حوزه حوزه مشغول دعا و تلاوت و زیارت و توبه و انابت هستند، اصلًا حال خوشی امروز در عرفات مشاهده می‌شود. معلوم می‌شود امروز عرفه است. عجب حال توجه و انقلاب و زاری و تضرّعی به

۱- حاج مهدی سراج انصاری، صص ۲۴۷ و ۲۴۸

ص: ۴۲

مردم دست داده! آخر دیروز هم در این صحرا بودیم اما انقلاب حالی در خود ندیدیم.

حوالی غروب عده‌ای شرطی وارد عرفات شده، مردم را به عنف گرفته، در سیاره‌ها انداختند و می‌برند و به جانب منا و محکمه برای تحقیق. هیاهوی غریبی رخ داد. مردم همه مضطرب و پریشان از این سو به آن سو فرار می‌کنند. به رفقا سفارش کردم: ملتفت باشید پیش از غروب از حدود عرفات خارج نشوید، اما از یمین به یسار فرار کنید. در این بین هوا منقلب شده، ابر شد و باران به شدت باریدن گرفت.

شرطی‌ها عده‌ای را گرفته سوار سیاره‌ها شدند و رفتند. عرفات امن شد و آثار مغرب ظاهر گردید. اذان مغرب را گفته از حدود عرفات خارج شدیم.

هوا کمی سرد است. باران هم می‌آید و ما هم سر و پای برهنه فقط دو جامه احرام دربر داریم و بس، ولی با شوق آمدیم و وارد منا شدیم. شب را در چادر به سر برده، سحر برخاستیم، رو به مشعر آورده و در راه دچار شرطی شدیم، رشوه دادیم و رد شدیم! در مشعر، وقوف اختیاری را درک کرده، صبح به منا بازگشتیم. مناسک و مراسم عید را به‌جا آوردیم و در این احتیاط بعضی از عامه هم با ما همراهی کردند.

پس از مراجعت از منا، اوضاع دگرگون شده، عربها به دیده عداوت و دشمنی به عجمها نگاه می‌کنند بلکه بد می‌گویند، شتم می‌کنند. حتی شنیده شد بعضی از کسبه مکّه با عجمها معامله نمی‌کنند! نگارنده به چشم خود دیدم که در مسجدالحرام چند نفر مصری و غیر مصری از اعراب و شرطی یک نفر ایرانی را گرفته می‌زدند و بعضی دیگر، آنان را بر این کار تشجیع و ترغیب می‌کردند و می‌گفتند: جزاك اللّٰه خیراً، جزاك اللّٰه خیراً!، از یکی پرسیدم علت این کار و سبب این سبّ و شتم در گفتار چیست؟ گفت: عجمها حرمت مسجد را نگاه نداشتند، دیگر از این بالاتر که یک نفر عجمی دیروز مسجدالحرام را نجس کرده است! گفتم: معاذ اللّٰه! مسلمان چنین عملی را مرتکب نمی‌شود. کدام عقل باور می‌کند که یک نفر مسلمان ایرانی از راه دور با آن صدمات شدید و مخارج گزاف (ده هزار تومان یا اقلّا پنج هزار تومان) به مکّه

ص: ۴۳

بیاید و مسجدالحرام را نجس کند؟! (سبحانک هذا بهتان عظیم!).

سیزده ذی‌حجه، یا چهارده آن، به قول عامه، بعد از ظهر در مسجدالحرام بودیم، انقلابی در مردم مشاهده کردم؛ عربها شادی می‌کنند. به یکدیگر بشارت می‌دهند که: قُتِل العجمی، قتل العجمی! وقتی به ایرانی‌ها بر می‌خورند، دست بر گلو می‌گذارند و می‌گویند: کلّ عجمی یُذْبَح! ....» (۱) در این زمینه در گزارش سفارت ایران، به نمره ۷۷/ ح/ ۱۶۴ در ۳۰/ ۹/ ۱۳۲۲ ش، آمده است: «... امسال علاوه بر این بدبختیها که نصیب حجّاج شده، اتفاقات ناگوار بسیاری در آنجا رخ داده که منتهی به قتل یک نفر از حجّاج ایرانی گردیده است و چون سفارت مصر که حافظ منافع اتباع ایران است، در این باب به این سفارت خبری نداده و حجّاجی تاکنون نرسیده بودند، سفارت از این موضوع بی اطلاع بود. تا اینکه جناب آقای سید باقر کاظمی که از راه مصر به حج مشرف شده بودند دیروز (سه شنبه ۲۹ آذرماه ۱۳۲۲) با اولین کشتی حجّاج مراجعت فرمودند و شرح این اتفاقات را دادند که خلاصه اظهارات ایشان در زیر به آگهی اولیای امور می‌رسد:

در اوایل ایام حج، که هنوز عده حجاجی که به حجاز رسیده بودند زیاد نبود، شنیده شد تلگرافی از عراق رسیده است دایر بر اینکه در حدود پنج هزار حاجی ایرانی در راه هستند. چون دولت شاهنشاهی اجازه مسافرت به حجّاج ایرانی نداده بود، تصور نمی‌رفت عده‌ای به این زیادی توانسته باشند به طور قاچاق از ایران خارج شده باشند ...

طولی نکشید که معلوم شد در حدود شش هزار نفر ایرانی به کویت رفته‌اند و عده دیگری که به عنوان زیارت عتبات به عراق آمده بودند و از آنجا قصد حج نموده‌اند به سمت حجاز حرکت کرده‌اند و دو هزار نفر از آنها در نتیجه نبودن وسیله مسافرت، ناچار از بازگشت شده در حدود چهار هزار نفر آنها به حجاز آمدند ....

نظر به اختلاف رؤیت هلال ذی‌حجه،

۱- میقات حج، شماره ۱۶، صص ۱۶۳ و ۱۷۷- ۱۷۶، «الرحلة الحجازیه».

ص: ۴۴

امسال نیز مانند غالب سالها، راجع به عید اختلاف بود؛ چه، در ایران، افغانستان و عراق و سوریه و حتی مصر روز چهارشنبه عید بود و تنها در حجاز روز سه شنبه را عید گرفتند.

سایرین مطابق افق محل و شهادت شهود رؤیت هلال مانند خود اهالی کشور عربی سعودی اول ماه را مطابق محل قبول کردند؛ ولی ایرانیان و عده‌ای از شیعیان عراقی چون هلال را ندیده بودند و شهادتِ شهودِ سعودی را قبول نداشتند، با اینجانب (جناب آقای کاظمی) و سید باقر بلوط (رییس تشریفات دربار عراق) و عبدالهادی جبلی، از اعیان شیعیان عراق صحبت نمودند اقدامی شود، اجازه دهند دو موقف باشد؛ یعنی پس از وقوف عرفات که مطابق محل، روز دوشنبه ۹ ذی‌حجه بوده، روز سه شنبه را هم که به حساب شیعیان ۹ ذی‌حجه بوده، مجدداً در عرفات وقوف کنند. به آنها اظهار نمودیم که این موضوع عملی نیست، سابقه هم دارد، در سالهایی که اختلاف در رؤیت هلال بوده، هیچ وقت دولت عربی اجازه تعدد موقف را نداده بلکه این امر را موجب ایجاد اختلاف و شقاق بین مسلمین می‌داند و آن را شرعاً جایز ندانسته بلکه تقاضا کنندگان این امر را مخالف وحدت مسلمین تشخیص داده سخت مجازات خواهند نمود و چون خود آنها نیز وقوف عرفات را رکن حج می‌دانند سعی دارند وقوف آنها صحیح باشد و به‌طوری که خود ملک ابن السعود اظهار می‌داشت اشخاص تیزبینی را مأمور رؤیت هلال می‌کنند و در شهرهای مختلف نجد در روز معیّن عده زیادی مترصد رؤیت هلال هستند و تلگرافاتی از اطراف راجع به این موضوع می‌رسد و قاضی شرع در شهادت شهود دقتِ کافی به عمل می‌آورد؛ لذا با این سوابق عدم قبول فتوای حاکم شرع را مانند توهین خیلی شدیدی تلقی خواهد نمود و اصرار در این موضوع، علاوه بر اینکه مفید نیست ممکن است برای حجّاج شیعه خطراتی داشته باشد.

خوشبختانه حضرت آقای سید ابوالحسن اصفهانی هم آقای سید ابراهیم شبّر را از طرف خود به حجاز اعزام فرموده بودند که در این قبیل اختلافات نظر حضرت آیت‌اللّٰه را به

ص: ۴۵

شیعیان ابلاغ نماید. ایشان را ملاقات نموده در این باب سخن به میان آوردم.

اظهار نمود که حضرت آیت‌اللَّه اصفهانی به ایشان دستور داده‌اند در این قبیل اختلافات اگر در نتیجه این اختلاف معلوم شود که تعدّد موقف ممکن است زیان یا خطری برای حجّاج شیعه ایجاد نماید، مطابق موقف محل عمل کنند و چون نظر حضرت آیت‌اللَّه هم همین بود، قرار شد آقای سید ابراهیم شبر امر ایشان را به حجّاج ابلاغ کنند. اینجانب و آقایان دیگر نیز هر یک به نوبه خود این موضوع را به حجّاج حالی نمودیم و قرار شد امسال این موضوع را ابداً مطرح نکنند که اختلافی بین سنّی و شیعه رخ ندهد و خطری متوجه حجّاج ایرانی نگردد.

ولی بعداً آگهی یافتیم که عده‌ای از ایرانیان به زبان فارسی عریضه به ملک ابن سعود نوشته، تقاضا کرده‌اند به آنها اجازه دهند روز چهارشنبه را هم که به حساب ایران ۹ ذی‌حجه و به حساب حجاز عید قربان بود، برای وقوف به عرفات بروند. ملک از این تقاضا سخت متغیّر شده به رییس شهربانی دستور داده بود نویسندگان عریضه را گرفته، حبس نموده، سخت مجازات کند و به قراری که رییس شهربانی می‌گفت این موضوع را به‌طور مناسبی حل کرده بود.

اینجانب چون در میهمانخانه بانک مصر منزل داشتم، با حجّاج مصری مطابق محل، به منا و عرفات رفته، مناسک حج را انجام دادم، ولی معلوم شد که با تمام این مقدمات، عده خیلی زیادی از حجّاج ایرانی و شیعیان عراقی روز چهارشنبه را نیز که می‌بایستی همه به منا مراجعه کرده باشند به عرفات رفته‌اند.

رییس اداره شهربانی حجاز اظهار می‌داشت که بعد از ظهر روز مزبور ملک با کمال تغیّر و خشم به وسیله تلفن به او آگهی داده بود که اطلاع پیدا کرده است عده‌ای از حجّاج ایرانی به عرفات رفته‌اند و دستور داده که فوراً به هر وسیله که شده آنها را باز گرداند و نامبرده با عده زیادی سرباز بدانجا رفته، مشاهده نموده بود که مانند روز وقفه عده خیلی زیادی در آنجا هستند.

با زحمت زیاد آنها را راه انداخته بود، ولی آنها بدان اکتفا ننموده به مشعر الحرام نیز رفتند، از آنجا هم با سختی

ص: ۴۶

فوق‌العاده آنها را به منا فرستاد و به قراری که خودش مدعی بود به ملک گفته بود این عده مخالفت با اجماع ننموده‌اند و برای وقوف مجدد به عرفات نرفته‌اند بلکه نظر به نداشتن وسیله، مجبوراً در عرفات مانده‌اند. در هر صورت این حرکت خیلی در ملک ابن السعود و رجال متعصّب کشور عربی سعودی اثر بدی باقی گذارده بود و آن را به شکل توهین شدیدی تلقی نموده، کینه آن را در دل گرفته، به فکر انتقام بودند.

بعد از مراجعت حجّاج از منا و پایان مناسک حج شنیده شد یک نفر از حجّاج ایرانی را به عنوان اینکه حرم مطهر مکّه معظمه را ملوث نموده، گرفته و بین صفا و مروه در مقابل اداره شهربانی کَت بسته حاضر و پس از قرائت حکمی، او را با شمشیر سر بریده‌اند!

امیر الحج مصر نیز مرا دید، راجع به این موضوع بازجویی نموده، می‌پرسید این شخص از کدام دسته از شیعیان است؟

رفع اشتباه ایشان را نموده، تأکید کردم که هیچ عاقلی نباید به سخن عده‌ای جاهل و متعصب گوش بدهد یا این اتهامات باطل را باور کند ....» (۱) ۱۳. شیخ آقا بزرگ تهرانی در سال ۱۳۶۴ به حج مشرف شد. آن سال نیز گرفتاری اختلاف در ثبوت هلال پیش آمد.

ایشان در زندگی‌نامه خود نوشته‌اش به عربی، در این باره چنین می‌نویسد:

«روز سه شنبه، اول ذی‌حجه به نظر سعودیها بود ولی به سبب ابرِ متراکم در مدینه، هلال دیده نشد .... ما بعد از نماز عصرِ روز سه شنبه [هشتم ذی‌حجه به نظر سعودیها] برای حج مُحرم شدیم. در آغاز شب چهارشنبه به سمت منا و روز بعد به عرفات رفتیم و با سنّیان وقوف کردیم. شب همراه مردم راهی مشعر شدیم و بین‌الطلوعین در مشعر بیتوته کردیم.

سپس برای رمی جمره عقبه و قربانی به منا رفتیم ولی مُحِل نشدیم و روز پنج‌شنبه که عید اهل سنّت بود تا شب مُحرم ماندیم. سپس شب جمعه دوباره به عرفات بازگشتیم و پس از وقوف اضطراری عرفات و قبل از طلوع فجر به مشعر آمدیم و بین‌الطلوعین روز جمعه را در مشعر بیتوته کردیم. بنابراین،

۱- اسناد روابط ایران و عربستان سعودی، صص ۱۰۲- ۹۹

ص: ۴۷

وقوف اختیـاری مشـعر و اضـطراری عرفه [به نظر خودمانژ] وقوفین اختیاری هر دو به نظر اهل سـنت را درک کردیم. روز جمعه در منا دوباره رمی و ذبح و حلقْ کردیم ... و در آخر ماه ذی‌حجه شب پنج‌شـنبه با وجود صافی هوا، و بذل جهدِ گروهی برای استهلال، هلال محرّم دیده نشد و ذی‌حجه به نظر اهل سنّت سی و یک روز شد.» (۱) ۱۴. مرحوم آیت‌اللّه سید محمود طالقانی رحمه الله در سال ۱۳۷۱ ق. برابر با ۱۳۳۱ ش. به حج مشرف شدند. ایشان ماجرای اختلاف در ثبوت هلال ذی‌حجه در آن سال را به‌طور مشروح بدین گونه گزارش کرده است:

«تقویمهای ایران روز شـنبه را اول ماه می‌داننـد. منتظریم تا در اینجا چگونه خواهـد شد؟ ناگاه از طرف حکومت اعلام شد که شـب پنج‌شـنبه ماه دیـده شـده و ثابت شده است که روز پنج‌شـنبه اول ماه است؛ این خبر میان حجّاج ایرانی هیجانی ایجاد نمود. اختلاف، آن هم دو روز! چه باید کرد؟ گفتگو میان عموم حجّاج درباره تکلیف حج است.

آنها به اهل علم مراجعه می کنند، اهل علم چه جواب بگویند؟

در این بین، شـنیده شد آیت‌اللّه کاشانی وارد مکّه شده‌اند، جمعی ساده لوح از این جهت خوشـحال و امیدوارند که ایشان می توانند اختلاف را حل کنند یا حکومت را از رأیی که داده منصرف سازند یا حجّاج را برای تکرار عمل

۱- میراث حدیث شیعه، ج ۱، صص ۴۱۶ و ۴۱۷، «زندگی‌نامه خودنوشت شیخ آقا بزرگ تهرانی».

ص: ۴۸

آزاد گذارند!

برای ملاقات ایشان از منزل بیرون آمدیم. از کاسب و مأمورین دولت سراغ ایشان را می‌گرفتیم. با آنکه ایام حج، همه شخصیتها در مکّه تحلیل می‌روند، اما ورود ایشان برای عموم محسوس بود! ما را به اداره امن عام راهنمایی کردند. از مسجدالحرام عبور کردیم و از رییس اداره، محل آیت‌اللّه را پرسیدیم، او شرطه‌ای را با ما همراه کرد؛ نزدیک یکی از درهای بیت، اتاقهایی است که مقابل آن عده‌ای نظامی ایستاده‌اند. از پله‌ها بالا رفتیم و وارد اتاق شدیم. آیت‌اللّه کنار درهایی که مشرف به خانه است نشسته‌اند.

معلوم شد از همانجا ما را می‌دیدند و انتظار داشتند. پس از احوالپرسی، راجع به اختلاف ماه با ایشان بحث کردیم. بعضی همراهان ایشان گفتند:

ماه در شب جمعه، در بعضی نقاط ایران دیده شده. بعضی هم ادعای رؤیت نمودند.

در این بین چند نفری که از طرف ایشان به ملاقات ولیعهد سعودی رفته بودند، از وضع ملاقات و تشریفات صحبت می‌کردند. منتظر بودیم بدانیم از این ملاقات برای امور بین‌المللی- اسلامی یا اصلاح امر حاج و حجّاج ایرانی چه نتیجه‌ای گرفته‌اند، ولی بیشتر تعریف اتاق و خانه و کیفیت پذیرایی بود!

ظهر شد وبانگ اذان از دل مسجدالحرام برخاست! دوایر صفوف، در مدت چند دقیقه، پشت هم منظم گردید. مسجد تا راهروها پر شد. بعضی از مأموران که وظیفه‌شان مراقبت از آیت‌اللّه بود، از همین‌جا اقتدا کردند. به جا بود، چنانکه در دستورات ائمه طاهرین علیهم السلام هست، ما هم به صف جماعت می‌پیوستیم! ولی نشستیم تا نماز تمام شد. بعضی از مأموران با تعجب نگاه می‌کردند. از آیت‌اللّه درخواست نمودم که بلافاصله برای نماز برخیزند و ایشان برخاستند.

عده‌ای از حجّاج ایرانی هم با ما به راه افتادند. مأموران انتظامی سعودی هم راه باز می‌کردند. وارد مسجد شدیم.

عده‌ای از حجّاج مصری و غیر مصری ایستاده، تماشا می‌کردند. ما مشغول نماز شدیم. حجّاج آیت‌اللّه را به یکدیگر نشان می‌دادند؛ از این توجه و احترام و نام و آوازه برای نزدیکی مسلمانان و از میان رفتن سوء تفاهمات،

ص: ۴۹

استفاده‌های خوبی ممکن بود برده شود، ولی ایشان دچار نقاهت و فشارهای فکری بودند. اطرافیان عاقل و صالح ایشان هم در اقلیت بودند ....

... اختلاف درباره ماه و تکلیف فردا، مهم‌ترین مطلبی است که در میان حجّاج ایرانی مورد بحث است؛ در این بین، گفتند که حجّاج مجاور ما که از اهل جبال لبنان و شیعه مذهب‌اند، می‌گویند:

شب جمعه هلال را در لبنان دیده‌ایم. از مدعیان رؤیت که دو نفر مرد کامل بودند، دعوت کردیم بیایند و شهادت بدهند. چند نفر از علمای اصفهان و شهرهای دیگر نیز آمدند تا شهادت آنها را بشنوند! آقای اصفهانی، با زبان عربیِ شکسته و لهجه اصفهانی، این دو نفر را سؤال پیچ کرد؛ کدام سمت مشرق و چقدر از افق بالا بود؟

شاخکهای ماه کدام طرف بود؟! یکی از دو نفر از میدان در رفت اما دیگری مقاومت کرد و سؤالات را جواب گفت.

فعلًا اختلاف بین پنج شنبه و جمعه است.

یکی از اهل علم پرسید: شما چه خواهید کرد؟ گفتم: به عقیده شما تکلیف چیست؟ گفت: وقتی که ماه برای ما و از طریق خودمان ثابت نشده، فردا نهم است. اگر بتوانیم باید هر دو موقف را درک کنیم؛ فردا بعد از ظهر عرفات را و فردا شب مشعر را و اگر نتوانستیم، یکی از دو موقف را. بنابراین، باید تا پیش از طلوع آفتاب، مشعر را فردا شب درک نماییم. گفتم: من چنین کاری نخواهم کرد؛ چون نه اجتهاد این کار را لازم می‌داند و نه تقلید!

مسأله اختلاف ماه در حج، از مسائلِ تازه در آمده است! پس از رحلت رسول خدا صلی الله علیه و آله امسال هزار و سیصد و هفتاد و دومین (۱) باری است که مسلمانها برای فریضه حج در این سرزمین جمع شده‌اند. جز در این سالهای اخیر، درباره اختلاف ماه؛ چه در زمان ائمه و چه پس از آن، در میان مسلمانان هیچ بحثی پیش آمده؟ با آن همه اختلافات

۱- «یکمین» درست است نه «دومین»؛ زیرا حج‌مرحوم طالقانی به تصریح خود ایشان در سال ۱۳۷۱ برابر با ۱۳۳۱ ش و روز حرکتشان از ایران ۱۸ ذیقعده ۷۱/ ۱۹ مرداد ۳۱ بوده است. نک: به سوی خدا می‌رویم، ص ۸۸، همچنین ۱۳۷۲ بار خطا و ۱۳۶۲ بار درست است؛ زیرا رحلت رسول خدا در سال دهم هجرت رخ داده، و از آن هنگام تا سال ۱۳۷۲، می‌شود ۱۳۶۲ بار نه ۱۳۷۲ بار.

ص: ۵۰

مذهبی و مسلکی که بوده است! از هنگامی که وسیله مسافرت سریع و روابط نزدیک شده، این اختلاف و بحث نو ظهور پیدا شده است؛ حجّاج ایرانی تقویمهای منجّمان ایران را همراه می‌آورند یا به وسیله مسافر و رادیو می‌شنوید که فلان روز در ایران اول ماه بوده و در اینجا دولت روز دیگر را اول ماه اعلام می‌کند، بدبینی شدید هم که وجود دارد، به این جهت می‌گویند:

همان‌طور که ما مذهب اینها را قبول نداریم، ماهشان هم مال خودشان. ما پیرو افق خودمان که افق شیعه است می‌باشیم؛ آیا در این موارد جای تعصّب است! ما خواه ناخواه در سرزمین حجازیم پس باید تابع افق همین جا باشیم ....

بنا به فرمایش شما جز در سالهایی که هلال بلند است و به چشم همه می‌آید (که کم اتفاق می‌افتد) در هر سال این اختلاف و احتیاط باید باشد! چه رؤیت هلال ایران با حکم اول ماه حجاز متفق باشد و چه مختلف؛ چون اول ماه ایران به جهت اختلاف افق برای حاجّ حجّت نیست، اعلام حکومت اینجا را هم که قبول نداریم!

... بعد معلوم شد که عده‌ای شب بعد به مشعر رفته و دچار زحمت شده‌اند، یکی از اهل علم که دنده‌اش شکسته بود، مدتی می‌نالید واز ما کتمان می‌کرد ....» (۱) ۱۵. مرحوم آیت‌اللَّه سید ابوالقاسم کاشانی نیز در سال ۱۳۷۱ برابر با ۱۳۳۱ ش.

به حج مشرّف شد. چنانکه در گزارش سفر مرحوم آیت‌اللَّه سید محمود طالقانی، که همان سال به حج مشرف بود گذشت، در سال مزبور نیز این اختلاف رخ داد. جناب آقای جعفر رائد که به عنوان دفتردار همراه مظفر اعلم، سفیر ایران در عربستان، به جده رفته و هنگام حج آیت‌اللَّه کاشانی همراه ایشان بوده است، در این باره می‌نویسد:

«... در آن سال در مورد رؤیت هلال ذی‌الحجه میان شیعیان و سنّیان اختلاف افتاده بود و آیت‌اللَّه کاشانی مایل بود مقامات سعودی به شیعیان اجازه دهند که یک روز دیرتر اعمال حج را به‌جا آورند. البته امیر سعود نه تنها این پیشنهاد را نپذیرفت بلکه به او برخورد؛ زیرا آن را مقدمه دو دستگی

۱- به سوی خدا می‌رویم، صص ۱۷۵- ۱۸۴ و ۱۸۸

ص: ۵۱

بزرگی بین مسلمانان شیعه و سنّی در موسم حج می‌دانست و دستور داد عده‌ای سرباز و پلیس به چادرهای آیت‌اللّه کاشانی و سفیر ایران مظفر اعلم بفرستند تا از یک طرف مانع برگزاری جداگانه مراسم حج از طرف مسلمانان شیعه شوند و از طرف دیگر اگر کسانی به این بهانه در صدد تجاوز به آنان برآیند از آنها جلوگیری به عمل آورند.» (۱) جناب آقای کاظم آزری کاردار وقت ایران در عربستان نیز در گزارش شمار ۷۰۹، در تاریخ ۲۲/ ۷/ ۱۳۳۱ ش. در این باره می‌نویسد:

«... در هشتم ذی‌حجه، که در نتیجه اختلاف رؤیت هلال دو روز اختلاف بین تقویم ایران و حجاز پیش آمد، حجّاج سخت ناراحت شده بودند و برای حلّ این اشکال و وقوف اضطراری روز بعد در عرفه، به حضرت آیت‌اللّه مراجعه می‌کردند و ایشان مصمّم شدند در این باب با اولیای امور دولت سعودی مذاکره نمایند و با وجود اینکه نظر به سوابقی که داشتم، تذکر دادم که قطعاً اقدام در این باب مفید نیست، در نتیجه اصرار ایشان، ناچار دستورشان را اجرا کردم. معظّم له قبل از ظهر آن روز به بنده فرمودند: می‌خواهم پیغام مرا به مقامات محلّی اینجا برسانی (و پیغام خود را شرح دادند). بنده نخست شیخ ابراهیم السلیمان رییس دفتر امیر فیصل را که با بنده سابقه دوستی ممتدی دارد، ملاقات نموده و نظر به روابط و سوابق موجود فیما بین، موضوع را صراحتاً به میان گذاشته به او تذکر دادم که تفاوت هر ساله بین تقویمهای ایران و حجاز یک روز بود، لذا دلیل اختلاف افق قابل قبول بود ولی حالا که اختلاف دو روز است کار بر ما مشکل شده و باید صراحتاً بگویم که شهود امسالِ شما قطعاً اشتباه کرده‌اند، چه از نقطه نظر نجومی رؤیت هلال در حجاز و نجد (که در مشرق مصر واقع است) قبل از رؤیت آن در ایران امکان دارد، ولی قبل از موعد رؤیت آن در مصر به هیچ وجه امکان ندارد و با بودن رصدخانه «حلوان» در

۱- تاریخ و فرهنگ معاصر، ش ۶- ۷، ص ۳۳۳، «آیت‌اللّه سید ابوالقاسم کاشانی آن‌طور که من‌شناختم».

ص: ۵۲

«مصر» و دقتی که در این باب به عمل می‌آید، نمی‌توان گفت آنها اشتباه کرده‌اند و جز کشور عربی سعودی، تمام کشورهای اسلامی به خطا رفته‌اند!

پس از این مقدّمه، از ایشان خواستم جریان را به نحو مقتضی به امیر فیصل که شخص روشن و فهمیده‌ای است برساند و همانطور که آیت‌اللّٰه خواسته بودند، محرمانه از ایشان تقاضا کنند دستور دهند مأموران شهربانی مزاحم عده‌ای که روز بعد در عرفات می‌مانند و شب بعد به مشعر می‌روند نشوند.

نامبرده با اینکه باطناً با بنده هم‌عقیده بود، اظهار نمود، استدلالهای نجومی و ریاضی در اینجا بی اثر است و در مقابل حکم محکمه شرعیه، جز تمکین چاره‌ای نیست. امیر فیصل هم با بودن امیر سعود کاری نمی‌توانند بکنند، بهتر است در این باب با امیر سعود مذاکره شود ....

یکی از آقایان علما، به نام بحرالعلوم به ملاقات حضرت آیت‌اللّٰه آمده، اظهار نمودند که دو نفر از شیعیان، که یکی از آنها از اهالی کویت است و هر دو مورد اطمینان ایشان‌اند، شهادت به رؤیت هلال در شب جمعه ۳۱ مرداد داده‌اند.

آقای شمس قنات‌آبادی هم شهادت دادند که شب جمعه مزبور، در موقعی که از شمیران به تهران می‌آمدند، بدون هیچ زحمتی ماه را دیده‌اند. آقای عباس ناجی، داماد آیت‌اللّٰه هم که در آن شب همراه آقای قنات‌آبادی بود، این شهادت را تأیید نمود و از مجموع این شهادات نزد حضرت آیت‌اللّٰه رؤیت هلال ذی‌حجه در شب جمعه ۳۱ مرداد ثابت گردید و اختلاف دو روز به یک روز مبدّل شد و چون با اختلاف افق، اختلاف یک روز امر عادی است، رؤیت هلال در حجاز در شب پنج‌شنبه، سی‌ام مرداد، جزو امور محتمله درآمد و چون علم به خلاف آن نداشتند؛ یعنی نمی‌توانستند قطع داشته باشند که ادعای رؤیت اهالی اینجا برخلاف حقیقت است، مطابق موازین فقهی حکم به متابعت دادند، به خصوص که بعضی از اجله فقهای شیعه حتی با علم به خلاف هم، امر به متابعت از جماعت کرده‌اند.

این بود که اکثر حجّاج ایرانی، مطابق دستور حضرت آیت‌اللّٰه و عده‌ای از حضرات علما که به حجّ مشرف شده

ص: ۵۳

بودنـد، روز جمعه [را] نهم ذی حجه گرفته، با سایرین در عرفات وقوف نمودنـد. ولی باز عده‌ای عمل به احتیاط نموده، شب بعد به مشعر رفتند و مأموران شهربانی آنها را مجبور به مراجعت نموده، به آنها توهین کردند.

... مجله المصور، از انتشارات «دارالهلال» مصـر در این باب شـرحی اغراق‌آمیز نوشـته است که بعضـی قسمتهای آن کاملًا مخالف با حقیقت است (قطعه روزنامه و ترجمه آن برای مزید استحضار به ضمیمه تقدیم می‌گردد).

به طوری که عرض شـد، تقاضـای حضـرت آیت‌اللَّه که صورت محرمـانگی کامـل داشت و معلوم نیست به چه علّتی مأمورین محلّی خبر آن را- ولو اینکه مجله جریان را مطابق با واقع ننوشته است- به مجله مزبور داده‌اند؟!

اجازه وقوف جداگانه برای ایرانیان نبود، پاسخ امیر هم مطابق شـرحی بود که به عرض رسید و اظهاراتی که مجله به امیر نسبت داده است، دایر بر اینکه:

«دولت سـعودی به هیـچ وجه اجـازه نمی‌دهـد یکی از مسـلمانان بـدین کشور بیایـد و قانونی غیر از قانون معمول در این کشور را بر حکومت محلی تحمیـل نمایـد و دولت به کاشـانی و دیگران اجازه نخواهـد داد یک دقیقه پس از حرکت حجّاج از عرفات در آنجا بمانند و اگر وی با این ترتیب موافقت نکند طوعاً یا جبراً [با] یکی از هواپیماها او را به کشورش بازگشت خواهد داد» به کلّی عاری از حقیقت است.

مجلّه «المصوّر» چاپ مصر شماره ۱۴۵۸ مورّخ ۱۹ سپتامبر ۱۹۵۲ (۲۸/ ۶/ ۱۳۳۱) در ضـمن مقاله‌ای که راجع به اوضاع عمومی حجّ منتشر کرد، راجع به حضرت آیت‌اللَّه کاشانی چنین نوشت:

بحران و تهدید

«پیشوای دینی مشـهور ایران، «آیت‌اللَّه کاشـانی» یکی از حجّاج امسال بیت‌اللَّه الحرام بود ولی او بـدون اینکه تعمّـدی در کار باشـد، بحرانی به وجود آورد ....

... جریان مهمی پیش آمـد که کم مانده بود به بحران شدید و خطرناکی کشـیده شود. بدین ترتیب که همراهان آیت‌اللَّه کاشانی به مقامات محلّی سعودی اطلاع دادند که روز وقوف عرفات در

ص: ۵۴

ایران شنبه است (۱) و پیشوای ایران روز شنبه را هم در عرفات خواهد ماند، طبق وقت ایران مراسم حج را به‌جا آورد. (۲) در مقابل این پیغام، امیر سعود دستور داد مقامات محلی به اطلاع آیت‌اللّه کاشانی برسانند که حجّاج در اراضی مقدّسه تابع قوانین و مقرّرات دولتی حکومت عربی سعودی هستند و شایسته نیست آقای کاشانی ثبوت رؤیت هلال را که کلیه حجّاج پذیرفته‌اند نپذیرد و تصدیق نکند.

دولت سعودی به هیچ‌وجه اجازه نخواهد داد که فرد مسلمانی از کشور دیگری بیاید و بخواهد قانون یا مقرّراتی را که در کشور ما معمول نیست به کار بندد و دولت سعودی به آقای کاشانی یا دیگری اجازه نخواهد داد که بعد از بازگشت حجّاج از عرفات، یک دقیقه هم در آنجا بماند و اگر به این دستور سر فرود نیاورد، فوراً یکی از هواپیماها او را (مقصود آیت‌اللّه کاشانی است) طوعاً یا جبراً به کشور خود باز خواهد گرداند! (۳) آقای کاشانی هم در برابر این پیغام جز سر فرود آوردن چاره‌ای ندید.»

در اینجا لازم است گفته شود که اختلاف اوقات اعیاد و ایام مذهبی مانند وقوف عرفات و غیره در میان کشورهای اسلامی حُسنی ندارد و باید کلّیه این کشورها ترتیبی پیش گیرند و همه متّفقاً روزهایی را تعیین کنند تا جریانی شبیه جریان امسال پیش نیاید که در تمام اقطار اسلامی عید قربان یکشنبه بود، در صورتی که در میان آنها فقط دولت سعودی روز شنبه را عید گرفت! مگر اینکه «نظر» دولت عربی سعودی از «نظر» سایر دولتها قوی‌تر و دوربین‌تر باشد!»

*** باری، از آنجا که اختلاف در ثبوت هلال ذی‌حجه در مکّه، برای شیعیان معمولًا مشکل ساز بوده است، در سالهایی که این اختلاف پیش نمی‌آمده است، شیعیان با خیال راحت و آسوده خاطر مناسک خود را انجام می‌داده‌اند:

۱- برخلاف اظهار مخبر روزنامه، یکشنبه بود. «مترجم»

۲- این قسمت هم مطابق حقیقت نیست. «مترجم»

۳- این شرح، دور از حقیقت است و جریان حقیقی و واقعی همان است که در گزارشی علی‌حده مشروحاً عرض شده است. «مترجم»

ص: ۵۵

۱. امین الدوله درباره حج سال ۱۳۱۶ نوشته است:

«بحمداللَّه در این سال میان فریقین در رؤیت هلال و موقع عید خلاف نیست». (۱) ۲. از حج سال ۱۳۱۷ نیز گزارش شده است:

«چون امسال اختلاف در غرّه ذی‌حجه میان شیعه و سنّی پیدا نشده بود، لهذا کثرت خلق و ازدحام حاج در اینجا نمایشی زاید الوصف داشت.» (۲) ۳. در سال ۱۳۳۱ نزدیک بود اختلاف پیش آید که علمای شیعه به تحقیق و جستجو پرداختند و مشکل رفع شد. (۳) ۴. سید فخر الدین جزائری درباره حج سال ۱۳۴۰ می‌نویسد:

«شب اول ماه برای استهلال روی کوه ابوقبیس رفتیم و ماه دیده شد و پس از آن، شیعه و سنّی دسته دسته نزد حاکم مکّه می‌آمدند و شهادت می‌دادند.

بحمداللَّه [اول ماه] ثابت شد و اختلاف بین شیعه و سنّی در این خصوص پیدا نشد و اغلب سالها این اختلاف مایه زحمت حجّاج می‌شود.» (۴) ۵. شیخ آقا بزرگ تهرانی در زندگی نامه خودنوشت خویش به عربی، درباره حج سال ۱۳۷۷ گوید:

«در مدینه، در باغ اسعد امر اللَّه، در شب چهارشنبه منزل کردیم. چهارشنبه در تقویمهای ایرانی، آخر ذی‌قعده و در تقویم سعودی اول ذی‌حجه بود.

گروهی از حجّاج و غیر آنها شهادت به رؤیت هلال دادند و ظن غالب به راستگویی و اشتباه نکردن چشم آنها حاصل شد؛ از آن‌رو که شب پنج شنبه ماه بسیار بلند بود ومعلوم شد شب چهارشنبه قابل رؤیت بوده است. من شب پنج شنبه، پس از اینکه در باغ مزبور، نماز مغرب و نوافلش و سپس عشا را خواندم و حدود یک ساعت از شب گذشته بود، هنگامی که برای جستجوی هلال در وسط خانه در جایی بلند نشسته بودم، ماه را دیدم.

۱- سفرنامه امین الدوله، ص ۱۸۹، به نقل از مقاله «حج گزاری ایرانیان در دوره قاجار».

۲- سفرنامه عتبات و مکّه، ص ۱۷۲، چاپ شده در «میراث اسلامی ایران»، دفتر پنجم.

۳- سفرنامه میرزا علی اصفهانی، ص ۲۱۵- ۲۱۶، چاپ شده در کتاب به سوی امّ القری.

۴- سفرنامه جزائری، ص ۴۰، به نقل از مقاله «حج گزاری ایرانیان در دوره قاجار».

ص: ۵۶

سپس نقل کردند که هلال حدود یک ساعت و نیم از شب گذشته غروب کرده است. از اینجا اطمینان پیدا کردیم که شب چهارشنبه شب اول ماه بوده است- هر چند رؤیت شرعاً ثابت نشد، چون تعداد شهود به قدری نبود که به حد شیاع و استفاضه برسد- از این رو، با سعودیها موافقت کردیم و روز پنج شنبه را عرفه و روز جمعه را عید دانستیم. (۱) ب) راه حلها و تلاشها برای رفع این مشکل

چنانکه گذشت، در صورت اختلاف میان شیعه و سنّی در ثبوت هلال ذی‌حجه در مکّه- اعم از عدم ثبوت نزد شیعه، مطابق نظر و حکم قاضی اهل سنّت یا علم به خلاف آن- شیعیان مصرّ بودند که طبق نظر خود در ثبوت هلال وقوف عرفه و مناسک بعدی را انجام دهند و این امر جز در سالهایی معدود ممکن نمی‌شد. از این رو، در سالهای دیگر، هر چند ممکن بود صوری و شکلی در وقوف عرفه و اعمال بعدی با اهل سنت همراهی کنند، اما این را صحیح و مجزی نمی‌دانستند و با عمره مفرده و هدی، از احرام خارج می‌شدند و در مکّه می‌ماندند تا سال بعد حج بگزارند و اگر حج آنها واجب نبود به وطن بر می‌گشتند. برخی هم که از این دو راه حل- عمره مفرده و هدی- خبری نداشتند و به وطن بازگشته بودند، محکوم به محرم بودن می‌شدند؛ چنانکه گزارشی از اواخر دوره صفویه از این موضوع حکایت دارد و پیشتر نقل شد و فصل هفتم «حدیقةالشیعه» رضوی (م بعد از ۱۱۵۲) به همین موضوع اختصاص دارد. بر اساس گزارش سفرنامه‌ها و منابع مکتوب مشابه، در آن روزگار کمتر سخنی از همراهی با اهل سنت- از روی تقیّه- به چشم می‌خورد و حتی رضوی، کسانی را که به صحّت مناسک مزبور، به دلیل تقیّه فتوا داده‌اند به باد انتقاد گرفته است.

با توجه به نکات مذکور، برخی از عالمان شیعه در صدد چاره‌جویی و حل مشکل بر آمدند که در ذیل به نمونه‌هایی از تلاشهای آنان اشاره می‌شود:

۱. مرحوم حاج سراج انصاری، دانشمند پر تلاش، زمان شناس و فهیم، در

۱- میراث حدیث شیعه، ج ۱، صص ۴۲۱ و ۴۲۲، «زندگی نامه خودنوشت شیخ آقا بزرگ تهرانی».

ص: ۵۷

سال ۱۳۶۷ ق. با حمزه غوث، سفیر عربستان در ایران، دیدار کرد که گزارش آن با عنوان «تفصیل ملاقات آقای حاج سراج انصاری با جناب آقای حمزه غوث، وزیر مختار مملکت سعودی» در نشریه ماهانه «مسلمین» شماره ۳- ۲ (یکم مرداد ماه ۱۳۲۷ / ۱۶ ماه رمضان ۱۳۶۷) منتشر شد. سال ۱۳۲۷ ش.

نخستین سالی بود که پس از چهار سال قطع روابط ایران و عربستان و ترک حج- به مناسبت شهادت میرزا ابوطالب یزدی در مکّه به سال ۱۳۲۲ ش.- ایرانیان به حج می‌رفتند. حاج سراج در این گزارش می‌نویسد:

«نظر به اینکه اتحادیه مسلمین بسیار حریص است که یک وحدت اسلامی در تمام کشورهای اسلامی ایجاد شود و همواره برای رسیدن به این هدف مقدس اهتمام می‌نماید، لذا هر فردی از افراد این اتحادیه مجاز است که در این موضوع همّت نموده و راه رسیدن به مقصود را باز کند. به همین مناسبت این جانب حاج سراج انصاری (مؤسس اتحادیه مسلمین) روز پنجشنبه دهم تیرماه، آقای دکتر موسی حکمت، منشی هیأت مدیره اتحادیه را برای تعیین وقت به سفارتخانه سعودی اعزام نمودم تا یک ملاقات خصوصی با وزیر مختار حجاز به عمل آید ....

... سپس گفتم: چیزی که در اعمال حج بسیار مؤثر است و برای شیعه یک امر مهم می‌باشد، قضیه رؤیت هلال است؛ زیرا در مکّه پس از فتوای (۱) محکمه شرعیه، دولت سعودی همه را مجبور می‌کند که از فتوای محکمه تبعیت نمایند و هر روزی را که محکمه معین نموده است، آن روز را اول ماه قرار دهند. چه ضرری دارد که یک نفر از علمای شیعه در آن محکمه حاضر و هنگام شهادت شهود او نیز حضور داشته باشد که موقع فتوا با هم فتوا دهند تا اختلافی تولید نشود؟

آقای حمزه غوث در جواب این پیشنهاد گفت که این عمل غیر ممکن است؛ زیرا مداخله در این عمل، مداخله به امور داخلی کشور محسوب می‌شود و محال است که یک چنین عملی انجام بگیرد.

علاوه، اگر شما کشور سعودی را

۱- روشن است که مراد «حکم» است نه فتوا. دراین گزارشِ حاج‌سراج، حدود ده بار کلمه «فتوا» به کار رفته که در همه آنها از آن «حکم» اراده شده است.

ص: ۵۸

کشور اسلامی می‌دانید باید تابع مقررات آن بشوید؛ چنانکه من فعلًا در ایران مقیم هستم و آن را کشور اسلامی می‌دانم، فردا ماه مبارک رمضان است. دولت اعلام خواهد داشت که فلان روز اول ماه مبارک رمضان است، بر من واجب است که از آن تبعیت نموده و همان روز را روزه بگیرم، اگرچه از حجاز تلگرافی دریابم که آن روز اول ماه نیست. آیا من می‌توانم به دولت تکلیف کنم که چون فتوا دهنده شما شیعی است اجازه بدهید یک نفر از اهل فتوای سنی در محکمه شرعیه حاضر و به شهادت شهود گوش دهد ...؟

گفتم: ما کشور سعودی را کشور اسلامی می‌دانیم، حرف در مستند فتواست، من خودم در سال ۱۳۵۰ عازم مکّه بودم، شبی میان مکّه و مدینه به مناسبت احتمال شب اول ماه ذی‌الحجةالحرام بودن، میان بیابان تمامی حجّاج از اتومبیل‌ها پیاده شده و استهلال نمودند و احدی ماه را ندید! چیزی که مایه بدگمانی اینجانب شد، آن بود که یک نفر حمله‌دار که یک چشم هم نداشت پهلوی خود من ایستاده و استهلال نمود و در نتیجه گفت که ماه پیدا نیست و چون به مکّه رسیدیم یکی از شهود همین حمله‌دار بود و روی شهادت یک چنین شهودی فتوا داده می‌شود! ازاین‌رو، اگر یک نفر عالم شیعه در محکمه باشد و به اوضاع شهود کاملًا دقت شود، اختلافی در میان نخواهد بود.

آقای حمزه غوث اظهار داشت که دقت در مستندات فتوا وظیفه شرعی و وجدانی مفتی است و اگر بر فرض اینکه مفتی در فتوای خود دقت ننمود، کسانی که طبق فتوای او عمل می‌کنند پیش خدا مسؤول نیستند.

چون مطلب به اینجا رسید، من دیگر نخواستم دنباله مطلب را گرفته و ثابت کنم که درمسأله مفروض، دلیل آقای حمزه‌غوث پایه‌ای ندارد. به‌هرحال گفت‌وگوی ما باز به موضوع رفع اختلافات بازگشت.» ۲. (۱) چنانکه گذشت، آیت‌اللَّه سید ابوالقاسم کاشانی رحمه الله در سال ۱۳۷۱ ق./ ۱۳۳۱ ش. به حج مشرف شدند. در آن سال نیز چنین اختلافی روی داد. از این رو،

۱- حاج مهدی سراج انصاری، صص ۲۴۹- ۲۴۵

ص: ۵۹

آیت‌اللَّه کاشانی به فکر چاره افتادند. جناب آقای جعفر رائد که همراه ایشان بوده، در این باره می‌نویسد:

«آیت‌اللَّه کاشانی ... دستور دادند تا نامه نسبتاً مفصّلی به زبان عربی، خطاب به ملک سعود پادشاه عربستان (۱) نوشته شود که در آن برای نزدیکی و اتحاد مسلمانان، نیز جهت سر و سامان دادن به امور حج و عمره، پیشنهادهایی گردیده بود؛ از جمله آزاد، گذاشتن روزهای عرفه و عید قربان بود تا هر فرقه‌ای در هر روزی که برایش مسلّم شده است، اعمال مورد نظر حج را برگزار نماید .... (۲) دعوت آیت‌اللَّه کاشانی به انجام [دادن] دو مراسم حج، در صورت اختلاف شیعه و سنّی در ثبوت رؤیت هلال ماه ذی‌حجه، برخلاف انتظار مقامات

۱- آن زمان ملک عبدالعزیز پادشاه عربستان، و امیر سعود ولیعهد بود و نامه آیت‌اللَّه کاشانی خطاب به ملک عبدالعزیز است.

۲- این موضوع به شکل محرمانه و شفاهی به مقامات عربستان پیشنهاد شد و در نامه مزبور سخنی از این مشکل نیست. متن عربی نامه آیت‌اللَّه کاشانی رحمه الله به عبدالعزیز در مجله میقات حج، شماره ۴۳، ص ۶۴، ضمن مقاله «گزارشی از سفر حج مرحوم آیت‌اللَّه کاشانی» چاپ شده است.

ص: ۶۰

سعودی و محافل اهل تسنّن بود؛ زیرا تصور می‌کردند او، که یک روحانی سیاستمدار و آزادمنش است، خواهان گذشت و سازش در این قبیل مسائل فرعی است.» (۱) جناب آقای کاظم آزری کاردار ایران در عربستان نیز در گزارش شماره ۷۰۹ در تاریخ ۲۲/ ۷/ ۱۳۳۱ ش. در این باره می‌نویسد:

«اگرچه معلوم بود که مذاکره با امیر سعود هم اثری ندارد و رییس دفتر امیر فیصل برای اینکه از مداخله در این موضوع حساس راحت شود، بنده را به امیر سعود حواله کرده است. چون در این باب حضرت آیت‌اللّٰه اصرار داشتند، [برای] گرفتن وقت ملاقات از منشی مخصوص امیر سعود به کاخ ولیعهد رفتم و وقتی آنجا رسیدم که امیر سعود مشغول صرف نهار بود.

سوابق بنده با منشی مخصوص امیر سعود که اخیراً عهده دار این پست شده است، زیاد نبود. لذا خود را به نحو مقتضی به او معرفی نموده، سوابق و علاقه‌ام را به کشور عربی سعودی خاطرنشان نمودم و با ذکر موقعیت ممتاز حضرت آیت‌اللّٰه کاشانی در عالَم اسلام و لزوم جلب رضایت او و حسن اثر آن در بین ایرانیان و سایر مسلمانان، جریان را به نحو مقتضی بیان نموده، گفتم درخواست حضرت آیت‌اللّٰه این نیست که اجازه وقوف مخصوص به ایرانیان بدهند. تنها تقاضایشان این است که برای اشخاصی که می‌خواهند عمل به احتیاط نمایند و برای وقوف اضطراری می‌خواهند روز شنبه به عرفات، شب یکشنبه به مشعر بروند سخت‌گیری نکنند؛ یعنی مأمورین شهربانی نسبت به این قبیل اشخاص اغماض و چشم پوشی نمایند و مخصوصاً خاطرنشان نمودم که این عمل صورت معامله استثنایی نسبت به ایرانیان و موافقت با وقوف مخصوص برای آنها را به خود نخواهد گرفت.

نامبرده جریان را به عرض امیر سعود رسانید و در جواب با ابلاغ مراتب احترام و سلام ولیعهد به حضرت آیت‌اللّٰه گفت:

۱- تاریخ و فرهنگ معاصر، شماره ۷- ۶، ص ۳۳۳، «آیت‌اللّٰه سید ابوالقاسم کاشانی آن‌طور که من شناختم».

ص: ۶۱

امیر می گوید: چنین تقاضایی از ایشان که از دعات و پیشروان وحدت اسلام‌اند بعید و مستبعد به نظر می‌رسد، چون انجام [یافتن] آن موجب تشتّت و تفرقه مسلمین خواهد شد.

سایر مسلمین با اینکه حکم محکمه شرعیه راجع به روز وقوف عرفات با تقویم کشورهایشان و با احکام محاکم شرعیه آن کشورها اختلاف دارد، به حکم قاضی محلّ تمکین می‌نمایند و در حدود ۴۰۰ هزار مسلمان از بلاد مختلف، روز جمعه در عرفات وقوف می کنند. اغماض نسبت به عده‌ای در حدود سه هزار نفر در وقوف روز بعد که به منزله اجازه ضمنی این عمل است، اسباب تفرقه مسلمین می‌شود و دولت سعودی به هیچ وجه نمی‌تواند با چنین امری موافقت نماید و اکیداً از حضرت آیت‌اللّٰه تقاضا می‌نمایند که به ایرانیان دستور دهند از اجماع سایر مسلمین خارج نشوند و در همان روزی که سایرین در عرفات وقوف می‌نمایند وقوف کنند.

در خاتمه، از قول امیر چنین تذکر دادند که اولیای امور نسبت به کسانی که برخلاف اجماع مسلمین قیام کنند و روز شنبه به عرفات یا شب یکشنبه به مشعرالحرام روند، نهایت شدت را اعمال خواهد داشت.»

جواب مزبور را به عرض حضرت آیت‌اللّٰه رساندم.

۳. مرحوم آیت‌اللّٰه سید محسن حکیم رحمه الله (م ۱۳۹۰) نیز پیشنهادی شبیه پیشنهاد آیت‌اللّٰه کاشانی به مقامات سعودی داده‌اند که آنان نپذیرفته‌اند. جلال آل احمد در سال ۱۳۸۳ ق./ ۱۳۴۳ ش. به حج مشرف شد. وی در سفرنامه‌اش «خسی در میقات»، (۱) و نیز در نامه‌ای به حضرت امام خمینی قدس سره از مکّه، بدین موضوع اشاره کرده است. آل احمد در نامه مزبور می‌نویسد:

مکّه، روز ۳۱ فرودین ۱۳۴۳ ش./ ۸ ذی‌حجه ۱۳۸۳ ق.

«آیت اللها! وقتی خبر خوشِ آزادی آن حضرت، تهران را به شادی واداشت، فقرا منتظر الپرواز! بودند به سمت بیت‌اللّٰه. این است که فرصت دست‌بوسی مجدّد نشد. اما اینجا دو سه خبر اتفاق افتاده و شنیده شده که دیدم

۱- نک: خسی در میقات، صص ۱۲۶ و ۱۲۷

ص: ۶۲

اگر آنها را وسیله‌ای کنم برای عرض سلامی بد نیست ....

دیگر اینکه در این شهر شایع است که قرار بوده آیت‌اللَّه حکیم امسال مشرّف بشود، ولی شرایطی داشته که سعودیها دوتایش را پذیرفته‌اند و سوّمی را نه. دو تایی را که پذیرفته‌اند داشتن محرابی برای شیعیان در بیت‌اللَّه و تجدید بنای مقابر بقیع و اما سوم که نپذیرفته‌اند حق اظهار رأی و عمل در رؤیت هلال. به این مناسبت حضرت ایشان خود نیامده‌اند و هیأتی را فرستاده‌اند، گویا به ریاست پسر خود ....» (۱) ج) اختلاف در ثبوت هلال ذی حجه، در منابع فقهی

بحث ثبوت هلال و چگونگی‌های آن، معمولًا در کتابهای فقهی، در کتاب‌الصوم و در کتاب‌الشهادات به مناسبت عدم پذیرش شهادت زنان در رؤیت هلال، مطرح شده و در کتاب‌الحج- به‌جز در سه سده اخیر- سخنی از آن به میان نیامده است، حتی در رساله‌های «مناسک حج» از شهید اول و شهید ثانی و دیگران. در کتابهای فقهی متقدّمان و نیز آثار فقهی محقّق حلّی و علّامه حلّی مانند «قواعد الأحکام»، «إرشاد الأذهان» و «تبصرة المتعلمین» در کتاب‌الحج از این موضوع بحثی به میان نیامده است. فقط علّامه حلّی در «منتهی» و «تذکره» و «تحریر» به پیروی از کتب فقهی اهل سنت متعرّض این فرع شده که اگر شب سی‌ام ماه ذی‌قعده هوا ابری بود و هلال ذی‌حجه دیده نشد، تکلیف چیست؟ و فروعی مانند آن. سپس شهید هم در «دروس» متعرّض همین فروع شده؛ از جمله اینکه: «ولو رأی الهلال وحده أو مع غیره، و ردّت شهادتهم وقفوا بحسب رؤیتهم و إن خالفهم الناس و لا یجب علیهم الوقوف مع الناس» که این را فقها درباره ماه مبارك رمضان هم فرموده‌اند و علّامه در «منتهی» هم از شافعی نقل می‌کند که «أنّهم یقفون علی حسب رؤیتهم و إن وقف الناس فی غیر ذلک». (۲) ولی از بحث اختلاف شیعه و سنّی، در ثبوت هلال ذی‌حجه در مکّه، در کتابهای

۱- روزنامه کیهان، ویژه‌نامه یکصدمین سال میلاد امام خمینی قدس سره، مهرماه ۱۳۷۸، ص ۴

۲- نشانیِ دقیق و متن کامل سخنان عالمان عامه و خاصّه در میراث فقهی ۲: رؤیت هلال، مجلّدات ۵- ۳ آمده است.

ص: ۶۳

فقهی تا سه سده پیش خبری نیست و گویا حاجیان شیعه همزمان با سنّیان مناسک حج را انجام می‌داده‌اند؛ همچنان‌که در عصر ائمه معصومین علیهم السلام و از اواخر دوره صفوی به این سو، به علل گوناگون، اختلاف در ثبوت هلال ذی‌حجه میان شیعه و سنّی مطرح شد که نمونه‌هایی از آن گذشت و معمولًا در صورتی که حجّاج نمی‌توانستند به تشخیص خود عمل کنند همراه سنّیان وقوف به عرفات و سایر اعمال را انجام می‌دادند، حتی در صورت تقیه و ترس، سخنی از اجزاء و صحّت حج نبود، بلکه با عمره مفرده و هدی از احرام خارج می‌شدند و حج از آنان فوت می‌شد.

در کتب فقهیِ استدلالی متأخران، ظاهراً نخست بار صاحب «جواهر» (م ۱۳۶۶) از اجزاء و صحت حج- طبق ثبوت هلال ذی‌حجه نزد قضاة عامّه- سخن گفته است که پس از این، نقل خواهم کرد. باری در «مناسک حجّ» شیخ انصاری (م ۱۲۸۱) که فقیهان بسیاری بر آن حاشیه دارند، می‌خوانیم:

«هر گاه در پیش قاضی عامّه، هلال ثابت شود و حکم کند و در پیش شیعه شرعاً ثابت نشده باشد، لهذا روز عرفه نزد عامّه، روز هشتم باشد در پیش شیعه؛ پس اگر ممکن است مخالفت ایشان در بیرون رفتن به سوی عرفات- که روز خروج ایشان است از مکّه- یا ممکن باشد ماندنِ شب آن روز در عرفات تا فردا- که روز عرفه است- یا رفتن و برگشتن فردا پیش از غروب آفتاب، به جهت ادراک وقوف اختیاری عرفه، یا بعد از غروب آفتاب به جهت ادراک اضطراری آن، اگر متمکّن شود از مراجعت قبل از آن؛ پس واجب است که چنین کند تا ادراک وقوف اختیاری یا اضطراری‌نماید، ازآنجا [یعنی عرفات] به مشعر رفته ادراک آن نیز نماید و اعمال روز عید را در منا به عمل آورد [اگرچه‌به نظر عامه روز یازدهم است].

و اگر ممکن نشود ادراک وقوف عرفه اصلًا؛ پس اگر ممکن است ادراک وقوف مشعرالحرام، پس آن نیز کفایت می‌کند و حج او صحیح است، والّا حجّ او در آن سال فاسد خواهد بود.

الحاصل، تقیّه در این مقام، مصحِّح عمل نمی‌شود علی الأحوط الأقوی. واللَّه العالم.» (۱)

۱- نک: میراث فقهی ۲: رؤیت هلال، ج ۴

ص: ۶۴

در اینجـا از بزرگان فقیهان، صاحب «عروه» (م ۱۳۳۷) و آیت‌اللَّه حاج آقا حسـین بروجردی، (م ۱۳۸۰) بر جمله اخیر «مناسک» شیخ حاشـیه زده‌اند: «اقوی بودن، محل تأمّل است» و ظاهراً آیت‌اللَّه سید ابوالحسن اصفهانی و آیت‌اللَّه بروجردی، در صورت عدم علم به خلاف، متابعت عامه را صـحیح و مجزی می‌دانسـته‌اند و آیت‌اللَّه طالقانی هم به مناسـبت این اختلاف در حج سال ۱۳۷۱ ق./ ۱۳۳۱ ش. می‌نویسد:

«... و چون همیشه در اختلاـف، محـاکم حجاز یک روز پیش از اوّل ماه حکم می‌نماینـد، هیـچ‌گاه علم به خلاف حاصل نمی‌شود و فتوای حضـرت آیت‌اللَّه بروجردی (أدام اللَّه بقاءه) این مشـکل را آسان نموده است.» (۱) در اینجا فتوای عده‌ای از مراجع معاصـر در این زمینه را نقل می‌کنم:

الف) آیت‌اللَّه حکیم رحمه الله (م ۱۳۹۰):

«تبعیت از آنها در وقوف عرفات و مشـعر از جهت تقیه، ظاهراً صـحیح است و مُبریء ذمّه می‌باشـد چه علم به مخالفت با واقع داشـته باشـد یا نداشـته باشـد و احتیاج نیست انسان خود را در معرض اذیت و اهانت قرار دهـد. پس کفایت می‌کنـد وقوف با آنها. اما بقیه اعمال در منا؛ مثل رمی جمره و قربانی و سر تراشـیدن وبیتوته کردن شـبهای تشـریق، ظاهر آن است که اگر شک داشته باشد؛ یعنی نمی‌داند حکم قاضی با واقع مطابق است یا نیست، در این صورت، تبعیت از آنها در اعمال منا نیز کافی است و اگر یقین به مخالفت داشته باشد، ظاهر این است که موافق مذهب شیعه اعمال منا را به جا آورد.»

ب) آیت‌اللَّه سید محمود شاهرودی (م ۱۳۹۴):

«متابعت حکم قاضیِ سنّی جایز نیست ولی در این مسأله رجوع به مجتهد مطلق که تبعیت را مجزی می‌داند جایز است.»

ج) آیت‌اللَّه سید هادی میلانی (م ۱۳۹۵):

۱- به سوی خدا می‌رویم، ص ۱۸۷

ص: ۶۵

«در صورتی که نداند حکم او مخالف واقع است، می‌تواند به حکم او عمل نماید.»

د) آیت‌اللَّه سید احمد خوانساری (م ۱۴۰۵): فتوای ایشان عین همان فتوای شیخ انصاری است که از «مناسک» ایشان نقل شد.

ه) آیت‌اللَّه سید ابوالقاسم خوئی (م ۱۴۱۳):

«اگر احتمال مطابقت با واقع در حکم آن حاکم باشد، ظاهر این است که از باب تقیه تبعیت لازم است و در روز وقوف آنها وقوف به عمل آید. در فرض تقیه تبعیت از حاکم سنّی واجب است و در صحّت حج کفایت می‌کند و حاجتی به احتیاط نیست. اگر شخصی به اسم احتیاط مخالفت تقیه نماید مرتکب حرام شده و آن وقوف جزء حج نخواهد شد و اگر به آن اکتفا نماید حج او باطل است.»

و) آیت‌اللَّه سید محمدرضا گلپایگانی رحمه الله (م ۱۴۱۴):

«اگر از جهت تقیه ناچار به متابعت و از عمل به وظیفه خود خائف باشند، اقوی صحت و کفایت همین حج است از حَجّةُ الاسلام، هر چند عالم به خلاف باشند و اگر بدون خوف متمکن از عمل به وظیفه باشند، احوط آن است که با آنها رجاءً متابعت کنند و بعد هم عمل به وظیفه خود نمایند، حتی با عدم علم به خلاف.» (۱) اما امام خمینی رحمه الله هر چند در «تحریر الوسیله» نظری مشابه نظر برخی از دیگر بزرگان دارند و نوشته‌اند:

«لو ثبت هلال ذی‌الحجّة عند القاضی من العامّة و حکم به ولم یثبت عندنا، فإن أمكن العمل علی طبق المذهب الحقّ بلا تقیّة وخوف وجب، وإلّا وجبت التبعیة عنهم، و صحّ الحجّ لو لم تتبیّن المخالفة للواقع، بل لا یبعد الصحّة مع العلم بالمخالفة، ولا تجوز المخالفة، بل فی صحّة الحجّ مع مخالفة التقیة إشكال ... ولمّا كان أُفق الحجاز والنجد مخالفاً لآفاقنا- سیّما أُفق إیران- فلا یحصل العلم بالمخالفة إلّا نادراً.» (۲) اما سپس از این نظر عدول و به‌طور قاطع و مطلق در تاریخ ۲۸ شوال ۱۳۹۹ ق./ ۲۹/ ۶/ ۱۳۵۸ ش. اعلام کردند:

۱- مناسک حج جامع، صص ۷۴- ۷۶، از بند الف تا اینجا همه از این منبع نقل شد.

۲- تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۴۱۸، مسأله ۷

ص: ۶۶

«در وقوفین، متابعت از حکم قُضات برادران اهل سنّت لازم و مجزی است اگرچه قطع به خلاف داشته باشید.» (۱) به نظر می‌رسد با توجه به حوادث تاریخی که پیشتر به شمه‌ای از آنها اشاره شد و با توجه به وضع عربستان در این روزگار و شرایط ویژه حج، نظر صحیح همین است و حدود دو قرن پیش از امام خمینی رحمه الله فقیه مهذّب و وارسته و یکی از کُمَّل؛ یعنی علامه بحرالعلوم رحمه الله (م ۱۲۱۲) همین فتوا را داشته است. صاحب جواهر پس از بحث از فروع مطروح در «منتهی»، «تحریر»، «تذکره» و «دروس» در این زمینه می‌نویسد:

«نعم بقی شیء مهم تشتدّ الحاجهٔ إلیه، و کأنّه أولی من ذلک کلّه بالذکر، و هو أنّه لو قامت البیّنهٔ عند قاضی العامّهٔ و حکم بالهلال علی وجه یکون یوم الترویهٔ عندنا عرفهٔ عندهم، فهل یصحّ للإمامی الوقوف معهم و یجزئ، لأنّه من أحکام التقیهٔ ویعسر التکلیف بغیره، أو لا- یجزیء، لعدم ثبوتها فی الموضوع الذی محلّ الفرض منه، کما یومیء إلیه وجوب القضاء فی حکمهم بالعید فی شهر رمضان الذی دلّت علیه النصوص التی منها: «لَأن أُفطر یوماً ثمّ أقضیه أحبّ إلیّ من أن یضرب عنقی»؟ لم أجد لهم کلاماً فی ذلک، ولا یبعد القول بالإجزاء هنا إلحاقاً بالحکم للحرج، واحتمال مثله فی القضاء.

وقد عثرت علی الحکم بذلک منسوباً للعلامهٔ الطباطبائی، ولکن مع ذلک فالاحتیاط لا ینبغی ترکه، واللَّه العالم.» (۲) از آنجا که علّامه بحرالعلوم چند سال مجاور مکّه مکرمه بوده (۳) و شرایط آنجا و به عبارت درست‌تر «موضوع» حکم را کاملًا شناخته و بر جوانب آن اشراف داشته، به‌درستی چنین فتوایی صادر کرده است و این غیر از آن است که آدمی در نجف یا قم، در محفل گرم درس و بحث و در میان انبوه شیعیان و فارغ از مشکلات ویژه عمل نکردن به تقیّه و بدون توجه به قتلهایی که واقع شده و مصیبتهایی که عده‌ای برای این

۱- صحیفه امام، ج ۱۰، ص ۶۲، آری «هذه من عُلاه إحدی المعالی».

۲- جواهر الکلام، ج ۱۹، ص ۳۲

۳- نک: الفوائد الرجالیه، ج ۱، صص ۳۵- ۳۶، ۹۵- ۹۶، مقدّمهٔ التحقیق.

ص: ۶۷

موضوع متحمل شده‌اند، بخواهد فتوا بدهد.

آری، شناخت عمیق و درست موضوع، اول شرطِ فتوا درباره آن موضوع است.

باری، در عصر حضور، حدود دویست سال ائمه معصوم علیهم السلام و اصحاب بزرگوارشان با اهل سنّت حج گزاردند و حتی یک مورد هم نقل نشده که در وقوف عرفات و مناسک بعدی حج، با آنان همراهی نکرده باشند. و این احتمال هم که در تمام این مدت با اهل سنت و امیر الحاجّ آنان در رؤیت هلال متّفق القول بودند، بسیار بعید است. در آن روزگار حاکمان همواره امیرالحاج نصب می‌کردند و مردم در همه مواقف پیرو آنان بودند و مسعودی در «مروج الذهب» امیرالحاج‌های سال هشتم هجرت تا سال سیصد و سی و پنج را، در بابی مخصوص نام برده است. (۱) به عکس، نه تنها عدم همراهی ائمه علیهم السلام و اصحاب با عامه و امیر الحاج آنها نقل نشده، بلکه معصوم علیه السلام در روایتی به متابعت آنها دستور داده‌اند؛ چنانکه در روایت ابی‌الجارود آمده است:

«سَأَلْتُ أَبَا جَعْفَرٍ علیه السلام أَنَّا شَکَکْنَا سَنَةً فِی عَامٍ مِنْ تِلْکَ الْأَعْوَامِ فِی الْأَضْحَی فَلَمَّا دَخَلْتُ عَلَی أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام وَ کَانَ بَعْضُ أَصْحَابِنَا یُضَحِّی، فَقَالَ علیه السلام:

«الْفِطْرُ یَوْمُ یُفْطِرُ النَّاسُ، وَ الْأَضْحَی یَوْمُ یُضَحِّی النَّاسُ، وَ الصَّوْمُ یَوْمُ یَصُومُ النَّاسُ». (۲) در این حدیث شریف، امام علیه السلام میان علم به خلاف و عدم آن، و تمکّن از عمل به وظیفه، بدون خوف و تقیه و عدم آن، تفصیل نداده‌اند.

همچنین اهل سنت از عایشه و ابو هریره از پیامبرخدا صلی الله علیه و آله- به ترتیب- نقل کرده‌اند:

- «الْفِطْرُ یَوْمُ یُفْطِرُ النَّاسُ، وَ الْأَضْحَی یَوْمُ یُضَحِّی النَّاسُ ...». (۳) - «الصَّوْمُ یَوْمُ تَصُومُونَ، وَ الْفِطْرُ یَوْمُ تُفْطِرُونَ، وَ الْأَضْحَی یَوْمُ تَضَحُّونَ». (۴) ترمذی در تفسیر حدیث اخیر گفته است:

«فسّر بعض أهل العلم هذا الحدیث،

۱- مروج‌الذهب، ج ۲، ص ۵۶۶

۲- تهذیب الأحکام، ج ۴، ص ۳۱۷، ح ۹۶۶؛ وسائل الشیعه، ج ۱۰، ص ۱۳۳، أبواب ما یمسک عنه الصائم، الباب ۵۷، ح ۷

۳- کنز العمّال، ج ۸، ص ۴۸۹، ح ۲۳۷۶۳

۴- سنن الترمذی، ج ۲، ص ۱۰۲، ح ۶۹۳

ص: ۶۸

فقال: «إنّما معنی هـذا الصوم و الفطر مع‌الجماعهٔ و عظم الناس». (۱) مرحوم آیت‌اللّه طالقانی رحمه الله سالها پیش در این باره نوشته است:

«با آنکه همیشه اکثریت و نفوذ در اجتماع حج، با اهل سنّت و جماعت بوده و آنچه در کتب فقهی سابقین و احادیث، به‌طور وضوح بیان نشده، وظیفه مخصوص شیعه و چگونگی اثبات اول ماه برای آنهاست، بلکه به عکس، احادیث ما و ظواهر آیات درباره ادراک موقفین، که از ارکان حج است، ناظر به ادراک اجتماع و تبعیت از عموم است ....

بعضی از فقهای متأخر، چون توجه کاملی به احادیث و آیات و سیره گذشتگان ننموده‌اند؛ همان موازین و قواعدی را که عموماً در اثبات موضوعات شرعی و هلال است، مو به مو در مورد حج می‌خواهند اعمال نمایند، ولی آنها که توجه و دقت در این آیات و احادیث و موقعیت حج و اختلاف نموده‌اند، نبودن علم به خلاف را کافی می‌دانند و حکم به تبعیت می‌کنند و مشاهده و علم یا ظن قوی را که در مثل اثبات ماه رمضان یا شوال لازم می‌دانند در اینجا لازم نمی‌شمارند و چون همیشه در اختلاف، محاکم حجاز یک روز پیش از اول ماه حکم می‌نمایند هیچ‌گاه علم به خلاف حاصل نمی‌شود و فتوای حضرت آیت‌اللّه بروجردی (اداماللّه بقاءه) این مشکل را آسان نموده است.» (۲) گفتنی است که در پنجاه و سه سال پیش؛ یعنی در ذی‌حجّه سال ۱۳۷۳ مرحوم آیت‌اللّه حاج آقا حسین بروجردی قدس سره رسماً در این باره فتوای خود را اعلام کرده است.

در این زمینه، در نشریه «آیین اسلام» (مورّخ شنبه، ۷ ذی‌حجّه ۱۳۷۳) (۳) آمده است:

چون موضوع اختلاف افق ایران و حجاز در بعضی سالها موجب اختلاف رؤیت هلال در دو کشور می‌شد و در این سال‌ها به سبب این اختلاف، حجاج دچار اشکال می‌گردیدند و بعضی از حجاج با اینکه اولیای امور دولت

۱- سنن الترمذی، ج ۲، ص ۱۰۲، ذیل حدیث ۶۹۳

۲- به سوی خدا می‌رویم، صص ۱۸۷- ۱۸۵

۳- آیین اسلام، سال ۸، ش ۳۳، پیاپی ۳۲۰، شنبه ۷ ذی‌حجّه ۱۳۷۳ برابر با ۱۶ مرداد ۱۳۳۳، ص ۱۶.

ص: ۶۹

سعودی به هیچ وجه اجازه وقوف در عرفات را جز در روز نهم ذی‌حجه مطابق حکم قاضـی محل نمی‌دهند، بدون توجه به اختلاف افق و امکان اختلاف رؤیت هلال، اصـرار داشـتند روز بعد از وقوف عامه حجاج، که مطابق حکم قاضـی محل، دهم ذی‌حجّه مطابق تقویم ایران نهم آن ماه محسوب می‌شود در عرفات وقوف نمایند و این امر موجب توهین بلکه صدمه جانی آنان می گردید ...

ولـذا کمیسـیون دائمی حـج، که در وزارت امور خـارجه تشـکیل می‌شود، آقـای حاج اکبر اسـماعیل‌نیا را برای گزارش جریان امر و روشن شدن موضوع، حضور حضـرت آیت‌اللَّه العظمی بروجردی، مرجع تقلید شـیعیان جهان فرسـتاد تا در این باب از معظم‌له استفتا نمایند و تکلیف حجاج در این باره معیّن شود. اکنون متن فتوای حضرت آیت‌اللَّه العظمی بروجردی که در این باره صادر فرموده‌اند به شرح زیر به اطلاع عموم می‌رسد:

بسم اللَّه الرحمن الرحیم

البته اختلاف افق حجاز با افق ایران ممکن است موجب اختلاف رؤیت هلال و عـدم رؤیت شود و در مناسک هم حقیر نوشـته‌ام که در صورتی که حکومتی که متصدّی امر حاجّ است به تبعیت از حکم قضات الزام کند حاج را به عمل بر طبق آن حکم، در صورتی که حـاج مخـالفت آن حکم را بـا واقع ندانند، عمـل کردنشـان بر طبق حکم جـایز است و حـجّ آنهـا محکوم به صـحّت است. لکن مقتضـی است حکومت ایران با حکومت حجاز، که متصـدّی امور حج مسـلمین است، مذاکره کنند که به قضات تذکّر دهند که امر حـج چون مشترک بین تمـام مسـلمین است و از تمـام ممالـک اسـلامیه به حـج می‌رونـد و مورد ابتلای عموم است قضات در احراز رؤیت هلال تسامـح روا ندارنـد و دقت کننـد که موجب نشود بعض حاج عالم به مخالفت حکم با واقع شونـد و تکلیف آنها از این جهت مشکل شود. نسأل‌اللَّه عزّ شأنه أن یوفّقنا و جمیع المسلمین لأداء ما علینا وعلیهم من الوظائف الدینیّة. حسین الطباطبایی

د) چگونگی و مبنای ثبوت و اعلام رؤیت هلال ذی حجه در مکّه

از جزئیات چگونگی ثبوت رؤیت

ص: ۷۰

هلال نزد قضات عامه در مکه، در گذشته چندان اطلاعی نداریم، همین‌قدر می‌دانیم که- چنانکه در سخن مرحوم حاج سراج انصاری گذشت- به شهادت شهودِ فاسق و دروغگو هم گاهی اعتماد می‌کنند. همچنین حداقّل در دوره عثمانیان، در سالهایی که ممکن بود با اعلام یک روز زودتر «حج اکبر» به نظر عامه، تحقق یابد، از اعلام رؤیت هلال، یک روز جلوتر از وقت حقیقی، ابایی نداشته‌اند، چنانکه به تفصیل گذشت.

از سوی دیگر، مرحوم آیت‌اللَّه طالقانی رحمه الله، به مناسبت اختلاف در ثبوت هلال ذی‌حجه در مکه به سال ۱۳۷۱ ق. از قول برخی مقامات سعودی دقت و احتیاط تام در اعلام ثبوت هلال را نقل می‌کند.

ایشان می‌نویسد:

«با تعبّدی که دولت و ملت حجاز به مقررات دینی و اهمیتی که درباره امر حج دارند، تا تحقیق کافی نشود، اول ماه را اعلام نمی‌کنند. برای چه حج هزارها نفر را با مسامحه فاسد می‌کنند؟! چرا در هر سالی که اختلاف پیش می‌آید همیشه یک روز اول ماه حجاز مقدم می‌شود و چرا از روی مسامحه یک روز مؤخّر نمی‌باشد؟ با آنکه هر چه حجّاج بیشتر در حجاز توقف کنند، گرچه یک روز هم باشد، برای آنها سود بیشتری دارد. آیا این قرائن اطمینان آور نیست؟ چنانکه آقای مظفّر اعلم، سفیر ایران در حجاز، پس از پایان ایام حج می‌گفت: ولیعهد سعودی از عمل بعضی ایرانیان درباره تجدید موقف متأثّر بود و گفته بود: ما چه نظری داریم که حج مردم را فاسد کنیم! دقت ما درباره اثبات ماه رمضان و ذی‌حجه بیش از هر امری است. تا پنجاه نفر از نقاط مختلف گواهی ندهند قاضی حکم نمی‌کند و تا قاضی حکم نکند دولت اعلام نمی‌کند.» (۱) به هر حال، گذشته هرگونه باشد، چندان تأثیری برای وضع فعلی ما ندارد.

آنچه مهم است، وضع فعلی ثبوت رؤیت و اعلام آن است. روزنامه «الشرق الأوسط» در تاریخ ۱۵/ ۱/ ۲۰۰۰ به نقل از رییس مجلس القضاء الأعلی در عربستان آورده است که با شهادت یک نفر آغاز ماه رمضان ثابت می‌شود، ولی برای اثبات عید فطر حداقل شهادت دو نفر لازم است. ولی

۱- به سوی خدا می‌رویم، ص ۱۸۵- ۱۸۴

ص: ۷۱

مقامـات مسؤول در عربسـتان اعلام کرده‌انـد که تا پیش از سال ۱۴۲۰ از معیـاری که تقـویم امّ‌القری بر اسـاس آن تـدوین می‌شود، اسـتفاده می‌کردهانـد. این معیـار را شورای اعلای افتـای عربسـتان (مجلس الإفتاء الأعلی) تعیین کرده و بر اساس آن، اگر سنّ هلال هنگام غروب خورشید ۱۲ ساعت یا بیشتر باشد همان روز (نه فردای آن شب) روز اوّل ماه قمری است. واضح است که در این معیار رؤیت یا عـدم رؤیت هلال، ملاک نیست بلکه لحظه مقارنه و محاسـبات نجومی ملاک است. از این رو ممکن است سنّ یک هلال از غروب شب قبـل، منفی ۱۲ سـاعت باشـد؛ یعنی هنگام غروب شب گذشـته (یعنی شب اوّل ماه بر این اساس) هنوز مقارنه‌ای اتفاق نیفتاده باشد. (۱) پروفسور یوسف مروه در ۱۳/ ۱۱/ ۱۹۹۹ در سخنرانی‌اش در صیدا، این روش را به‌شدت نقد می‌کند و می‌گوید:

تقـویم امّ‌القری بر اسـاس ضوابـط درسـت علمی اسـتوار نیسـت و مـواقعی را کـه اساساً رؤیـت هلال محـال است، اوّل مـاه دانسـته، به‌طوری‌که همواره فلکیّون جهان اسلام با وزارت اوقاف و شورای افتای عربسـتان در این باره اختلاف نظر داشـته و درگیر بوده‌اند؛ مثلًا استاد حاتم ممدوح ابو زید از اردن در ۲۳ ماه رمضان ۱۴۱۸، به شورای افتای ریاض اعتراض کرد که چرا ۲۴ ساعت قبل از تولّد هلال شوّال را، آغاز ماه شوال دانسته‌اند و شورای مذکور بدون توجه به موازین شرعی و علمی، پاسخی بی‌ربط داد و نوشت:

«اگر سنّ ماه در وقت غروب خورشید ۱۲ ساعت یا بیشتر باشد، همان روز- نه فردا- اول ماه است؛ زیرا روز شـرعی از هنگام غروب خورشید آغاز می‌شود!»

مشروح سخنان یوسف مروه را در جلد چهارم «رؤیت هلال» نقل کرده‌ام.

شورای مذکور از سال ۱۴۲۰ تا ۱۴۲۲ ضـابطه دیگری معرفی کرد که بر اسـاس آن اگر در غروب روز بیست و نهم ماهِ قبل، ماه بعد از خورشید غروب کند، فردای آن، روزِ اوّل ماه است. هرچند این ضابطه نیز درست نیست ولی از روش قبلی معقول‌تر است.

در سال ۱۴۲۲ دکتر زکی مصطفی طیّ

۱- نـک: مجله تحقیقات اسـلامی، سال ۱۵، ش ۲ و سال ۱۶ ش ۱، صص ۷۴ و ۷۵، مقاله «علل ناهماهنگی کشورهای اسـلامی در اعلام حلول ماه‌های قمری.»

ص: ۷۲

مقاله‌ای، در دومین همایش بین‌المللی نجوم اسلامی، اعلام کرد که از سال ۱۴۲۳ معیار جدیدتری در عربستان اعمال می‌شود که براساس آن، اگر در روز بیست و نهم ماه قمری دو شرط وجود داشته باشد، روز بعد اوّلین روز ماه جدید خواهد بود. این شرطها عبارتند از:

۱. مقارنه زمین مرکزی قبل از غروب خورشید باشد.

۲. غروب ماه بعد از غروب خورشید اتفاق بیفتد.

روشن است که این ضابطه نیز با ضوابط شرعی و علمی همسانی ندارد؛ زیرا در این ضابطه نیز مانند ضوابط پیشین، احتمال شروع ماه قمری با ماهِ با سنّ کمتر از ۱۲ ساعت زیاد است و تصحیح معیارها هم این اشکال را برطرف نکرده و حتی با محاسبات نجومی وجود چنین هلال‌هایی غیر ممکن است. بنابراین، استعمال کلمه هلال در این موارد صحیح نیست و مثلًا بهتر است گفته شود ماهِ با سنّ شش ساعت، و نه هلالِ شش ساعته؛ چون هلال یعنی بازتاب نور خورشید از لبه ماه، و این بازتاب در ماهِ با سنّ کمتر از هشت ساعت روی نمی‌دهد.

پس آنچه در سالهای اخیر موجب بی‌نظمی در شروع ماههای قمری شده است، اعلامِ زودهنگام عربستان بر اساس معیارهای مذکور، و پیرویِ صِرفِ بعضی از کشورها از این معاییر بوده است که حتی گاه موجب شده است تا سه روز پیاپی در ایالات متّحده عید فطر اعلام شود! زیرا گروه‌های مختلف مسلمان در این سرزمین، از ممالک مختلفی پیروی می‌کنند. حال چنانچه عربستان زودتر اعلام نمی‌کرد بالتبع اختلافِ دو روزه وجود داشت نه سه روزه. (۱) باری همان‌طور که در گزارش کاردار ایران در عربستان گذشت، در سال ۱۳۷۱، فقط عربستان یک روز زودتر از سایر کشورها اول ذی‌حجه را اعلام کرد به‌طوری که تنها در آنجا روز شنبه عید قربان بود و در سایر کشورها پس از آن.

همچنین در برخی سالها، بر اساس این محاسبه غلط و غیر مطابق با ضوابط صحیح ثبوت هلال، یا بر اساس اعتماد به شهود، حتی پیش از تولد هلال، اعلام ثبوت رؤیت هلال کرده‌اند؛ مثلًا در سال ۱۴۱۹، مقامات سعودی اعلام کردند که غروب روز چهارشنبه (مطابق ۲۶ اسفند ۱۳۷۷ ش.)

۱- نک: همان.

ص: ۷۳

هلال ذی‌حجه رؤیت شده و پنجشنبه اول ذی‌حجه است. در حالی که غروب چهارشنبه مزبور هنوز ماه به مقارنه نرسیده و به سمت شرق خورشید نیامده بود، تا هلال جدید به وجود آید؛ زیرا غروب خورشید در مکّه در آن چهارشنبه ساعت ۱۸ و ۳۱ و مقارنه ماه و خورشید ساعت ۲۱ و ۴۸ دقیقه همان روز بود و هنگام غروب خورشید، ماه سه درجه زیر افق مکّه بود.

یکی از کارشناسان مسائل نجومی می‌نویسد:

در مقاله‌ای که اخیراً در مالزی منتشر شده است، وقت غروب آفتاب به افق مکه و وقت قران نیرین در تقویم عربستان سعودی در سالهای ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲ مقایسه شده است و ملاحظه می شود که در ۱۴ مورد ادعای رؤیت هلال اول ماه قبل از قران نیرین صورت گرفته که امری محال است به عنوان مثال در رؤیت هلال اول رجب ۱۴۱۱ حتی هشت ساعت و پنجاه دقیقه قبل از قران حکم به رؤیت داده شده است. (۱) مرحوم دکتر تقی عدالتی نیز گوید:

«در سالی که کنفرانس سران کشورهای اسلامی درتهران تشکیل‌شد عربستان از ایران دعوت کرد تا در جلسه تقویم اسلامی که در جدّه تشکیل می‌شد شرکت کند. آنگاه به دستور مقام معظّم رهبری، من و آیت‌اللَّه تسخیری به آنجا رفتیم و آنها هدفشان این بود که مکّه را مرجع بدانند؛ یعنی بگویند که ما نصف‌النهار مکّه را در نظر می‌گیریم ... سپس موضوع را در آنجا به رأی گذاشتند ... من سکوت کردم و آیت‌اللَّه تسخیری هم رأی ممتنع دادند؛ زیرا به هر حال پذیرفتن آن از نظر شیعه مشکل بود ... بعد هم مسأله منتفی گردید ... عربستان در بسیاری از سالها عید را جابه‌جا کرد و حتی آن روزهایی که عید اعلام کرده بود، بعداً باطل نمود؛ یعنی اینها تابع مشخصاتی نیستند ....» (۲) در اینجا پیشنهاد می‌کنم متولّیان امر از فقیهان و متخصصان هیئت و نجوم ایرانی کمک بگیرند و با مقامات مسؤول در عربستان مذاکره کنند و به شکل مقتضی به آنها بفهمانند که روش آنان در اعلام اول ماه نه با مبانی نجومی سازگار است نه با مبانی

۱- مجله نجوم، ش ۳۹، ص ۲۶

۲- همان، ص ۲۳۵، «میزگرد علمی».

ص: ۷۴

فقهی تـا بلکه تجدیـدنظر کننـد؛ و به هر حـال، حـداکثر این است که در برخی مـوارد قطع به خلاـف پیـدا می‌شود، ولی «لیس وراء عبّادان قریهٔ» و «گفتی که پس از سیاه رنگی نبود» و چنانکه گذشت امام خمینی دستور داده‌اند که با قطع به خلاف هم، متابعت آنها لازم و حج صحیح است و «هذه مِن عُلاه إحدی المعالی».

ص: ۷۵

تاریخ و رجال

طرح جایگزین شود.

ص: ۷۶

مأموریت‌های مشکوک در سرزمین‌های مقدس (۴)

حسن السعید/ اصغر قائدان

در هجدهم جولای ۱۸۱۴ م. یکی از خطرناکترین جهانگردان قرن نوزدهم اروپا در جده پیاده شد و برای دیدار با خدیو محمّد علی پاشا، راهی طائف گردید. آنگاه از طائف برای ادای فریضه حج وارد مکه مکرمه شد و خود را با نام مستعار شیخ ابراهیم شناساند. این جهانگرد، فردی سوئیسی اما انگلیسی الأصل به نام «یوهان لودنج بیرکهارت» و یکی از مهمترین جهانگردان اروپایی بود که بیش از دیگران علم و آگاهی داشت و آوازه و شهرتش در همه جا پیچیده بود.

بیرکهارت کیست؟

مأموریت او چه بود؟

چه ره‌آوردی داشت و چه نتایجی به‌دست آورد؟

شخصیت بیرکهارت

در انگلستان او را با نام «جان لوئیس» مستشرق و سیّاح سوئیسی می‌شناختند که در سال ۱۷۸۴ م. در لوزان متولد و در رشته شیمی از لایپزیک و گوتنگن فارغ‌التحصیل شد.

او از انگلستان دیدن کرد و در سالهای ۱۸۰۹- ۱۸۰۶ م. در دانشگاه کمبریج، طب، نجوم و زبان عربی را آموخت. وی آنگاه به تابعیت انگلستان درآمد و برای تقویت زبان عربی و فراگیری قرآن و تسلّط به علوم دین

ص: ۷۷

اسلام و فقه اسلامی، با نام ابراهیم‌بن عبداللّه به شهر حلب رفت. او از شهرهای تدمر، دمشق، مصر و سرزمین‌های حبشه و شمال سودان دیدن کرد. در سال ۱۸۱۵ برای انجام فریضه حج به حجاز رفت تا از آنجا عازم قاهره شود. یک‌سال بعد؛ یعنی ژوئن ۱۸۱۶ ضمن دیدار از صحرای سینا به قاهره بازگشت تا از آنجا سفر جدید اکتشافی خود را آغاز کند، اما بیمار شد و در سال ۱۸۱۷ در قاهره درگذشت. این خلاصه‌ای از مهمترین دوران زندگی بیرکهارت بود که می‌توان گفت او سبک متنوعی از نوشتار را در تاریخ سیّاحان اروپا برجای گذاشت که در طول ۳ دوره تکامل یافت.

در فضای اختلاف میان دولت‌ها، که به دنبال حمله ناپلئون به مصر، اروپا شاهد آن بود و عمده این ادعاها و اختلاف‌ها میان کشورهای قدرتمند، به‌ویژه فرانسه و انگلستان در زمینه حاکمیت بر مصر وجود داشت، این شرایط خاص که بیرکهارت با آن روبه‌رو بود، فی نفسه در لندن و دانشگاه کمبریج او را برای انجام مأموریت خاصش آماده می‌ساخت که البته این امر از اهداف استعمارگران در مشرق دور نبود. استعداد و ویژگیهای خاصی که بیرکهارت داشت؛ از

ص: ۷۸

جمله شیفتگی و علاقمندی او به علم، قدرتِ بالای تحمّل او در سختی‌ها و مهارت شگفت‌آور او در پنهان ساختن خود در پوشش اسلام و پیش‌گویی او از رخدادهای حال و آینده، همه و همه او را پذیرای مأموریت مهم و خاص می‌کرد.

با توجه به اینکه وی مرحله جدیدی از تاریخ شرق شناسی را آغاز کرد، اما ما ناگزیریم که به شکل گذرا مسائلی را روشن سازیم:

حمله ناپلئون: انگیزه‌های درگیری

حمله ناپلئون به مصر و اشغال این کشور توسط او، در آغاز قرن نوزدهم (۱۸۰۱ - ۱۷۹۸) مرحله جدیدی از روابط فرانسه و امپراتوری عثمانی را فراهم می‌ساخت که با بردباری و دور اندیشی از مراحل قبل متمایز شده بود. در این زمان بود که فرانسه متوجه شد نباید نه تنها نقشش را به حمایت از کاتولیک‌ها محدود کند بلکه برای حفظ سیطره و قدرت خود در درگیری‌های جدی و جدید در امپراتوری عثمانی از سوی قدرتهای جهانی چون روسیه، انگلستان و آلمان وارد شود.

تاریخ‌نگار معروف توین بی می‌نویسد:

«ناپلئون ضربه کاری و قاطع خود را در (م ۱۸۰۱ - ۱۷۹۸) به مصر وارد ساخت که از حافظه شرقی پاک نمی‌شود و حتی شکست‌های بعدی ناپلئون در جنگ‌های او نیز نتوانست تأثیری در پاک شدن آن جنگ از آن شکست کند.

بریتانیای کبیر انقلاب صنعتی خود را تکمیل می‌کرد. در طول جنگ ۱۸۱۴ - ۱۷۹۲ نقش مهم و اساسی فرانسه در تجارت با سرزمین‌های شرق از او گرفته شد. با این وجود در میان مردم مشرقِ ساکن غربِ کانال سوئز تا غرب رود فرات، زبان و فرهنگ فرانسه رواج پیدا کرد. نظریه‌های سیاسی فرانسه پایه‌گذار سیاست خارجی (نوین) تمدّن غرب شد.» (۱) پروفسور ادوارد سعید در این مورد می‌نویسد:

«اگر ما حمله ناپلئون را به عنوان اولین و مهمترین تجربه خاورشناسی نوین بدانیم، می‌توانیم باطل شدن آن را در تحقیقات اسلامی، که از سوی خاورشناسانی چون:

۱- جعفر الخیاط، مکه فی المراجع الغربیه، ضمن موسوعهٔ العتبات المقدسه، جعفر خلیلی، ط ۲، بیروت ۱۴۰۷، ص ۲۶۴

ص: ۷۹

ساسی، رینان و لین مطرح شده، رسمی سازیم. از بنیان‌گذاران این فرهنگ و برادران خلف شرق‌شناسی گذشته هستند. رینان و لین (۱) خاور شناسی را در مسیری علمی و عقلانی جدید قرار دادند. نتایج این پژوهش نه تنها در کتابهایشان بلکه در افکار و عقایدی که می‌توان آن را به صورت عمومی مورد استفاده قرار داد، آشکار است. هرکس مایل باشد می‌تواند با تکیه بر آنها مستشرق شود. آنها دستاوردهای عظیمی در خاورشناسی داشتند؛ به‌گونه‌ای که تدوین اصطلاحات علمی در این زمینه را ممکن و ابهامات موجود را برطرف ساختند و شیوه خاص و نوینی برای معرفی شرق بنیان نهادند، تا آنجا که شخصیت و اقدامات این خاورشناسان، مرجع اصلی شرق شناسی شد.

خاورشناسانی که برنامه‌های منسجم و هماهنگی با این مراجع داشتند، به‌طور قانونی اجازه فعالیت یافتند. با حضور بیرکهارت نوعی فرهنگ شرق شناسی شکل گرفت که تاکنون با نام او همراه است. بنابراین، کسانی که در صدد بهره‌برداری از این فرهنگ بودند، به تشکیل محافل علمی و تحقیقاتی در مورد این افکار و آرا پرداختند و هدف آنان این بود که می‌خواستند گروهی را که دارای فرهنگ و انگیزه یکسانی بودند، تربیت کنند و در داخل از آنان به عنوان گروههای تحقیقاتی استفاده برده و در خارج از کشورها نیز مطامع و آرمان‌های کشورهایشان را توسط آنان تأمین کنند. با تکیه براین اصل بود که اروپا در قرن هفدهم نفوذ و تسلط خود را بر شرق افزایش داد.

به‌گونه‌ای که لفظ شرق شناسی در فرهنگ عمومی مردم راه یافت. (۲) اگر بخواهیم به بررسی دقیق شرق شناسی و چگونگی نفوذ غرب بر شرق و تسلط و سیطره بر آن بپردازیم، به مهره‌های معدودی برمی‌خوریم؛ از جمله، مورخانی مانند میشلیه، رانکه، توکفیل و بیرکهارت که شرح مفصلی از این علم را مانند پارچه‌ای که به روش خاص بافته شود، بیان کردند.

مسأله‌ای که به تحقیق می‌توان گفت اینکه مستشرقان برای صدها سال تاریخ، شخصیت‌ها و سرنوشت شرق را تدوین کردند. مستشرقین درطول دو قرن نوزده و

۱- همان، قسم المدنیه، ص ۲۴۲

۲- خیرالدین زرکلی «قاموس الاعلام»، ج ۸، ص ۳۳۴، بیروت، دارالعلم للملایین ۱۹۸۶ م. نجیب العقیقی، «المستشرقون»، ج ۲، ص ۵۲، چاپ ۴، قاهره، ۱۹۸۰ م.

ص: ۸۰

بیست، گروههای مهمی را تشکیل دادند؛ زیرا زمینه‌های جغرافیای تخیّلی و واقعی در این زمان اوج گرفته بود و روابط اروپا و شرق به تسلّط و سلطه گری اروپا محدود شد. این علم به استفاده از منابع طبیعی و بازارهای مستعمرات محدود نشد؛ چرا که شرق‌شناسی نتایج مورد نظر خود را به‌دست آورد و این موضوع از محافل بحث و گفتگو به تشکیل مؤسسات و تحقیقات امپریالیسم منجر شد. (۱) به این ترتیب، در آینده این میراث خاورشناسی به مثابه راهنمایی برای استعمار سرزمین‌ها و اقوام شرق گردید. از این رو سیطره بر شرق و تحقیر و استثمار مردم آن، ایجاب می کرد که نسبت به شناخت و آگاهی از نوعِ حکومت و مردم این مناطق، که حکومت بر آنان را آسان و عادی می‌ساخت، اقدام کنند.

بنابراین، افزایش قدرت، نیازمند افزایش شناخت و آگاهی بود؛ به این ترتیب،

در فهرست مراکز انگلیسی، که خدمات شایانی به انگلستان کردند، نام دو مؤسسه آکادمیک بیشتر توجه همه را به خود جلب می کند؛ دانشگاه‌آکسفورد و دانشگاه‌کمبریج

پی در پی رابطه منطقی میان علم و آگاهی و سیطره بر شرق وجود داشت. (۲) بحث‌هایی در مورد تبلیغ ... و نیز دانشگاه کمبریج:

آنچه در محدوده بحث ما می گنجد، مشخص کردن مواضع انگلستان ومسؤولیت‌ها و اهداف مأموریت بیرکهارت است. به این ترتیب، دو استعمارگر پیر انگلستان و فرانسه، بدون وجودِ روسیه و آلمان، نقش محوری را در این راستا ایفا کردند. استعمار در آغاز راه؛ یعنی در اولویت نخست، بلکه بالفعل، به ایجاد مصالح و تعیین آن می‌اندیشید؛ مصالحی که تجاری، دینی، فرهنگی یا مربوط به روابط و مبادلات بود؛ برای نمونه، انگلستان آنچه مربوط به اسلام و کشورهای اسلامی می‌شد، در توصیف آن از نیروی مسیحیان، که دارای مصالح مشروع بوده و باید آن را حفظ

۱- زین نورالدین زین، الصراع الدولی فی الشرق‌الاوسط و ولادهٔ دولتی سوریا و لبنان، بیروت، دارالنهار، ۱۹۷۱ م. ص ۳۴

۲- دو نفر اول به عنوان مسافران مسلمان مطرح بودند. فرد دوم در میان سالهای ۱۸۳۵ - ۱۸۳۲ در پوشش اسلام و نام اسلامی، منصور افندی، در مصر مقیم شد.

ص: ۸۱

می کردنـد، استفاده کرد، لـذا مؤسساتی برای تحقیق این مصالـح ایجـاد نمود. مهمترین سازمانهـای ابـداعی؛ «مثل جمعیت گسترش فرهنگ و مسیحیت» ۱۶۹۸ م. و «جمعیت گسترش انجیل در مناطق مختلف جهان» ۱۷۰۱ م. پدید آمد و انجمن‌هایی در دفاع از این جمعیت‌هـا تشکیل شـد؛ ماننـد «انجمن تبلیغ انجیل» ۱۷۹۲ م. «انجمن کتـاب مقـدس انگلســتان و بیگانگـان» ۱۸۰۴ م. و «انجمن لندنی‌های گسترش مسیحیت در بین یهودیان» ۱۸۰۸ م. که به سرعت دامنه این فعالیت‌ها سرتاسر اروپا را فرا گرفت.

علاوه بر این، انجمن‌های تجاری، انجمن‌های آموزشی و مؤسسات کشف مناطق جغرافیایی تشکیل شد. ساخت مدرسه، مؤسسات ترجمه، مراکز علمی، کتابخانه‌ها، مرکز کنسول گریها و کارخانجات، امکاناتِ وسیعی را برای اروپاییان، که اگر احیاناً قصد داشتند در شرق ساکن شونـد، فراهم می‌آورد. در این دوران مفهوم «منافع» اهمیت فراوان یافت و از این منافع بعـداً با هزینه‌های هنگفت و نیروهای زیاد دفاع شـد. (۱) در اینجا لازم به تأکید نیست که انگیزه‌های سیاسی- نظامی انگلستان بر روابط (دوستانه) با شرق غلبه کرد و به اشغال نظامی استعماری منجر شد. بی‌شک خاورشناسانِ انگلیسی در طلیعه این اشغال قرار داشتند و آگاهی‌های دقیق آنها تضمین کننده موفقیت کشورشان بود. اکثر این مستشرقان، اگر نگویم همه آنها، از مؤسسات و مراکز علمی انگلستان فارغ التحصیل شدنـد و زیر پوشش علم و اکتشاف، به این مأموریت‌هـای دیپلماتیـک دست زدنـد. (۲) در فهرست مراکز انگلیسی، که خـدمات شایـانی به انگلسـتان کردنـد، نـام دو مؤسسه آکادمیک بیشتر توجه همه را به خود جلب می کنـد؛ دانشگاه آکسفورد، که در قرن دوازده میلادی و دانشگاه کمبریـج، که در سال ۱۲۵۷ م. تأسیس شد. نقش دانشگاه کمبریج در این راستا، چشمگیرتر بود؛ زیرا بیرکهارت یکی از فارغ‌التحصیلان این دانشگاه بود. او نخستین کسی است که کرسی دروس عربی را در انگلستان، در سال ۱۶۳۲ پایه گذاری کرد. این اقدام با تلاش سر توماس آدامز، از بزرگترین تاجران

۱- ادوارد سعید، «الاستشراق: المعرفهٔ، السلطهٔ، الإنشاء»، تعریب کمال ابو دیب، چاپ ۲، بیروت، ۱۹۸۲ م. ص ۱۴۵

۲- همان کتاب، ص ۱۲۰

ص: ۸۲

ماهوت انگلستان صورت گرفت.

طبیعی است که اهداف علمی، تنها هدف تشکیل این کرسی نبود، بلکه اهداف تجاری، سیاسی و نظامی نیز دنبال می‌شد.

این امر به وضوح و بدون هیچگونه پنهانکاری به چشم می‌خورد. نخستین استادی که به ریاست کرسی مطالعات عربی در دانشگاه کمبریج برگزیده شد؛ یعنی آبراهام ویلوک، در نامه‌ای به مؤسس این کرسی؛ آدامز، نوشت:

«هدف از تأسیس این کرسی، تنها آگاهی به آداب و نشر معرفت نیست، بلکه خدمت به پادشاه و دولت در زمینه تجارت با کشورهای شرقی و توسعه گسترش کلیساها و تبلیغ مسیحیت در میان کسانی است که در تاریکی‌ها زندگی می‌کنند.»

با آغاز این شیوه‌ها، روش پیشرفت انگلستان نیز آغاز شد. به‌ویژه بعد از اینکه تعدادی از این خاورشناسان اهمیت فوق‌العاده یافتند. شاید مهمترین رخداد قرن دوازدهم در زمینه خاورشناسی، تأسیس انجمن آسیایی‌ها در بنگال توسط سر ولیم جونز در سال ۱۷۸۴ بود. در این دوران تعدادی از خاورشناسان این عصر، از کسانی بودند که در پوشش فعالیت‌های دیپلماتیک یا نظامی، همانند افسران یا فرزندان افسران یا نیروهای کادر وزارت مستعمرات بریتانیا، در خدمت سلطنت انگلستان قرار داشتند.

در اوایل قرن نوزدهم، دانشگاه کمبریج زیر نظر ادوارد گرنول براون، دروسی را برای کارمندانی که مقدر بود در پوشش کنسول در شرق و یا مترجم مشغول شوند، تدوین کرد. همچنین توجه به زبان‌های کشورهای اسلامی در کمبریج به شکل عملی و نه آکادمیک آغاز شد. این روند، در سایر دانشگاههای انگلستان نیز شروع شد. (۱) سؤال اساسی که در اینجا طرح می‌شود، این است که: نقش‌بیرکهارت در این‌فعالیت‌ها چه بود؟

در خدمت امپراتوری بزرگ

انبوهی از تجربه‌های تلخ، که خانواده بیرکهارت با آن روبه‌رو بودند، تأثیر عمیقی در انگیزه‌های او داشت. بدینسان که خاندان وی بعد از اشغال سوئیس توسط فرانسه، از این کشور گریختند و به آلمان رفتند تا

۱- صالح زهرالدین، «الاسلام و الاستشراق»، بیروت، ۱۴۱۲ م. ص ۱۰۷

ص: ۸۳

بیرکهارت تحصیلاتش را قبل از اینکه به انگلستان برود، تکمیل کند. اما چرا بیرکهارت به انگلستان مهاجرت کرد؟ آیا میان مهاجرت او با کینه‌ای که از فرانسه به سبب اشغال کشورش و آواره شدن خانواده‌اش داشت، رابطه‌ای بود؟ آیا پدرش در این امر دارای نقش بود؟ گفته شده که پدرش او را تشویق می‌کرد به ارتش انگلستان بپیوندد و فرانسه را دشمن قدیمی خود بداند. ما دلایل محکمی در این مورد در دست نداریم و همه دلایل مهاجرتِ بیرکهارت و پذیرش تابعیت انگلستان توسط او را نمی‌توان بر اساس دلایل علمی توجیه کرد؛ به‌ویژه که لندن در آن زمان بسیار شکوفا و پر رونق بود و فعالیت‌های پر مرارت آنها را به عنوان مرکز علمی اروپا تبدیل می‌کرد؛ چنانکه ادوارد سعید می‌گوید: (۱) این مسأله در سایه اختلاف روبه‌افزون، میان انگلستان و فرانسه پدید آمد.

بیرکهارت در لندن، به سر جوزف بانکس، عضو انجمن آفریقا معرفی شد، که در گذشته سفرهای اکتشافی در منطقه نیجر انجام داده بود. گرچه با درگذشت کاشفان، فعالیت این انجمن پایان یافته بود، اما محقّق انگلیسی پیتر برینت تأکید کرد که بیرکهارت به لندن رفت تا خودش را به انجمن آفریقا ملحق کند که اعضای آن را تعدادی از عالمان و تجار سرمایه‌دار تشکیل می‌دادند و امیدوار بودند اسرار سرزمین‌های پایین آفریقای جنوبی، غربی و مجرای رود نیجر را کشف کنند؛ زیرا این امر موجب نفوذ انگلستان در ساحل آن رود می‌شد و این تنها راه رسیدن به سواحل گامبیا از شرق نبود که هوثورن و بارک قبلًا آن را طی کرده بودند.

بلکه در جنوب غربی مصر راهی از میان آبادی‌ها می‌گذشت و به این رود می‌رسید.

آنها امیدوار بودند که راهی را در آن سوی صحرا بیابند؛ زیرا کسانی که این راه را می‌پیمودند، امید داشتند که در یکی از دو طرف رودخانه، به منطقه تمبکتو (۲) مصب (دهانه) رودخانه را در دو طرف دیگر کشف کنند. (۳) برای رسیدن به تمبکتو، بیرکهارت به‌نظرش آمد با حجاج، که از مکه مکرمه برمی‌گشتند، همراه شود اما آنان او را ناچار به پرداخت یک لیره استرلینگ کردند. (۴) بیرکهارت در آن زمان به عنوان نماینده

۱- ادوارد سعید، ص ۱۲۴

۲- شهری در سودان است.

۳- صالح زهر الدین، ص ۱۰۸

۴- همان کتاب، صص ۱۱۰ و ۱۱۱

ص: ۸۴

«انجمن جغرافیایی» پـذیرفته نشـد مگر آنکه خود را برای زندگی سـخت و دشوار آزمایش‌ها و محنت‌ها و رنجهایی که در انتظارش بود، آماده کند. (۱) بنابراین، در سال ۱۸۰۸ به دانشگاه کمبریج رفت و به آموختن زبان عربی، طب، نجوم و سایر علوم پرداخت. او خـودش را برای زنـدگی دشـوار آمـاده می‌کرد، حـتی زمـانی که در انگلسـتان بـود در شـرایط سـخت زنـدگی می‌کرد و خود را از لـذت‌های زندگی غرب محروم می‌نمود. روی زمین می‌خوابید و ساعات طولانی را پیاده‌روی می‌کرد و به‌جای غذا، سبزی می‌خورد تا اینکه آماده شد برای نخستین بار، گامهایش را بر سواحل آسیا نهد.

او عقاید نژادپرسـتانه غربی؛ مانند نظریه «برتری نژادی که بر مرکزیت و اطراف اسـتوار بود» و نیز «غرب سرچشـمه و خاسـتگاه تمدّن بشریت است» را پذیرفت، بدین معنا که انگلستان پرچمدار این رسالت غرب «سفید پوست» برای رهبری «بربرها» و «وحشی» به سوی تمدن است. بی‌شک همه این آمادگی‌ها و برنامه‌ریزی‌ها برای

۱- برای آگاهی بیشتر، به «فصل الجغرافیهٔ التخیلیه»، ادوارد سعید، ص ۸۰ به بعد رجوع کنید.

ص: ۸۵

بیرکهارت، جهت انجام مأموریتی سرّی و غیر عادی بود.

پرسشی که در اینجا مطرح می‌شود این است که میان زبان عربی، ستاره‌شناسی یا طب چه ارتباطی وجود داشت که بیرکهارت در آن زمان بخواهد این علوم را در دانشگاه کمبریج، که سابقه درخشانی در توطئه‌های استعماری و تلاش برای کریه ساختن چهره اسلام داشت، بیاموزد؟

برخی نیّاتِ پشت پرده و مخفیِ مأموریت بیرکهارت، زمانی بر ما روشن می‌شود که بدانیم انگلستان در آن زمان می‌کوشید از راههایی که به هندوستان ختم می‌شد به‌دقت مراقبت کند تا در برابر نفوذ روز افزونِ فرانسه بایستد؛ یعنی در واقع می‌کوشید از پیشروی فرانسه جلوگیری کند؛ زیرا فرانسه بعد از شکست در هند، کوشید بخش شرقی امپراتوری انگلستان را تحت فشار قرار دهد و راه ارتباطی هند و انگلستان؛ یعنی کشور مسلمان مصر را در اختیار گیرد.

این بود که انگلستان توجه بیشتری به مسأله شرق، به خصوص مصر داشت. (۱) در زمانی که شبه جزیره عربستان شاهد درگیری و رویارویی میان محمد علی پاشا و وهابیون بود، و این زمانی بود که وهابیان دامنه نفوذشان را از نجد تا حجاز گسترش داده بودند، جهانگردی به شام رسید که به ذکاوت، فعالیت و ویژگیهای برجسته دیگر شناخته شده بود. برای کسانی که در ایجاد شکاف در شبه جزیره عربستان و وحدت اسطوره‌ای اعراب می‌کوشیدند، الگو شده بود. (۲) این جهانگرد فردی جز بیرکهارت نبود که مأموریتش را از شهر حلبِ سوریه آغاز کرد و با شروع این مأموریت، ماجراجویی او نیز شروع شد.

شام، گامی در راه هزار مایلی

بیرکهارت دو سال را در این شهر گذراند. در آنجا نه تنها زبان عربی را تکمیل کرد که فرهنگ و آداب عربی به‌ویژه قرآن کریم و تفسیر آن را نیز تا حدّی آموخت و مورد احترام کسانی قرار گرفت که علاقمند بودند در مورد معانی آیات قرآن با یکدیگر بحث کنند. او در این زمینه به مهارت و تسلط کامل رسید. (۳) تسلّط او زمانی دانسته می‌شود که به‌طور کامل ترجمه‌ای از کتاب «روبنسون کروز» را ارائه کرد. او دین اسلام را با جدیت

۱- پیتر برینت، همان‌جا.

۲- رلی الزین، همان‌جا.

۳- همانجا.

ص: ۸۶

فراگرفت و نام خود را به «ابراهیم بن عبداللّه» تغییر داد. در مدت اقامتش در سوریه، از قبایل متعدد؛ از جمله قبیله عنیزه دیدن کرد تا فرات رفت و نتایج دیدار و تحقیقاتش را چاپ کرد. او نخستین کسی است که تحقیقات جامعه‌شناسانه‌ای را در خصوص قبایل صحرا انجام داد. وی در این مورد می‌نویسد:

«من در این بادیه بهترین لحظات زندگی‌ام را گذرانده‌ام که البته آن لحظات سخت‌ترین لحظاتم بود. گاهی اوقات بی‌صبرانه منتظر غروب خورشید بودم؛ زیرا می‌دانستم محافل غنا و موسیقی و رقص شبانه، مرا از اینکه ساعات طولانی بازیچه دست همسفرانم باشم، نجات می‌داد.» (۱) بیرکهارت در طول مدتی که در سوریه و به‌ویژه جزیرهٔالعرب ساکن بود، نکات جالب و شگفت‌آوری در مورد عادات و سنن روستائیان بدوی و صحرانشین، که آنان را دوست داشت، بیان کرده است. مطالب و دست‌نوشته‌های او، اساسی برای مراکز و مؤسسات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در خصوص صحرانشینان شد. (۲) در فوریه سال ۱۸۱۲ بیرکهارت احساس کرد می‌تواند سفرش را به سمت نیجر آغاز کند. او از سوریه به قاهره رفت. در میان راه، در جستجوی آثار البترا (۳) در اردن (۴) برآمد و با سختی از کوههای بلند مشرف به بحرالمیت گذشت. وی نخستین اروپایی بود که از این راه عبور می‌کرد.

بیرکهارت در این سفر از تپه‌های بلند مشرف به پایتخت قدیمی قوم نبط، که پیش از آن «سیتزن» تلاش کرده بود از آن عبور

۱- د. حلمی خضرساری، صورهٔ العرب فی الصحافهٔ البرهانیه، ترجمه عطا عبدالوهاب، بیروت، مرکز دراسات.

۲- پیتر برینت، همان، ۱۰۸

۳- البترا یا پترا شهری تاریخی از دوران سکونت‌نبطی‌ها در اردن کنونی است. پتره به معنای صخره و سنگ است و چون مردم این منطقه خانه‌ها، معابد و قبور خود را در دل صخره‌ها می‌کندند، آنجا را پترا یا البترا نام نهادند. البترا جزو عربستان، صخره‌ای در اعصار قدیم بوده است. حدود هزار سال قبل از اینکه منطقه پترا توسط این سیاح و کاشف بیرکهارت کشف شود، در قرآن کریم از آن سخن گفته شده بود. وَ إِنْ کانَ أَصْحابُ الْأَیْکَهِ لَظالِمِینَ ... وَ کانُوا یَنْحِتُونَ مِنَ الْجِبالِ بُیُوتاً آمِنِینَ حجر: ۸۲- ۷۸؛ «اصحاب ایکه، که ستمکار بودند ... در کوه‌ها خانه‌های خود را می‌تراشیدند در حالی که ایمن بودند.»

۴- همان‌جا.

ص: ۸۷

کند ولی موفق نشده بود، گذشت. او شهر اسطوره‌ای البترا را به‌گونه‌ای توصیف کرد که حیرت جهانیان را برانگیخت. (۱) در زمانی که وی آماده می‌شد به قاهره برود، خانمی به‌نام «لیدی هستر ستانهوب» همراه کاروانی در آنجا، در راه محل اقامتش به لبنان قرار گرفت؛ جایی که بتواند مأموریت سرّی خود را انجام دهد. ازکارهای او مراقبت از جاسوسان فرانسوی ناپلئون در شام بود که باید می‌کوشید آنان را جذب و به عنوان جاسوسانی برای بریتانیا درآورد، ستانهوب در مسیرِ بازگشت، به شهر الناصره رسید. در آنجا روزی جوانی با چهره‌ای غربی ولی لباس عربی جلو آمد و خودش را شیخ ابراهیم شناساند. او به انگلیسیِ صحیح حرف می‌زد. آن جوان کسی جز جهانگرد بزرگ بیرکهارت، کاشفِ البترا و آثار ابوسمبل نبود. (۲) به نظر می‌آید که بیرکهارت او را از اهداف مأموریت خود یا بخشی از اهدافش، به‌خصوص آنچه مربوط به تلاش‌هایش در صحرا و دستاورد آن بود آگاه کرد. خانم ستانهوب مأموریت داشت بعد از مدت کوتاهی اقامت در لبنان، به دمشق برود. در آنجا به صحرانشینان بادیه پیوسته، پیمان‌های دوستی برقرار سازد؛ چنانکه به سفر به سوی تدمر اقدام کرد و در آنجا با شیوخ قبایل عرب ارتباط برقرار کرد و از بخشش مال به آنها دریغ نکرد. او اولین زن اروپایی بود که به شهر قدیمی و تاریخی زنوبیا (۳) قدم گذاشت. (۴) در اوایل قرن نوزدهم ... توجه به زبان‌های کشورهای اسلامی در کمبریج به شکل عملی و نه آکادمیک آغاز شد.

گفتنی است، دور از انتظار نیست که بیرکهارت به‌طور مستقیم و غیر مستقیم نقش کفیل ستانهوب را در مأموریتش در صحراها انجام داده باشد؛ همانگونه که ستانهوب بیرکهارت را از مأموریتش به‌ویژه از نامه اختصاصی خود به محمدعلی پاشا آگاه کرد.

در این نامه او خواستار حفظ روابط موجود شد، به‌گونه‌ای که محمدعلی پاشا هیچ‌یک از خواسته‌های او را بی پاسخ نگذاشت، به‌ویژه اینکه ستانهوب یک‌ماه کامل (ماه می) را

۱- صحیفة الحیاة، همانجا.

۲- صورة العرب فی الصحافة البریطانیه، هامش ۹۵

۳- ملکه ذنوبیا یا اذینب، پادشاه تدمر، در سوریه‌کنونی بوده است.

۴- صحیفة الحیاة، همانجا.

ص: ۸۸

به‌عنوان میهمان در خدمت او بود. (۱) به این ترتیب ستانهوب بسیاری از تلاش‌هایش را فقط به خاطر بیرکهارت انجام داد. همانگونه که او نیز بسیاری از سختی‌ها را برای رسیدن ستانهوب به سرزمین شام تحمّل کرد.

سیاحت در سرزمین نیل

بیرکهارت راه دشوار قاهره را چند هفته بعد از دیدار با ستانهوب طی کرد. او در سپتامبر ۱۸۱۲ به قاهره رسید، اما تمام تلاش وی برای رسیدن به تمبکتو خلاصه شد.

هنگام رسیدن به قاهره، با محمدعلی پاشا دیدار کرد و امیدوار بود که راهی بیابد تا او را به مناطق غربی و اوّلین مرحله از سفرش به رود نیجر برساند. اما صحرای بزرگ آفریقا را در پیش‌رو داشت و فرصت نجاتش اندک بود. (۲) مدت زیادی نگذشت که او متوجه شد کاروانی قصد دارد به سمت آفریقای غربی حرکت کند، اما تا قبل از ژوئن ۱۸۱۳ حرکت نمی‌کند و این بدان معنی بود که او مدت ۳ ماه باید در قاهره بماند. اما این امر برای او خوشایند نبود، لذا تصمیم گرفت راهی را به سوی غرب از سرزمین نوبه (حبشه) ایجاد کند. او در این اندیشه بود که اگر موفق نشد به هدفش برسد، دست کم مناطق جدیدی را کشف کند؛ زیرا تا آن هنگام پای هیچ اروپایی به سرزمین واقع در جنوب اسوان باز نشده بود. بیرکهارت موفق شد حدود ۲۰۰ مایل به سمت جنوب رود و در راه خود معبد ابی‌سمبل را کشف کند، اما او در آنجا با حاکمان محلی درگیر شد و دریافت چاره‌ای ندارد جز اینکه راه خود را در غرب یا جنوب ادامه دهد. بنابراین، در ساحل نیل به سمت شمال حرکت کرد تا به سرچشمه آن برسد.

در اسیوط فهمید رفتن به آفریقای غربی تا یک سال دیگر برای او ممکن نیست.

بنابراین، تصمیم گرفت به سوی حجاز برود.

شاید دلیل این تصمیم وجود محمدعلی پاشا در حجاز بود؛ زیرا او خودش را برای حمله به وهابیان آماده می‌کرد. شاید این مسأله باعث شده بود تا رؤسای وی او را مأمور رفتن به مکه ساخته باشند. او همیشه فردی منظم بود، لذا می‌توان توصیف دقیقی از وسایل سفرش ارائه کرد. پیراهن، شلوار و عبایی که به تن کرده و کلاهی که بر سر گذاشته و اطراف آن را با پارچه پیچیده بود.

۱- بلاد العرب القاصیه، همان، ص ۱۰۹

۲- محمودالسمره، لیدی هستر ستانهوب، مجلهٔ العربی الکویتیه، شوال ۱۳۸۶ ق. ص ۱۳۱ به بعد.

ص: ۸۹

دو دفتر و یک قلم و چاقو و ۵۰ دلار اسپانیایی و دو گردن‌بند طلا همراه داشت و علاوه بر آن، وسایل و خوراکی‌هایی برای عبور از صحرا با خودش همراه ساخت. سفر او ۴ ماه به طول انجامید که در این سفر ۴۰ رطل آرد، (۱) ۲۰ رطل بیسکویت، ۱۵ رطل خرما، ۱۰ رطل عدس، ۱۰ رطل روغن، ۵ رطل نمک، ۳ رطل برنج، ۲ رطل لبنیات و ۴ رطل تنباکو و نیز تعدادی از نامه‌های محمدعلی پاشا را برای حمایت خویش همراه داشت. در هفتم ژوئیه ۱۸۱۴ بیرکهارت همراه غلامی که او را در دریای احمر به مبلغ ۱۶ دلار خریده بود، حرکت کرد و بعد از ۱۱ روز مسافرت، به جده رسید.

بیرکهارت در آنجا بیمار شد و سرمایه‌اش را از دست داد. به‌ناچار غلام خود را به ۴۸ دلار؛ یعنی ۳ برابر قیمتی که خریده بود، فروخت. او در آن وضعیت نامه‌ای به محمدعلی پاشا نوشت و از او درخواست کمک کرد. محمدعلی پاشا نیز دستور داد برای وی پول و لباس بفرستند. (۲) در جده و طائف

بیرکهارت یک ماه در جده ماند و حدود ۱۰۰ صفحه مطلب در باره زندگی، تجارت و سنت‌های مردم آنجا نوشت. (۳) شهر و ساکنانش، ساختمان‌های سنگی بلند، دیوارها و وسایل دفاعی که در حال نابودی بودند را، او در مطالب خود مانند دیگر سیّاحان توصیف کرده است و نیز سرزمین قفرا را که مردمی با ملّیت‌های مختلف در آن زندگی می‌کردند و آنان از سراسر شبه جزیره عربستان و از سوریه، ترکیه و هند و از جزایر هند شرقی به آنجا آمده بودند. علاوه بر آن، بیرکهارت توانسته بود وضعیت اقتصادی آن شهر و دلایل نابسامانی و تهدیداتی که در آینده انتظار آنان را می‌کشید، توصیف کند و نیز مباحث دموکراسی و جامعه‌شناسی این سرزمین، مثل تعداد موالید، وفات‌ها و ازدواج‌ها را هم عنوان کرد.

بیرکهارت ما را در مورد اهمیت عظیم این شهر که بر آن اساس این شهر کوچک را در اوایل قرن نوزدهم از نظر تجاری به شکوفایی رسانده است، آگاه کرده و علتش را قرار گرفتن بر شاه‌راهی که حجاج و تجار از سراسر دنیا به آنجا می‌آمدند، دانسته

۱- هر رطل مصری برابر با حدود نیم کیلوگرم ۴۵۳ گرم است، «مترجم».

۲- همانجا.

۳- همانجا.

ص: ۹۰

است. او همچنین فراموش نمی‌کند که در باره اهمیت مراکز تجاری جده سخن گوید. در مورد پایان حاکمیت عثمانیان بر حجاز بنویسد و اینکه محمدعلی پاشا از فعالیت‌های تجاری در این شهر حمایت می‌کرد. قطعاً اعراب این منطقه به‌زودی از ترکان به سبب سیطره بر آنان انتقام خواهند گرفت. اگرچه این سیطره ظاهری و اسمی است و به‌زودی حاکمیت ترکها بر اعراب با جاری شدن خون پایان خواهد گرفت. (۱) بیرکهارت کوشید که شهر جده را به تفصیل توصیف کند؛ کاری که دیگر جهانگردان، جز نیبور انجام ندادند. شاید هیچ‌یک از این جهانگردان به آسانی نتوانستند جزئیات را به‌دقت بیان کنند و شاید هم به این علت که آنان به زبان عربی آشنا نبودند، اما بیرکهارت به خوبی به زبان عربی آشنا بود و توانست آمار دقیقی از تعداد مغازه‌های این شهر و همچنین توضیحی در مورد کالاهایی که در این مغازه‌ها فروخته می‌شود و محلّی که این کالاها به آن وارد می‌شد، به تفصیل بیان کند. (۲) او به جده و طائف رفت و هر چه دید، دشت‌های پوشیده از سنگ‌تپه‌هایی بود که از سنگ‌های گرانیت و کوارتز درخشان تشکیل می‌شد و چشم‌ها از دیدن آن لذت می‌برد؛ نخل‌هایی که در جای‌جای آن به چشم می‌خورد و دره‌های سرسبز دامنه کوه «القری» که در پایین آن سلسله‌کوههایی قرار گرفته بود، را هم توصیف کرد. با وجود اعتدال آب‌وهوا بیرکهارت برای در امان ماندن از تابش خورشید و گرما، اکثر موارد در شب‌ها مسافرت می‌کرد. (۳) زمانی که به طائف رسید، به دیدار با محمّدعلی پاشا رفت. این، همزمان بود با دولت عثمانی که خود را برای بازپس‌گیری اماکن مقدس از وهابیون به فرماندهی محمدعلی پاشا آماده می‌کرد.

محمدعلی پاشا در بهار ۱۸۱۳ به حجاز رسید و برای اشراف بر مأموریت خود، که حمله به مراکز اصلی وهابیان بود، در طائف استقرار یافت. (۴) بیرکهارت نزد پزشکی به نام محمدعلی الارمنی ساکن شد و شب اول را کنار محمدعلی پاشا گذراند. آنان در مورد تحوّلات جهانی صحبت کردند. محمّدعلی پاشا برای بیرکهارت توضیح داد که آنان از

۱- بلاد العرب القاصیه، ص ۱۰۹

۲- صحیفهٔ الحیاهٔ، همانجا.

۳- همانجا.

۴- بلاد العرب القاصیه، ص ۱۱۰

ص: ۹۱

اشغال نظامی مصر توسط انگلیس‌ها بعد از پیروزی ایشان بر فرانسوی‌ها نگران هستند؛ زیرا آنان تمام قدرت خود را به‌کار می‌گیرند تا مواضع دولت‌ها را در راستای منافع خود تغییر دهند. بیرکهارت محمدعلی پاشا را در نوشته‌اش چنین توصیف می‌کند:

«حاکم بزرگی که جز شمشیر و کیسه‌های زر خود را نمی‌شناسد و گاهی از اولی برای فراهم ساختن دوّمی چشم می‌پوشد.» (۱) محمدعلی در طائف با بزرگان شهر دیدار کرد. او طائف را مرکزی برای فرماندهی نیروهایش در حمله به سرزمین‌های عربی قرار داده بود. بیرکهارت تعجب قاضی و حاکم مکه را در مورد علم و آگاهی خود برانگیخته بود. (۲) به‌گونه‌ای که وی اعلام کرده بود، بدون شک بیرکهارت نه‌تنها یک مسلمان بلکه عالِم است. (۳) همچنین وی زمانی‌که داستان‌های خود را برای محمدعلی پاشا بازگو کرد، او را به شگفتی واداشت؛ به‌گونه‌ای که محمدعلی پاشا به این مسلمان اجنبی مشکوک شد و بدین دلیل با دقت و علاقه، هرگونه اطلاعات در مورد او را بررسی می‌کرد. حتی گاهی محمدعلی پاشا پرسشهایی مانند «چه دلیل و نیازی است که سربازان برای سیطره بر سرزمین اعراب تا دشت‌های سنگار پیش روند؟» طرح می‌کرد.

وقتی یک نسخه از معاهده پاریس به دست او رسید، پاشا آن را در تحقیقات خود با بیرکهارت مطرح ساخت. حاکم مصر امیدوار بود که جنگ مجدداً در اروپا آغاز شود تا کشورهای قدرتمند و بزرگ مشغول جنگ شوند و نتوانند در امور داخلی این کشور مداخله کنند و او بتواند بهای ذرت را که به خارج صادر می‌کرد، افزایش دهد. (۴) برای بیرکهارت روشن شد که محمدعلی در اسلام او به تردید افتاده است اما با این وجود او اجازه یافت برای مراسم حج به مکه برود. (۵) و این با ارزشترین فرصت برای اجرای مأموریت جاسوسی او بود.

حرکت به سوی مکه

بیرکهارت بعد از دو روز حرکت، همراه کاروان، در وضعیتِ جوّیِ نامناسبِ

۱- بلاد العرب القاصیه، ص ۱۱۱

۲- همان.

۳- مکهٔ فی المراجع الغریب، ج ۲، ص ۲۶۴

۴- صحیفهٔ الحیاهٔ، همانجا.

۵- بلاد العرب القاصیه، ص ۱۱۱

ص: ۹۲

باد، باران و رعدوبرق به مکه رسید. (۱) گمان می‌رود که وی در هنگام ورودش به مصر و در زمان محمدعلی پاشا مسلمان شد و خودش را شیخ ابراهیم نامید. ناشر انگلیسیِ کتابهای وی، ویلیام اوسلی در ژانویه ۱۸۲۹ گفت:

«بیرکهارت به عربی کاملًا مسلط بود و اطلاع دقیقی از اوضاع و آداب و رسوم مسلمانان داشت. همین امر او را یاری کرد تا نقش یک مسلمان را با موفقیت بازی کند. او توانست در تمام مدت برگزاری مناسک حج در مکه، مانند دیگر مسلمانان در آن شرکت کند، بی آنکه کسی کوچکترین تردیدی در مورد شخصیت ساختگی و فریبکارانه او به خود راه دهد.»

وقتی از بیرکهارت در مورد هویتش سؤال می‌شد، خود را از بقایای بردگانی معرفی می‌کرد که محمدعلی پاشا در مصر به آنها دست یافته بود. (۲) او در ۸ سپتامبر ۱۸۱۴ وارد مکه شد و تا ژانویه بعد در آنجا باقی ماند. آنچه از دست‌نوشته‌های بیرکهارت برداشت می‌شود این است که او از اقامت در مکه واقعاً خرسند بود و در این مورد گفته است:

لذت‌هایی که در شهر مکه برده، هرگز در سایر مسافرتهایش به سرزمین‌های شرقی تجربه نکرده است.

او تا پایان عمرش در مورد این سفر صحبت می‌کرد. به جهت بیماری‌ای که از آن رنج می‌برد، نتوانسته بود از تمام موقعیت‌هایی که برایش فراهم گشته بهره ببرد. (۳) او در این مورد نوشت:

۱- صحیفهٔ الحیاهٔ، همانجا.

۲- بلاد العرب القاصیه، ص ۱۱۸

۳- مکهٔ فی المراجع الغربیهٔ، همانجا.

ص: ۹۳

«در تمام طول سفرهایم به شرق، لذت‌ها و خوشیهای مکه را در جای دیگر ندیدم.

من به‌زودی خاطرات زیبای خود را از مدت اقامتم در آنجا ثبت خواهم کرد.»

بی‌تردید بیرکهارت در این سفر فرصت را از دست نداد. به‌گونه‌ای که ۳۵۰ صفحه مطلب از ملاحظات و توصیفات دقیق شهر و ساکنانش نوشت. اما در توضیحات خود مطالب مفصلی در مورد بیت‌اللّٰه الحرام ننوشت؛ مکانی‌که در طول شبهای ماه رمضان، با هزاران فانوس روشن بر ستونهای اطراف آن جلوه و عظمت می‌یافت و جان و جسم‌های خسته، که یک روز طولانی و گرم را با روزه پشت‌سر گذارده بودند، در این حرم شریف جان تازه‌ای می‌گرفتند. (۱) او (بیرکهارت) اجازه یافت برای مراسم حج به مکه برود و این با ارزشترین فرصت برای اجرای مأموریت جاسوسی او بود.

نکته‌ای که باید اشاره شود این است که بیرکهارت پیش از رسیدن به مکه، شرح و توصیف حج و احرام را آغاز کرده بود. او در نوشته‌های خود به مطالب مورخان در مورد سفر حجّ هارون‌الرشید و همسرش زبیده، که در طی ۲ سال با پای پیاده از بغداد به مکه آمده و در طول سفر جز لباس احرام چیزی به تن نداشتند، اشاره کرده است. بعد از این مطالب، از مسجدالحرام، طواف و سعی میان صفا و مروه و حج عمره سخن گفته و دوباره به مکه اشاره می‌کند.

وی یادآور می‌شود که کعبه در زمان جاهلیت نیز مورد توجه بوده و مردم تقریباً همانند امروز مراسم حج را به جای

۱- بلاد العرب القاصیه، همانجا.

ص: ۹۴

می‌آوردند. اما این مکان مقدس در زمان جاهلی با ۳۶۰ بت تزیین شده بود و زنان و مردان، با حالت عریان؛ همان‌گونه که خداوند آنـان را خلق کرده بود، در برابر این بتهـا می‌ایسـتادند تـا از گناهـان و خطاها پاک شونـد! آنان از گناهان و خطاها پاک می‌شدنـد، همان‌گونه که خود را از لباس رهانیده بودند. (۱) توضیح مسبوطی از مکه

بیرکهـارت بعـد از آنکه به قـداست، ارزش و القابی که همه اعراب به مکه می‌دادنـد و نامهای آن مثل «ام‌القری»، «المشـرفه» و «البلد الأمین» اشاره می‌کند، به توصیف تمامی اطراف بیت‌اللّه پرداخته، می‌نویسد:

«این شـهر مسـاحتی بالغ بر ۱۵۰۰ گـام را در بر می‌گیرد؛ یعنی از محلّه الشـبیکه تـا پایـان المعلّا. امـا تمـام منطقه‌ای که مکه نامیـده می‌شود، مسـاحت بیشتری دارد و از منطقه جرول (ابتـدای ورودی جـاده جـده) تـا نـاحیه المعیـده در مسیر طـائف را شامل می‌شود. مساحت این منطقه ۳۵۰۰ گـام است. اما ارتفاع کوه‌های وادی، که اعراب آن را وادی مکه یا وادی بکه گوینـد، از ۲۰۰ تا ۵۰۰ گام است بـا زمینی بی‌گیاه و درخت، که سـمت جنوب آن سراشیبی است و آن را المسـفله می‌نامنـد. از این رو، بارانهای نامنظم که در مکه می‌بارد، به جنوب مسفله می‌ریزد. در وادی، که آن را وادی الطرفین می‌نامند و بیشتر شهر در آن جای گرفته است.»

بیرکهارت می‌افزاید:

«می‌توان از مکه به‌عنوان شـهری زیبا یاد کرد؛ زیرا خیابان‌هایش از خیابانهای شـهرهای دیگر کشورهای شـرقی وسیع‌تر، خانه‌هایش مرتفع‌تر و از سـنگ ساخته شـده است. با پنجره‌های متعـددی که به خیابان مشـرف بوده و چشم‌انداز وسـیعی دارند و انسان از دیدن آنها از حیات لبریز می‌شود، بر خلاف ساختمان‌های مصر و سوریه که بیشتر به راه و کوچه‌ای مشرف نیستند.

خانه‌های آن مانند منازل جده است که بیشتر آنها ۳ طبقه ساخته شده است.»

او در ادامه نوشته است:

«مکه از همه طرف بـاز است، امـا کوههـای مشـرف به آن، مانع و حصار طبیعی برای مقابله با دشـمن است و می‌توان به‌طور اساسـی دشـمن را از آن منطقه دفع کرد. از زمانهای گذشته ۳ دیوار در اطراف شـهر بود که آن را حفظ می‌کرد.» (۲) بیرکهارت توضیحات دیگری نیز افزوده است؛ از جمله در مورد تـأمین آب آشامیـدنی ساکنـان مکه از چـاه زمزم و قنات زبیـده، که در طول تاریـخ بارها بازسازی و ترمیم شده، مطالبی نوشته است. نوشته‌های بیرکهارت چنین نشان می‌دهد که او محله‌های مختلف را، که توصیف کرده،

۱- مکهٔ فی المراجع الغربیهٔ، همان، ج ۲، ص ۲۶۳

۲- همان، ج ۲، ص ۲۶۵

ص: ۹۵

شخصاً دیده و در مورد آنها تحقیق کرده است. او در این مورد می‌نویسد:

«کسی که از راه جده وارد مکه می‌شود، در دروازه شهر، دو برج بزرگ را می‌بیند که آنها را شریف مکه برای حراست و نگهبانی و دفاع از پایتخت مقدس ساخته است. پس از ورود به شهر، در مسافت کوتاهی، مأموران دولتی از کالاهای وارد شده مالیات می گیرند، بعد وارد محلّه جرول که می‌شود، می‌بیند در آن مکان بیابان‌نشینانی ساکن‌اند، که در مکه و جده تجارت می کنند. بعد از آن، وارد محلّه الباب می‌شود که یک خیابان وسیع و طولانی آن را در بر می گیرد. در دو طرف خیابان، خانه‌های بزرگ و زیبا محلّه الشبیکه را تشکیل می‌دهند که در سمت راست امتداد دارد.»

بیرکهارت می‌افزاید:

«این محلّه‌ای است که اصحاب پیامبر در آن ساکن بودند و در زمان جنگهای خود با قریش، در آن به سختی روزگار می گذراندند.» (۱) به این ترتیب، بیرکهارت با دقت، جزئیات را در مورد مکه، خیابان‌ها، کوچه‌ها بازارها، کوهها، ساختمان‌های دولتی، مردم و اماکن تاریخی و دیگر مسائل، بررسی و توصیف می کند.

محلّه‌های مکه و موقعیت تاریخی آنها

بیرکهارت به شدّت علاقمند بود که در مورد آنچه از مکه خارج یا به آن وارد می‌شود، اطلاعاتی داشته باشد و هرچه را که دید یا شنید به دقت در مورد آن تحقیق کند.

از این رو، به واقعیتهای موجود در مکه، به اندازه مسائل تاریخی آنجا توجه داشت که همه اینها بر اساس روش و اندیشه جامع و مانع او، اگر این تعبیر درست باشد، استوار بود. گاهی می‌بینیم به آثار تاریخی، که در کوچه و پس‌کوچه‌های مکه وجود دارد نیز اشاره کرده است، بی آنکه یکی از آنها را فراموش کند. برای نمونه، بر روی تپه غربی که از طرف وادی مشاهده می‌شود و در مقابل المسفله قرار دارد، بنای کوچکی ساخته شده که گنبد بلندی دارد. این بنای یادبودی است که برای خلیفه، عمربن خطاب ساخته شده و آن را «مقام سیدنا عمر»

۱- صحیفهٔ الحیاهٔ، همان‌جا.

ص: ۹۶

می‌نامند. اما وهابیان هنگامی که بر مکه حاکم شدند، قبل از اینکه محمدعلی پاشا آنان را بیرون براند، این بنا را ویران و گنبد آن را تخریب کردند. (۱) در مکانی که سعی در آن پایان می‌پذیرد؛ یعنی سمت راست مروه، بیرکهارت خانه‌ای را دیده که عباس عموی پیامبر صلی الله علیه و آله در آنجا زندگی کرده بود. در نزدیکی آن برکه‌ای قرار داشته که سلطان سلیمان قانونی برای استفاده از آب آن، بنایی بر آن ساخته و از قنات مشهور مکه آن را تأمین کرده است. (۲) بیرکهارت از کوچه حجر نام می‌برد و می گوید:

«زهرای بتول علیها السلام و ابوبکر صدیق در این کوچه متولّد شدند. وجه تسمیه این کوچه به الحجر آن‌است‌که گفته می‌شود حضرت رسول صلی الله علیه و آله وقتی ازکنار کعبه برمی‌گشتند در این کوچه با سنگی درد دل می‌کردند. (۳) در پایان المعلّا به فاصله کمی از قصر شریف در شمال منطقه البرک، قبر ابوطالب، پدر امام علی علیه السلام و عموی پیامبر صلی الله علیه و آله واقع شده که وهابیان بنای ساخته شده بر این قبر را ویران و به تلّی از خاک تبدیل کردند و محمدعلی پاشا بعد از این ماجرا، فرصت مناسبی را نیافت تا بنایی را که قبلًا در دوران او وجود داشت بازسازی کند.

بیرکهارت می گوید:

«مردم در مکه ابوطالب را مقدس می‌شمارند و نهایت احترام و اجلال برای او قائلند و از اینکه به نام او قسم دروغ بخورند، هراس دارند.»

بیرکهارت توصیف محلّه‌های مکه را با اشاره به تعداد ساکنانش به پایان می‌برد. البته بعد از آنکه به مشکلات کلّی موجود در تخمین زدن ساکنان شهرها و کشورهای شرقی اشاره می‌کند. او تعداد ساکنان مکه را در آن زمان غیر از دوران مراسم حج ۲۵۰۰۰ تا ۳۰۰۰۰ نفر می‌داندکه سه تا چهار هزار برده حبشی و غیرحبشی را باید به آن افزود.

و ادامه می‌دهد: با این وسعت، مکه در آن زمان، به هنگام مراسم حج، سه برابر این تعداد حاجی را در خود جای می‌دهد.

او همچنین به جمعیت سرشماری که در زمان سلطان سلیم اول (۹۲۳) انجام شده بود، اشاره کرده و تعداد زنان، مردان و کودکان را در آن زمان بالغ بر ۱۲ هزار نفر می‌داند.

۱- مکه فی المراجع الغربیه، همانجا.

۲- همان، ج ۲، ص ۲۶۵

۳- همان، ج ۲، ص ۲۶۸

ص: ۹۷

و به سرشماری مورخ قطب‌الدین نیز اشاره کرده و یادآور شده است که: تعداد ساکنان مکه در قرون گذشته، بیش از این بوده است؛ زیرا در زمان حمله قرامطه به مکه، در سال ۳۱۴ ق. سی‌هزار نفر از ساکنان شهر به دست آنان کشته شدند. (۱) اماکن مقدّس بیرکهارت در سفرنامه خود، فصل ویژه‌ای را به ذکر اماکن و بقعه‌های مقدس اختصاص داده و می‌نویسد:

«مردم در زمان اشغال مکه توسط وهابیون، جرأت نداشتند که به زیارت اماکن مقدس بروند. بناها و گنبدهای بلند ویران شد.»

او نخستین مکانی را که از آن یاد می‌کند، مکانی است که سرور جهانیان، حضرت محمد صلی الله علیه و آله در آنجا متولد شده است.

و نیز می‌نویسد:

«کارگرانی را دیده است که مشغول بازسازی بنای آن، با ارتفاعی بلند بوده‌اند. او حفره کوچکی در آنجا دیده که گفته می‌شود مادر پیامبر صلی الله علیه و آله هنگام وضع حمل در آنجا نشسته و پیامبر را به دنیا آورده است. گفته شده که اینجا خانه عبداللَّه بن عبدالمطّلب، پدر پیامبر صلی الله علیه و آله بوده است.»

او بعد از ذکر تولّد سرورمان، از مکانی که زهرای بتول علیها السلام سرور زنان جهان در آنجا متولد شده یاد می‌کند. بیرکهارت آن را بنایی زیبا توصیف می‌کند که از سنگ ساخته شده است. خانه مادرش (خدیجه) در کوچه کوچکی به نام الحجر واقع شده است.

و ادامه می‌دهد:

«هنگام ورود باید از پله کوچکی پایین رفت؛ زیرا آن خانه از سطح کوچه پایین‌تر است. در این خانه دو بقعه دیده می‌شود؛ در یکی از آنها زهرای بتول علیها السلام متولد شده و در دیگری حضرت خدیجه علیها السلام می‌نشست و گندم آسیاب می‌کرد. با فاصله‌ای از این بقعه، اتاق کوچکی است که پیامبر صلی الله علیه و آله هنگامی که جبرئیل بر او وحی نازل می‌کرد، در آنجا می‌نشست. لذا آنجا را «قبهٔ الوحی» نامیدند.»

بیرکهارت بعد از آن، از محل تولد امام علی علیه السلام سخن گفته و آن را در محله‌ای به نام

۱- مکه فی المراجع الغربیه، ج ۲، ص ۲۶۹

ص: ۹۸

شعب علی علیه السلام ذکر می کند و می گوید:

«مسجد کوچکی در این کوچه بود که حفره‌ای در کف آن قرار داشت تا نشان از محل تولد امام علی بن ابی طالب علیه السلام باشد.» (۱) اما این اشتباه واضحی است. خواه امر بر بیرکهارت مشتبه شده و یا نقل اشتباهات عوام مردم باشد. آنچه که معروف است اینکه امام علی علیه السلام در کعبه متولد شده است.

بیرکهارت بعد از آن، به محل تولّد ابوبکر اشاره دارد که داخل مسجد کوچکی بوده است. این مسجد در مقابل همان سنگی بوده که پیامبر صلی الله علیه و آله هنگام عبور از آن کوچه با آن درد دل می کردند. وی آنگاه می‌افزاید:

«در این مکان بقعه خاصی وجود نداشته اما صحن وسیعی است که با فرشهای ایرانی پوشیده شده است. البته تمامی این مولدها جز مولدالنّبی، بعد از بیرون راندن وهابیون از مکه بازسازی شده که در حفظ و نگهداری از این مکانهای مقدس تعدادی از خانواده‌های معتبر و شریف مسؤولیت داشتند.» بیرکهارت به مولد ابوطالب در محله المعلاة اشاره می کند که ویران شده بود و او پیش‌بینی کرده است که هرگز بنای آن بازسازی نشود. همچنانکه گنبد بلندی که بر قبر حضرت خدیجه علیها السلام بنا شده بود را ویران کردند و دیگر هرگز بر آن بنایی ساخته نشد.

با این وجود، حاجیان و سایر مردم عادت دارند که آنجا را زیارت کنند، به‌ویژه در صبح‌های جمعه. این قبر در مقبره بزرگی که در محله المعلاة قرار دارد واقع شده و با دیوار مربع‌شکلی احاطه گردیده است. البته درون آن، جز سنگی که با خط کوفی آیةالکرسی بر آن نوشته شده، چیزی دیده نمی‌شود. در فاصله نه چندان طولانی از این قبر، قبر آمنه، مادر پیامبر صلی الله علیه و آله قرار دارد که با سنگ‌هایی پوشیده شده و بر آن آیات قرآن به خط کوفی قدیم حک شده است. (۲) بیرکهارت مطالبی را از این مقبره یادآور می‌شود و آن اینکه در آخر همه قبرها نوعی گیاه به نام «الصبر» روییده بود.

نشانه صبری است که مردگان باید تا قبل از برانگیخته شدن، در محشر به آن آراسته شوند. (۳) اماکن زیاد دیگری در خارج از مکه وجود داشته که بیرکهارت به ذکر آنها پرداخته و از قداست آنها سخن گفته است.

۱- مکه فی المراجع الغربیه، ج ۲، ص ۲۷۱

۲- صحیح‌تر آن است که آمنه علیها السلام در ابواء دفن است، «مترجم».

۳- مکه فی المراجع الغربیه، ج ۲، ص ۲۷۲

ص: ۹۹

مانند کوه ابوقبیس، مکان سنگ، مکان شق‌القمر، جبل‌النور (کوه نور) جبل ثور و ....

بیت اللَّه الحرام

بیرکهارت در بخش اول سفرنامه‌اش، بیت‌اللَّه الحرام را به تفصیل توصیف کرده و در توصیفات خود، به همه مسائل توجه داشته است؛ به‌گونه‌ای که مطالبش به بیش از ۵۰ صفحه می‌رسد. از مطالب حاشیه‌ای که بیرکهارت در این بخش عنوان کرده، اسامی درهای موجود در مسجدالحرام، شامل ۳۷ نام جدید است. در بعضی موارد نام قدیمی این درها را ذکر کرده است. مهمترین درهایی که به آن اشاره کرده، عبارتند از:

باب‌السلام که بهتر است حاجیان از آن وارد شوند، باب النبی و باب علی. همه این درها در قسمت شمالی قرار داشته‌اند. اما درهای مشرقی: باب الصفا، باب الشریف و باب ابراهیم. در جنوبی: باب العمره، در غربی:

باب الزیاره هستند. باب الزیاره از بزرگترین درها بود که طاق بلند و عظیمی داشت. او در این فصل، محیط بیرونی مسجدالحرام را توصیف کرده، که هفت مناره را نیز در بر می‌گرفت. بیرکهارت از خدمتکاران بیت‌اللَّه الحرام و خدمتکارانی که در داخل حرم شریف دستورات پلیس را اجرا کرده و هر روز اطراف کعبه را جارو می‌کردند و می‌شستند، یاد کرده و می‌افزاید:

«ظاهراً سرپرست این خدمتکاران از رجال مکه بوده و با شریف، پاشا و حاکم مکه مجالست داشته است.

بیشترین کارگرها از سیاه‌پوستان و هندی‌ها بودند.» (۱) چون بیرکهارت عادت داشت موشکافی کند، بنابراین، مجدداً به ذکر مسائل مربوط به کعبه مشرفه بازگشته و می‌نویسد:

«درِ کعبه سالی ۳ بار (روز بیستم ماه رمضان، پانزدهم ذی‌القعده و دهم محرم‌الحرام) (۲) باز می‌شود. این کار معمولًا ۱ ساعت بعد از طلوع خورشید با نصب پلکانی در کنار درِ کعبه آغاز می‌شود که در این هنگام عموم مسلمانان حاضر در مسفله (پایین شهر مکه) به سوی کعبه می‌شتابند و با سرعت داخل کعبه مملوّ از جمعیت می‌شود.»

۱- مکه فی المراجع الغربیه، ج ۲، ص ۲۷۷

۲- همان، ج ۲، صص ۲۷۸- ۲۷۶

ص: ۱۰۰

بیرکهارت گفته است که نتوانسته بیش از ۵ دقیقه در آنجا بماند؛ زیرا حرارتِ بالای آن مکان غیرقابل تحمّل بوده و چیزی نمانده بود که او را به صورت بی‌هوش از آنجا خارج کنند. بعد از آن، بیرکهارت داخل کعبه شده و پرده‌ها را توصیف می‌کند. او دوبار؛ یک بار پانزدهم ذی‌قعده و یک بار دهم محرم‌الحرام، آنجا را مشاهده کرده است.

دومین بار پرده‌های جدیدی بوده که محمدعلی پاشا از قاهره فرستاده بود. با این پارچه گران‌بها که به رنگ سیاه و زربفت بود، کعبه از خارج پوشانیده شد. اما پرده‌های قبلی که بیش از ۲۰ سال قدمت داشت به قطعات ۶ اینچی بریده و به قیمت یک ریال به ثروتمندان فروخته شد. (۱) یادداشتهایی در مورد ساکنان مکه

بیرکهارت در سفرنامه تفصیلی خود، هفت صفحه را به ساکنان مکه، طبقات و ویژگیها ودسته‌بندی‌های اجتماعی، اقتصادی ودیگرخصوصیات آنان اختصاص داده است. او در این مورد می‌نویسد:

«اولًا می‌توان گفت که بیشتر ساکنان مکه را بیگانگان و خارجی‌ها تشکیل می‌دهند و قبایل اصیل قریش که در این شهر ساکن بودند، مهاجرت کرده و به خارج از شهر رفته‌اند؛ زیرا برای آنها چیزی در مکه نمانده که بر آن تکیه کنند.

با این حال می‌توان در مکه و محیط اطرافش تعدادی از قبایل بدوی را یافت.»

در زمان حضور بیرکهارت در مکه، فقط ۳ خاندان معروف قریش در این شهر مقدس بودند؛ یکی از آنها پرده‌داری حرم را به عهده گرفته بود، خاندان دیگر به عنوان نایب حرم مسؤولیت داشت. بیشتر ساکنان مکه، از اهالی یمن و حضرموت بودند و شمار زیادی از هندی‌ها، مصریها، سوریها، مغربی‌ها و ترکها در جوار آنان می‌زیستند.

علاوه بر آن، تعدادی از ساکنان مکه ایرانی، تاتار، بخاری و کرد و از سایر سرزمینهای اسلامی بودند.

از قدیمی‌ترین سلسله‌هایی که در مکه تا آن روز باقی بودند، خاندان اصلی شرفای مکه هستند که از دو گلستان حسنی و حسینی، فرزندان امام علی‌بن ابی‌طالب علیه السلام، نسب می‌بردند. آنگاه بیرکهارت به توصیف این شرفا در داخل و خارج حجاز اشاره

۱- مکهٔ فی المراجع الغربیه، ج ۲، ص ۲۷۵

ص: ۱۰۱

کرده، می‌نویسد:

«چهره شرفا در مکه، زیبا و مقبول و به چهره اعراب بدوی در شکل، همسان و نزدیک است؛ به‌ویژه در صورت، چشم و بلندی بینی.» (۱) بعد از آنکه به تفصیل لباس مکی‌ها را توصیف می کند، به‌طور مفصل اوضاع اقتصادی مکه و متأسفانه بعد از آن بزهکاری‌های مردم مکه و انواع فساد و فسق و فجور آنان را تشریح می‌سازد که البته ما در میزان صحّت این سخنانِ او آگاهی نداریم.

او با وجودی که تمام بدی‌ها و صفات ناپسند آنان را نام می‌برد، اما از ذکر صفات نیک آنان مثل بخشش و کرم و میهمان‌نوازی و کمک و یاری غریبه‌ها و امتناع از دزدی و غش در معامله غافل نمی‌شود. بیرکهارت به وضعیت علمی مکه هم توجه دارد.

او می‌نویسد:

«در مکانی که همگان به فکر به دست آوردن سود و متاع و ثروت هستند، نمی‌توان انتظار شکوفایی و بالندگی علم و تعلیم داشت.» بیرکهارت معتقد است مکه در آن زمان در این زمینه و حتی در زمینه علوم دینی هم‌پایه سایر کشورهای اسلامی نیست و از فاسی نقل می کند که در آن زمان، در کنار تعداد زیاد کاروانسراها و سایر مکانها، تنها ۱۱ مدرسه در مکه وجود داشت. در صورتی که حتی یک مدرسه برای بحث‌های علمی در آنجا دیده نمی‌شد و حتی کتابخانه‌ای عمومی متعلق به حرم وجود نداشت. (۲) به گفته بیرکهارت با وجود عدم توجه مکی‌ها به کتب و مسأله آموزشی، زبان مکی در برابر سایر مکانهایی که به زبان عربی در آن سخن می گفتند، از سلاست و فصاحت برخوردار بود. (۳) به دنبال این توضیحات، بیرکهارت تصویر روشنی از بزرگان و دولت حاکم بر مکه و شرفا به دست می‌دهد. طبق گفته وی، حکومت مکه، طائف، قنفذه و ینبع قبل از اینکه وهابیون و بعد از آنان مصریان در اوایل قرن نوزدهم آنجا را تحت تسلط خود درآورند، وابسته به شریف مکه بود. او نفوذش را تا جده نیز گسترش داد. اما اسماً از مناطق تحت نفوذش جدا بود؛ زیرا

۱- برای اطلاع بیشتر نک: منبع قبلی، ج ۲، ص ۲۷۵ به بعد.

۲- تنها کتابخانه حرم، همان کتابخانه‌ای بود که‌بعدها به جای مولدالنبی صلی الله علیه و آله در نزدیکی بازار ابوسفیان ساخته شد، «مترجم».

۳- مکه فی المراجع الغربیه، ج ۲، ص ۳۰۹

ص: ۱۰۲

تحت‌الحمایه حکومت پاشای عثمانی قرار داشت و درآمدهایش با شریف مکه تقسیم می‌شد. شریف به کمک قدرت حاکمان مکه یا شایستگی‌های فردی یا موافقت خاندان بانفوذ مکه به قدرت دست می‌یافت.

بیرکهارت بعد از آن به تاریخ و شرح حال بسیاری از حاکمان و شرفای مکه و فعالیت‌های آنان، به‌ویژه شریف سرور و شریف غالب می‌پردازد و لباس و مرکب آنان را هنگام خارج شدن برای ادای نماز توصیف می‌کند. او همچنین یادآور می‌شود که وهابیان هنگام اشغال مکه، شریف را مجبور کردند در هنگام نماز با پای پیاده به مسجدالحرام رود؛ زیرا مرکب‌ها و لباس‌های فاخر، با خشوع و فروتنی، که دو ویژگی ممتاز نمازگزاران و حاجیان بیت‌اللّه الحرام است، مناسبتی ندارد. بیرکهارت با دقت و نکته‌سنجی به ویژگی‌ها و خصوصیات اخلاقی حاکمان مکه اشاره کرده، می‌نویسد:

«آنان تمام تلاش خود را به کار می‌گرفتند تا خود را به صفات بخشندگی، میهمان‌نوازی و ایمان راسخ به عقیده حق بیارایند.»

او در حاشیه این مطلب افزوده است:

«البته بسیاری از اهالی مکه در پاکی و بزرگ‌منشی شرفای مکه و بردباری آنان تردید داشتند.»

بیرکهارت متذکر شده که تعداد زیادی از آنان و به‌ویژه شرفای حاکم، عمدتاً از زیدیه باشند که بیشترین طرفداران زیدیه در یمن به‌ویژه در کوههای صعده ساکن بودند.

اما شرفای مکه این مسأله را تکذیب می‌کردند و خود را پیرو مذهب شافعی، که مذهب اکثر ساکنان مکه است، می‌دانستند.

البته شرفای خارج مکه این مسأله را انکار نمی‌کردند. (۱) کاروانها و مراسم حج

بیرکهارت در بخش دوم سفرنامه‌اش، فصل ویژه‌ای را به مناسک حج و تمام مسائل مربوط به آن اختصاص داده و در ابتدای این فصل اشاره می‌کند که مسلمانان در این ایام تمام تلاش خود را برای ادای فرایض و از آن جمله حج، که از مهم‌ترین تکالیف مذهبی است، به کار می‌گیرند. آنان تمامی سختی‌های این مراسم را به جان می‌خرند؛ البته بسیاری از مسلمانان به نیابت از خود

۱- مکه فی المراجع الغربیه، ج ۲، ص ۲۸۰

ص: ۱۰۳

برای اجرای مراسم به دیگران اجرت می‌دهند تا در انجام این عبادت عظیم، کوتاهی نکرده باشند. بیرکهارت آنگاه به تعداد مسلمانانی که برای ادای مراسم حج به مکه آمده‌اند اشاره کرده، می‌نویسد:

«بسیاری از آنان ۳ یا ۴ ماه قبل از مراسم حج به مکه آمده بودند تا ماه مبارك رمضان را در آن شهر مبارك پشت سر بگذارند و از اجر و ثواب آن بهره برند.»

او سپس به توصیف کاروان‌های حجاج که از کشورهای مشهور اسلامی به‌ویژه سوریه و مصر آمده بودند، می‌پردازد و می‌گوید:

«تمامی کاروانهای اعزامی از سوریه، همواره بزرگترین بودند؛ زیرا خلفا نیز شخصاً با کاروانهای حجاج از بغداد همراه می‌شدند، اما اغلب کاروانهای شامی معمولًا از محلی حرکت می‌کردند که حجاج سایر شهرها و مناطق؛ از جمله آناتولی و سوریه به آن می‌پیوستند تا به دمشق برسند و چند هفته در آنجا اقامت کنند. تمامی تدابیر لازم برای حفظ امنیت کاروانها از مسیر اولیه تا دمشق اتخاذ

ص: ۱۰۴

می‌شد. کاروانهای سایر مناطق نیز با نیروهای نظامی که حاکمان آنان در اختیارشان می‌گذاشتند، از خود مراقبت می‌کردند. در همه استراحت‌گاهها و کاروانسراهایی که در مسیر حجاج بود، چشمه‌ها و حوضهای آبی وجود داشت که پادشاهان و حاکمان گذشته، برای آسایش حجاج ساخته بودند و همین امر موجب سرسبزی و طراوت استراحتگاهها می‌شد. کاروانهای شامی از نظر حرکت در نظم و انضباط کامل بودند. حاکم شام یا نماینده او همواره بر کاروان‌ها نظارت داشتند.

سوارانی در پیشاپیش کاروانها، سوارانی در پشت سر و سواران بیشتری برای حمایت از کسانی که عقب مانده بودند، حرکت می‌کردند. برخی از کاروانها نیز که به‌طور جداگانه در حال حرکت بودند، به کاروان اصلی می‌پیوستند. هر ۲۰ یا ۳۰ زائر، همراه خود خدمتکاری داشتند که وظیفه داشت مرکب آنان‌را آماده وسایر کارهایشان؛ از جمله برپاکردن چادر و وسایل راحتی، غذا، قهوه، آب و سایر مایحتاج آنان را در طول سفر فراهم سازند. در سال ۱۸۱۴، اجرت یک خدمتکار با خانواده‌اش از دمشق تا مدینه ۱۵۰ ریال (سعودی) و از مدینه تا مکه ۵۰ ریال بود.» (۱) کاروانهای مصری نیز در نظم و ترتیب مانند کاروانهای سوریه بودند، اما به ندرت تعدادشان با هم برابر بود؛ زیرا آن کاروانها تنها حجاج مصری را منتقل می‌کردند، آن هم در راه پرخطری که به موازات دریای احمر بود و از میان قبایل وحشی و قدرتمند می‌گذشت و همواره این قبایل با تمام قدرت آماده حمله به کاروانها بودند. همین امر سبب شد که در سال ۱۸۱۴ بسیاری از کاروانها سربازان و نظامیانی را برای حفاظت خود همراه آورند (۲) و بیشتر کاروانهای مصر نیز ترجیح دهند از کانال سوئز وارد عربستان شوند.

در سال ۱۸۱۶ کاروانی از حاجیان مصری با تعداد زیادی از بزرگان مصر و خانواده آنان همراه ۱۱۰ ساربان برای حمل کالا و لوازم آنها به سوی مکه حرکت کرد، بدون شک هزینه این سفر حدود ۱۰ هزار دینار می‌شد. ۵۰۰ کشاورز همراه زنانشان از

۱- مکه فی المراجع الغربیه، ج ۲، ص ۲۸۳

۲- همان، ج ۲، ص ۲۸۵

ص: ۱۰۵

مصر سفلی نیز در کاروان بودند. جای بسی تعجب است که بیرکهارت می‌گوید خود شاهد تعدادی رقاصه و فاحشه در آن کاروان بوده و چادرها و خیمه‌های زنان را زیباترین آنها توصیف می‌کند! (۱) بیرکهارت همچنین می‌نویسد:

«کاروانهای ایرانی که در گذشته از بغداد خارج می‌شدند، از راه نجد وارد مکه می‌گشتند، اما هنگامی که وهابیون مانع ورود کاروانهای شامی از سوریه شدند، ایرانیها نیز نتوانستند به حج بیایند. اما بعد از اینکه میان عبداللّه‌بن سعود با طوسون پاشا (بن محمدعلی) در سال ۱۸۱۴ مصالحه شد، تعداد کمی از ایران توانستند از راه خشکی وارد مکه شوند. آنان از راه بغداد به شام آمده بودند.»

لازم به ذکر است که بنا به گفته بیرکهارت ایرانیان اجازه نداشتند همیشه به مکه بیایند. بعد از اینکه بنای حرم شریف در سال ۱۶۳۴ به دستور سلطان مراد چهارم مرمّت شد، هیچ‌یک از ایرانیان (از شیعیان امام علی علیه السلام) حق نداشتند برای انجام مراسم حج یا دلیل دیگری وارد مسجدالحرام شود.

این تحریم سالها ادامه داشت اما اموال و سرمایه‌هایی که ایرانیان پرداختند، سبب شد به سرعت راه کعبه و عرفات برایشان گشوده شود.

در هیچ جای دنیا در این مساحت اندک، این تعداد انسان، که به لهجه‌ها و گویشهای مختلف سخن می‌گویند، در کنار هم جمع نمی‌آیند.

چندین سال اعزام حجاج مغرب، به سبب آنکه بدون راهنما با نظم خاصی می‌آمدند متوقف شده بود. معمولًا رسم بود که کاروان‌های مغربی به سرپرستی یکی از نزدیکان پادشاه مراکش حرکت و مسیر تونس و طرابلس را به آهستگی طی می‌کردند و حجاج سایر مناطق نیز به آنان می‌پیوستند. این کاروان از طرابلس تا درنه به موازات ساحل دریا حرکت می‌کرد و از آنجا تا ساحل مصر و بعد وارد قاهره می‌شد و از طریق اسکندریه به مکه می‌رسید. این کاروان تعداد کمی سرباز همراه خود داشت؛ چرا که حجاج این منطقه عادت داشتند، همراه خود سلاح حمل کنند.

۱- مکه فی المراجع الغربیه، ج ۲، ص ۲۸۶

ص: ۱۰۶

بیرکهارت می‌نویسد:

«همراه کاروان حجاج مغرب تعدادی از ساکنان جزیره جربا نیز بودند که او اعتقاد داشت آنان از شیعیان امام علی علیه السلام بودند. از یمن نیز دو کاروان از طریق خشکی وارد مکه می‌شدند. یکی از این دو کاروان، از صعده به سمت مناطق کوهستانی و از آنجا به طائف آمده و بعد وارد مکه می‌شدند. اما کاروان دوم مجموعه‌ای از حاجیان یمن و ایرانی و هندی بود که بر طبق عادت، در بنادر یمن جمع می‌شدند. آنان از مهمترین کاروانهای حج سال ۱۸۰۳ بودند و قافله‌ای عظیم از کالاهای مختلف و قهوه را به مکه می‌آورد و یکی از بزرگان یمن نیز آن را سرپرستی می‌کرد. این کاروان از جایگاه مخصوصی در مکه برخوردار بود. اما حجاج سایر نقاط؛ از جمله مسلمانان هند، کشمیر، کَجران و ایرانیان از طریق خلیج‌فارس می‌آمدند و اعراب بصره، مسقط، عمان و حضرموت از طریق دریا، یمن و جزایر هند شرقی راهی مکه می‌شدند.

علاوه بر این، حاجیانی از راه سواحل ملیندا و مومباسا که به آنان «سواحلیون» گفته می‌شد و مسلمانان حبشه و سایر کشورهای دورافتاده نیز از همین راه به مکه می‌آمدند.»

بعد از این مطالب، بیرکهارت به تفصیل مناسک حج را توصیف کرده و تعداد حجاج مقیم عرفات را در آن سال (۱۸۱۴) را هفت هزار نفر تخمین زده، نوشته است:

«طول خیمه‌های حجاج بالغ بر ۳ یا ۴ مایل و عرض آن حدود ۲ مایل بود.»

او در ادامه توصیف کرده است که: «در هیچ جای دنیا در این مساحت اندک، این تعداد انسان، که به لهجه‌ها و گویشهای مختلف سخن می‌گویند، در کنار هم جمع نمی‌آیند» و ادامه داده که توانسته است ۴۰ زبان را در میان حجاج شناسایی کند. (۱) لازم به توضیح است که ما ناگزیریم از ذکر بسیاری از اطلاعات و توضیحاتی که بیرکهارت اشاره کرده، برای جلوگیری از اطناب و اکتفا به خلاصه‌هایی که مفهوم را برساند، چشم‌پوشی کنیم.

۱- مکه فی المراجع الغربیه، ج ۲، ص ۲۸۹

ص: ۱۰۷

اماکن و آثار

طرح جایگزین شود.

ص: ۱۰۸

ساختمان سازمان حج و زیارت

عبدالحسین سیف اللهی

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، ارزش‌های دینی و الهی به خصوص فریضه حج و به تبع آن، زیارت اولیای خدا، در میان امّت اسلامی جایگاه واقعی خود را یافت و مردم مشتاقانه و خالصانه برای ثبت‌نام در این امر معنوی، از یکدیگر سبقت می گرفتند؛ به‌طوری که همواره مسؤولان امر، در پی یافتن راه حلّی بودند تا بتوانند جهت حفظ حیثیت مذهبی و ملّی هم‌میهنان عزیز، در برنامه‌ریزی و تمشیت امور حجاج بیت‌اللّه الحرام و زائران، با سیل تقاضای مردمی، به بهترین نحو، برخورد کنند و نهایت سعی و کوشش خود را در ارائه بهترین خدمات ممکن، به زائران گرامی به کار گیرند.

بدیهی است اعزام زائران؛ اعم از حج تمتّع، عمره، زیارت عتبات عالیات و مراقد اهل بیت علیهم السلام در عراق و شام مستلزم هماهنگی چندین سازمان و نهاد دولتی است.

به غیر از سازمان حج و زیارت و ادارات تابعه آن، که نقش اصلی و اجرایی را دارند، وجود دیگر سازمان‌ها و مؤسسات ذی‌ربط؛ مانند اداره گذرنامه، بانک، نهاد ریاست جمهوری، شرکت‌های هواپیمایی، وزارت بهداشت و درمان و آموزش پزشکی و دیگر ارگان‌های مربوط و تجمّع آنها در یک مکان، مطلوب و ضروری به‌نظر می‌رسید. ازاین‌رو، این فکر به وجود آمد که اگر تمام مؤسسات و

ص: ۱۰۹

سازمان‌های ذی‌ربط در امر حج و زیارت در یک محل مجتمع شود، از مشکلات عدیده و اتلاف وقت زیاد جلوگیری گردیده، برای رفاه و آسایش زائران گام استواری برداشته می‌شود؛ به‌طوری که اگر شخص زائر به سازمان مراجعه کند، در ظرف اندک زمانی بتواند با چندین سازمان و مؤسسه مربوط ارتباط برقرار نموده و با رضایت از اینکه کارش در اسرع وقت انجام گرفته، سازمان را ترک کند؛ چنانکه مشهود است، سیاست‌های فعلی کشور نیز همین هدف را مدنظر دارد که کاربری ساختمان‌های اداری، بگونه‌ای طراحی شود که مراجعه کنندگان با حضور در یک مکان بتوانند در حداقل زمان ممکن، همه کارهای خود را به انجام رسانند. از این‌رو، به دلیل اهمیت عملکردیِ این سازمان در نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران، ضرورت احداث بنایی درخور، که شکل و ساختار آن با چند و چونِ کارِ سازمان هماهنگ باشد، کاملًا محسوس بود. چنین بنایی می‌بایست هم از قابلیت لازم برای مجموعه نیروهای سازمان و چندین ارگان و مؤسسه ذی‌ربط برخوردار باشد و هم دارای امکانات و تأسیسات کافی برای پاسخگویی به نیازهای اداری حال و آینده درنظر گرفته شود. ضمن اینکه طرح و نمای بیرونی این بنا می‌بایست نمایانگر وظایف و سیاست‌های سازمان، در نظام جمهوری اسلامی ایران باشد.

با الهام از این واقعیت که «بنای اداری این سازمان فرهنگی و اعتقادی باید به مثابه نمادی از فرهنگ، بینش، هنر و تمدّن ایران اسلامی در گذشته و حال باشد» طراحی چنین بنایی با اهمیت و حساسیت زیادی در سال ۱۳۶۲ آغاز گردید.

در آغاز با تمسک به آیه شریفه ... وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ ... و با عنایت به این مطلب که «همه‌چیز را همگان دانند» مقرر گردید برای دستیابی به کامل‌ترین و بهترین طرح، از همه کارشناسان و متخصصان در این زمینه نظرخواهی گردد. از این‌رو، اهداف سازمان و ویژگی مورد نظر در طراحی ساختمان به‌شرحی که ذیلًا می‌آید، طی اطلاعیه‌ای که از طریق جراید کشور چاپ و منتشر گردید، به آگاهی همگان رسید تا در یک فضای معنوی، با رقابت سالم، از طریق مسابقه، جامع‌ترین و مناسب‌ترین طرح، انتخاب و به مرحله اجرا گذاشته شود.

ص: ۱۱۰

ویژگی‌های طرح

۱. طراحی بنا باید نشان دهنده معماری ناب اسلامی- ایرانی و معماریِ دوران پس از اسلام در ایران باشد.

۲. طراحی بنا باید نمایانگر معماری جدید در عصر مقدس جمهوری اسلامی ایران باشد و در معماری این دوران الگو شود.

۳. طراحی و اجرای (حجم‌های) بنا بایـد القا کننـده فضاهای مقـدس، به‌خصوص فضای شـهرهای مکه و مدینه و سایر اماکن مذهبیِ مهم باشد.

۴. الگوهای اجرایی و جزئیات نمادین بایـد به‌گونه‌ای انتخاب شونـد که بتوانند با مصالح سـنتی؛ مانند آجر، کاشـی، سـنگ و گچ و ترکیبی از آنها قابل اجرا باشد.

۵. اصول کلیِ بنا بایـد به‌گونه‌ای باشـد که برای‌مهنـدسان، معماران ودست‌اندرکاران بناهای مذهبی کشور الگو شود و از نمونه‌های مختلف معماری سنتی، به‌تناسب فضاهای مورد نظر استفاده شود.

۶. شـکل کلی بنا باید برای عامه مردم، توحید، اسلام راستین محمدی صلی الله علیه و آله و تداوم راه امامان معصوم علیهم السلام را تداعی کند.

۷. بنـا بایـد به‌گونه‌ای طراحی و اجرا شود که کلیه نیازهـای حجاج کشور را تأمین نمایـد و مواردی ماننـد، مراجعه به بانک، صـدور گذرنامه، تحویل بلیط هواپیما و ...

باید در درون ساختمان انجام گیرد و نیازی به مراجعه به محل‌های خارج از ساختمان نباشد.

۸. فضای مربوط به پرسـنل اداری و سـتادی و مراجعه‌کنندگان باید با مدیریت نوین اداری هماهنگ باشد. پس از اعلام ویژگی‌های مورد نظر، ۱۸ گروه حقیقی و حقوقی از مهنـدسان و شـرکت‌های مهندسـی مشاور در مسابقه شـرکت کردند. از میان طرح‌های ارائه شده، هیأت داوران سه‌طرح را برگزیدند و طرّاحان طرح‌های منتخب جوایز خود را دریافت کردند.

پس از انتخاب و تصویب طرح‌های پیشـگفته و تأیید نهایی آن توسط شورای عالی حج و انجام بررسـی‌های کارشناسـی درخصوص انتخاب و نحوه واگذاری قسمت‌های مختلف طرح به پیمانکاران، سرانجام در سال ۱۳۶۴ نخستین مراحل اجرایی ساختمان آغاز شد. در سال ۱۳۶۵ شرکت عمران بنیاد مستضعفان، مسؤولیت جمع‌بندی سه‌طرح منتخب را باتوجه به وضعیت جدید، برعهده

ص: ۱۱۱

گرفت و سرانجام براساس نظریات پیشین و جدید و ادغام طرح‌های مذکور، جناب آقای مهندس مظلوم‌زاده یزدی، طرحی ارائه کردند که شامل بنای اداری چهار طبقه‌ای بود با ۳۰ هزار متر مربع زیربنا، که در پنج پلان، دو نما، یک برش و یک پرسپکتیو طراحی شده بود. به این ترتیب مرحله نهایی طراحی، در اواسط سال ۱۳۶۵ به پایان رسید.

همزمان با پایان مرحله طراحی، مسؤولیت اجرای این پروژه عظیم، به این‌جانب (مهندس عبدالحسین سیف‌اللهی معاون فنی و عمرانی سازمان) واگذار گردید و از آن زمان به بعد، مراحل اجرایی طرح به‌صورت جدی آغاز شد.

از پایان آخرین مرحله طراحی تا آغاز ساختن بنا ۹ ماه گذشت. در ظرف این زمان، اقدامات زیر انجام شد:

تهیه نقشه‌های ۱۰۰/ ۱ معماری از طرح‌ها، برای حدود ۴۲ هزار متر مربع زیربنا.

این نقشه‌ها با همکاری سه گروه مشاوران و متخصصان باتجربه و خوش‌نام برای کلیه عملیات معماری، محاسباتی و تأسیساتی تهیه شد و با اضافه شدن قسمت‌های پناهگاه، پارکینگ‌ها، اماکن مسکونی سازمانی و سایر مکان‌های مورد نیاز زیربنای ساختمان، به حدود ۵۲۰۰۰ متر مربع بالغ گردید.

ساختمان مدینهٔ‌الحجاج، این بنای عظیم، در وضعیتی آغاز شد که میهن ما درگیر جنگ تحمیلی بود و شهر تهران زیر بمباران و موشک‌باران شدید دشمن قرار داشت و این امر وضعیت روحی نامساعدی را برای دست‌اندرکاران اجرای بنا به‌وجود آورده بود. همچنین این پروژه در وضعیتی ادامه یافت و به پایان رسید که کشور با عدم ثبات نرخ ارز و تغییر و تحوّلات سیاسی و اقتصادی روبه‌رو بود و نرخ خدمات و کالاهای مورد نیاز پیوسته نوسان و سیر صعودی داشت.

بدیهی است در چنین وضعیتی، قبول مسؤولیت اجرای پروژه‌های درازمدت و برآورد هزینه‌های جاری برای پیمانکار و کارفرما غیرممکن و با خطرات بسیاری همراه بود. افزون بر این، به‌دلیل حساس بودن پروژه باید از بهترین مصالح استفاده می‌شد و کار به استادکاران، متخصصان و هنرمندان با تجربه سپرده می‌شد- به خصوص در قسمت‌های نازک‌کاری و تزیینات سنتی- لذا واگذاری طرح از طریق مناقصه صلاح به‌نظر نمی‌رسید و این امر ما را با مشکلات حقوقی و مالی و

ص: ۱۱۲

اداری فراوانی روبه‌رو کرد.

در حین عملیات احداث ساختمان، براساس فرمان مهرماه ۱۳۷۰ مقام معظم رهبری و مصوّبه شورای عالی اداری، «سازمان حج و اوقاف و امور خیریه» از یکدیگر تفکیک گردید و «سازمان حج و زیارت» به‌عنوان سازمانی مستقل، زیرنظر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی سامان یافت. در دستور معظم‌له، به جناب حجةالاسلام والمسلمین آقای محمدی ری‌شهری، مبنی بر ایجاد تشکیلات جدیدی در امر سیاستگذاری و آموزش حجاج بیت‌اللّه الحرام و همچنین تأکید بر مسائل فرهنگی و سیاسی حج، موجب گردید که ساختار تشکیلاتی بعثه مقام معظم رهبری در امور حج و زیارت گسترش و توسعه یابد که طبعاً نیازمند فضای قابل ملاحظه‌ای بود.

سرانجام با وجود همه مشکلات، با توکل به خداوند و تلاش شبانه‌روزی همه دست‌اندرکاران، در سال ۱۳۷۱ علی‌رغم اینکه فقط یک‌سوم بنا ساخته شده بود، سازمان حج و زیارت به ساختمان جدید منتقل گردید و به مرور که احداث ساختمان رو به تکمیل بود، بعثه مقام معظم رهبری و سایر واحدها و سازمان‌های ذی‌ربط، نقل مکان کردند و سرانجام در اواخر سال ۷۲ همه قسمت‌های ساختمان به بهره‌برداری کامل رسید. بدین ترتیب، از میان زمین مخروبه و از لابه‌لای انبوهی کاغذ و طرح و نقشه، بنایی زیبا و پرشکوه برافراشته شد؛ بنایی که از آن همه رنج و تلاش شبانه‌روزی طراحان و سازندگان آن اثری نمانده و آنچه به‌جا مانده همه‌زیبایی است و صلابت و شکوه هنر و معماری اسلامی که با استفاده از شیوه‌های عصر حاضر رخ می‌نماید. بنایی که نمونه‌ای عالی از معماری اسلامی ایرانی است. مکانی که کاملًا در خور پذیرایی از مشتاقان زیارت خانه خدا و محلّ کار خادمان حجاج است و می‌تواند سند افتخاری در میان کشورهای اسلامی برای نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران در اهمیت به حج و زیارت و رعایت رفاه و آسایش زائران بیت‌اللّه الحرام باشد.

چگونگی اجرای طرح

مرکز اداری و فرهنگی مدینـةالحجاج در طی ۵ سال، از سال ۱۳۶۶ تا ۱۳۷۱ ساخته شد. ساختمان این بنا از نظر فنی، معماری و تأسیساتی، برای همه دست‌اندرکاران؛ از

ص: ۱۱۳

پیمانکاران گرفته تا مشاوران، گروه امانی و مدیریت دولتی و سازمان برنامه و بودجه تجربه‌ای ارزشمند بود که نشان داد چگونه می‌توان در زمانی اندك و با صرف بودجه‌ای مناسب، کار ساختمان چنین بنایی را، در وضعیت حساس مملکت، طبق برنامه به انجام رسانید. همچنین با اتمام بنا، عدم اعتمادی که تا آن زمان به کار پیمانکاری، پیمانکاری جزء و شیوه امانی کار کردن وجود داشت، از میان رخت بربست که این خود دستاوردی مهم بود.

در شروع کار می‌بایست با دقت تمام، مسائل معماری عصر حاضر را رعایت می‌کردم و در عین حال مراقب می‌بودم که از منابع سنتی و معماری اسلامی نیز استفاده کنم. افزون بر این، باید نیازهای اداری، فرهنگی، خدماتی، مسکونی و رفاهی کارکنان و مراجعه کنندگان را، که ده هزار نفر از حجاج بیت‌اللّٰه الحرام را شامل می‌شد، در نظر می‌گرفتم؛ به‌گونه‌ای که هر فرد واجب‌الحجی که به این ساختمان وارد می‌شود، باید تمام کارهایش را؛ از واریز کردن وجه برای مشرّف شدن به حج گرفته تا اخذ روادید و بلیت هواپیما، در همین ساختمان انجام دهد. کارهای دیگرِ اداری و

تصویر ۱

ص: ۱۱۴

هماهنگی کلیه ارگان‌ها و نهادها و سازمان‌هایی که با امر حج در ارتباط هستند نیز می‌بایست در همین محل انجام می‌گرفت و نباید برای حاجیان، در خارج از این مکان، کاری باقی می‌ماند.

حاصل کار پیمانکاران و گروه مشاوران، مدیران اجرایی، دستگاه نظارت، گروه مالی و ذیحسابی، گروه تدارکات و پشتیبانی، کارکنان و کارگران و استادکاران و هنرمندان، بنایی است که با ۳۰ هزار متر مربع در طراحی اولیه آغاز شد و در طی ۵ سال تلاش، با بودجه‌ای معادل ۷۵۰ میلیون تومان (حدود ۵ میلیون دلار) ساخته شد. (برای مقایسه بد نیست بدانید که مرکز تجاری- فرهنگی پمپیدو در فرانسه ۲۰۰ میلیون دلار هزینه داشت و مساحت آن ۹۲ هزار متر مربع زیربناست.)

اکنون این ساختمان، که بیش از ۵۲۰۰۰ مترمربع زیربنا دارد در قلب تهران، در کنار خیابان آزادی واقع است، اگرچه از نظر ارتفاع، چندان بلند و مرتفع نیست، تنها طبقه همکف آن با ۱۷۰۰۰ مترمربع یکی از بزرگ‌ترین و زیباترین بناهایی است که با ترکیب مناسبی از معماری عصر بتن و فولاد با مصالح سنتی و با رعایت اصول ایمنی و معماری اصیل ایرانی، هماهنگ با فضای معماری اسلامی ساخته شده است. طول این طبقه ۱۳۶ متر، عرض آن ۱۰۰ متر و ارتفاعش، حداکثر ۲۶ متر است.

این بنا تشکیل شده است از: ورودی اصلی ساختمان، مسجد، سالن اجتماعات، رستوران، موزه، کتابخانه، دبیرخانه مرکزی، مرکز کامپیوتری، بانک ملی، اداره گذرنامه، شعبه هواپیمایی جمهوری اسلامی ایران، اتاق‌های اداری، مرکز تفریحی، مسکونی، فضاهای استراحت درونی و بیرونی، مکان‌هایی برای ارائه خدمات عمومی، اتاق‌های جلسات اداری، مقر بعثه مقام معظم رهبری و فضای سبز و پارکینگ مناسب و لازم.

به جرأت می‌توان گفت که این بنا، یکی از جالب‌ترین ساختمان‌های اداری، فرهنگی و خدماتی است که در طول تاریخ اداری کشور در این سرزمین مقدس، برای امور دینی شکل گرفته است. این بنا نمایانگر اندیشه و فکر طراحان، معماران، مهندسان، هنرمندان نقاش و استادکاران و کارگران اصیل ایرانی است که همه اجزای آن در عین حال که نشان دهنده پیشرفت و تمدن در حال رشد بشری است، عطر و بوی اسلامی و

ص: ۱۱۵

تصویر ۲

تصویر ۳

ص: ۱۱۶

معماری و ذوق ایرانی از آن به مشام می‌رسد.

موقعیت و شکل بنا

الف) ورودی‌ها

ساختمان مدینهٔالحجاج در منطقه دو شـهرداری تهران، کنار خیابان آزادی واقع شده است. محوطه‌ساختمان از طرف شـرق به خیابان رودکی و از شـمال به خیابـان نیـایش محـدود می‌شود. مسـاحت آن چهل‌هزار متر مربع با ابعادی حـدود ۲۰۰ در ۲۰۰ مـتر است که ساختمان اصلی در وسط آن قرار دارد.

ساختمان چهار ورودی داردکه عبارت‌انداز:

۱. ورودی اصلی مراجعه کنندگان در جنوب شرقی، نبش خیابان آزادی و رودکی.

۲. ورودی جنوبی برای ورود کارکنان.

۳. ورودی شمالی برای ماشین‌آلات و خودروها.

۴. ورودی غربی برای ورود به منازل مسکونی در خیابان خوش.

ب) نمای ساختمان

نمای اصلی ساختمان، آجر ۴ سانتی توپر قمی است که گِل آن، بنا به سـفارش با آب شـیرین ساخته شده است. آجرها پس از حمل به کارگاه، کشو و آب‌ساب شده‌اند.

نمای ساختمان در هر بـدنه چهار بار تکرار شده است؛ به این معنا که در نمایش شـمالی (از طرف خیابان آزادی) یک سـری سـتون دیـده می‌شود و ایوان کشابی و قدی به ارتفاع سه‌طبقه و طبقه فوقانی و همکف با پنجره‌های توکار کار شده است. اگر این سـتون‌ها نبودنـد، نمـای ساختمـان همـان نمـای سـاده و زیبـای آجر و هره اطراف پنجره‌هـا در ایوان بود. دور سـتون‌ها نیز به انـدازه کـلّ نما، نماکاری شـده است. بنابراین در هر طرف ساختمان همین حالت وجود دارد. در داخل رینگ هم سـتون‌ها بر همین قرارند. بنابراین، ساختمان به‌جای ۴ نما، ۸ نما دارد. نمای اصـلی در بـدنه‌های طولانی و صاف آجرکاری شـده است. سـتون‌ها نیز با آجرکاری ساده کشو شده‌اند. دور پنجره‌ها (کف، سقف و بدنه) هره آجر شده است که تا زیر ایوان‌ها و کنسول‌ها ادامه پیدا کرده است.

در گوشه شـمال غربی، بر دو بـدنه که یکی با آجر ساده و دیگری با کاشـی و آجر مشـهدی کار شـده، شـکل مکه مکرمه و مـدینه منوره را برادر استاد صمد ترابی، به‌طرز زیبایی کار کرده است. عرض کار ۸ متر و

ص: ۱۱۷

ارتفاع آن ۲۲ متر است. حاشیه کار با چند ضلعی‌های کعبه تزیین شده و بر بالای آن گنبد و مقبره پیغمبر گرامی اسلام کاشیکاری شده است. ایده و طراحی این طرح بسیار زیبا از مجری و رسامی آن، کار استاد ترابی است.

در گوشه جنوب غربی، دو بدنه اصلی، در کنج ساختمان، پنجره‌های آلومینیومی کار شده که بالای آنها با آجرکاریهای حصیری و خفته پوشانده شده است. راسته کارها در کنج خفت افتاده و به کار کیفیت بالایی داده است.

بدنه اصلی نمای شرقی (در قسمت تصویر ۴

ص: ۱۱۸

غربی بنا) و شمالی با کاشی معرق کار شده است. در وسط هر بدنه، در سه دایره بزرگ طراحی مسجدالحرام، مسجدالنبی، کربلا، نجف اشرف، سامرا و مشهد مقدس در میان دوایری با ابعاد بسیار بزرگ به‌صورت رنگی و با معرق ریز کار شده است. به جرأت می‌توان گفت چنین طرحی با این ابعاد عظیم و حرکتی که کاشی‌کاری اسلامی و ترنج و دایره ایجاد کرده‌اند، در هیچ جای ایران طراحی و اجرا نشده است. در اطراف این بدنه قاب‌سازی‌ها و معرّق‌کاری‌هایی با نقش‌ها و قاب‌های دوّار بسیار زیبا، همچون تابلویی نفیس قرار گرفته‌اند. این طرح را استاد احمد و استاد جلال براساس طراحی اولیه مجری کار کرده‌اند که نمونه‌ای گویا از کاشیکاری، این هنر اصیل ایرانی است.

بر دست‌انداز لبه رینگ و سنگ ورودی اصلی بنا هم با کاشی باریک، الوان طلایی، با خط بنایی نقش «اللّٰه‌اکبر» و «لااله‌الّااللّٰه» دیده می‌شود که از کنار پله شمالی تا کنار پله غربی، در دو طرف ورودی امتداد یافته‌اند و در نور شب و روز، به شکلی سه‌بعدی و زیبا چشم را به خود جلب می‌کند.

بر تابلوی بالای ایوان شرقی، در شمال بدنه این ایوان، آرم جمهوری اسلامی نصب شده است. طراحی و نحوه پرداخت این آرم از مجری و اجرای آن کار استاد صمد است.

در طرف مقابل- در ضلع جنوبی و نمای غربی- نیز آرم سازمان آمده است. نام سازمان با کاشی طلایی نوشته شده و کار استاد احمد است. تابلو آرم جمهوری اسلامی ایران و سازمان به عرض ۴ و ارتفاع ۶ متر است.

نمای داخل محوطه نیز آجری است.

آجرکاری زیبای ساده‌ای سراسر بدنه و ستون‌ها را پوشانده است. ورودی‌های این قسمت که به مسجد باز می‌شوند، با درهای سکوریت ساخته شده‌اند. در دو طرف هر چهار در ورودی، ستونی توکار شده از خط بنایی وجود دارد که از کاشی و نره است و اسامی ائمه اطهار زینت‌بخش قاب‌های آن می‌باشد. عرض متوسط قاب‌ها ۴/ ۲ متر و بلندی آن ۱۲ متر است که در بالای آن آرم جمهوری اسلامی رسامی شده است.

بر پیشانی ساختمان، بالای ایوانها و کنسول‌ها، کلمات «اللّٰه اکبر» و «لا اله الّا اللّٰه»، دور تا دور دست‌انداز بام چنان زیبا کار شده است که چشم هر بیننده‌ای را به خود جلب می‌کند. بیننده‌بی‌اختیار کار زیبای سنتی‌کاران و نماهای سنتی را تحسین می‌کند.

ص: ۱۱۹

بر تـارک ساختمان، ساعتی قرار دارد که به‌جای عـدد، نام‌های ۱۲ امام در آن نقش بسـته است. بدنه و صـفحه ساعت، کاشی معرق است و عقربه‌شـمار در ساعت ۱ بر نام مقدس حضـرت علی علیه السـلام، ساعت ۲ بر نـام امـام حسن و همین‌طور پیش می‌رود تا در ساعت ۱۲ ظهر بر نـام مقـدس حضـرت مهـدی (عـج) قرار می گیرد. طراحی این سـاعت ابتکار مجری و اجرای آن کار اسـتادکاران چیره‌دست بوده است. در طرفین ساعت، شـعار اصـلی اسـلام؛ یعنی «لا إلهَ إلّاالله» و «مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّه» با خطی زیبا و اسـلیمی بسـیار ظریف بر کاشی معرق نقش بسته است.

در زیر ساعت، شعار شیعه اثنی‌عشری؛ یعنی تصویر ۵

ص: ۱۲۰

تصویر ۶

«علیّ ولی‌اللَّه» و «فاطمهٔ الزهراء علیها السلام» نقش بسته که خلاقیت و ابتکاری دیگر را به نمایش می گذارد.

ج) مسجد

دو در شیشه‌ای در دو طرف ساختمان ما را به محوطه بازی می‌رساند که در آن مسجد قرار گرفته است. مسجد در طرف غرب و شرق دو در دارد. طبقه اول مسجد مخصوص بانوان است که از در شمالی و در جهت قبله وارد مسجد می‌شوند.

پله سرپوشیده دیگری در کنار ایوان ورودی قرار دارد که ما را از طبقه اول به همکف می‌رساند و در آن وضوخانه بانوان قرار گرفته است. همچنین خانم‌هایی که در همکف وضو گرفته‌اند می‌توانند از این پله به نمازخانه مخصوص به خود در طبقه اول برگردند. بر سر در ورودی زنان با آجرکاری ریز شعار «اللَّهُ اکْبَر» و «لا إلهَ إلَّااللَّه» به شکل زیبایی نقش بسته است. در ورودی، چوبی

ص: ۱۲۱

است و از جنس چنار و گردو که بر آن گره‌کاری شده است. درهای ورودی مسجد، هم در شرق و هم در غرب- هر دو- از چوب گره‌کاری و شمسه توپر و از جنس چنار و گردو ساخته شده‌اند و حاصل کار استادان به‌نام نجاری و گره‌کاری است که عمری را بر سر این کار گذاشته‌اند و هنر آنها به یادگار خواهد ماند.

دیوار اصلی مسجد در بخش زیرین به شکل قدس و در قسمت فوقانی مانند کعبه، از سنگ گرانیت با ابعاد بزرگ و صیقل یافته ساخته شده است. سنگ گرانیت همدان در این ابعاد ابزاری بس ارزنده است و بدنه بیرونی مسجد از آن ساخته شده است. در زیر سنگ گرانیت صیقل یافته سنگ چینی تیشه‌ای شده است که با دو ابزار خور تحتانی و خاقانی فوقانی به طرز زیبا و بدیعی زیرکار بدنه اصلی، چهارسو و اطراف مسجد را پوشانده است. ترکیب سنگ گرانیت فوقانی و تحتانی و قاب‌خور وسط و لب پخ کردن سنگ و قاشقی شدن سنگ‌ها حاجی‌های مراجعه کننده را به یاد شاذروان خانه خدای بزرگ در مکه می‌اندازد. در چهار زاویه مسجد از بیرون چهار پنجره گره‌کاری تو خالی که با شیشه‌های رنگی بسیار زیبایی تصویر ۷

ص: ۱۲۲

تصویر ۸ و ۹ و ۱۰

پوشیده شده، بیننده را به یاد هنرنمایی‌های هنرمندان عصر صفویه می‌اندازد- هرچند کاری است که در نظام جمهوری اسلامی و در زمان زعامت حضرت آیت‌اللّه خامنه‌ای انجام گرفته است. زیبایی هنرمندانه این پنجره‌ها و سایر اجزای مسجد، ما را به خلاقیت و خلاق اصلی، که همانا خدای متعال است، رهنمون می‌شود.

شاید یادآوری این نکته بد نباشد که بگوییم نخستین جایی که پی ساختمان ریخته شد، بعد از شمع‌های ۱۵ متری، دیوارهای سه‌گوش اصلی، پی محور جنوبی مسجد بود. به علت استقرار جرثقیل مرکزی، آخرین جایی هم که سقف آن بتن‌ریزی شد، سقف مسجد بود که پس از بتن‌ریزی نهایی رنگ اطراف مسجد از ورودی اصلی خارج شد.

این مسجد را می‌توان موزه‌ای از هنرهای مختلف دانست. انواع سنگ‌کاری، آجرکاری، گچ‌بری، کشته‌بری، نقاشی، مقرنس‌کاری، خطاطی و گچ‌بری خطی، معرّق‌کاری، سنگ‌تراشی، گره‌کاری چوبی، شیشه‌های الوان و سایر کارهای هنری که در این مسجد انجام گرفته در نوع خود بی‌نظیر است.

ص: ۱۲۳

د) چهار بخش اصلی و مرکزیت اطراف مسجد

۱- سالن پذیرایی و غذاخوری و آشپزخانه

در آشپزخـانه، تـا یـک‌هزار و دویست نفر را می‌تـوان به‌راحـتی پـذیرایی کرد. بـدیهی است که آشپزخـانه مجهّز به تجهیزات پخت، کبـاب‌پزی، سـبزی پـاک کنی، انبـار برنـج و بنشـن؟؟؟، آبـدارخانه، ظرفشوی‌خـانه و سـایر فضاهـای لازم همراه بـا دسـتگاه‌های سلف‌سرویس زنانه و مردانه، جداگانه است.

۲- کتابخانه و موزه

کتابخانه و موزه در زاویه شـمال غربی مسـجد، در درون رینگ ساختمان مرکزی قرار دارد. فضای کتابخانه و موزه، نزدیک به ۴/ ۱ یا ۲۵٪ حیاط مرکزی است- معادل با فضای کلّ رسـتوران و غـذاخوری‌های زنانه و مردانه. این قسـمت، در طبقه همکف است و در شمـال و غرب از طریق نورگیرها با بـدنه اصـلی ساختمان تماس دارد. نورگیرهای هشـتگانه، نور مورد نیاز این قسـمت را به‌صورتی زیبا تأمین می کنند.

۳- ساختمان بایگانی و دبیرخانه مرکزی این بخش مانند موزه و کتابخانه، درست روبه‌روی رستوران و غذاخوری‌ها، در ضلع جنوب غربی رینگ دور مسجد و قسـمت مرکزی قرار گرفته است. وسـعت آن برابر با ۴/ ۱ مساحت کلّ رینگ است. منهای کریـدورها و راهروهـایی که به مسـجد منتهی می‌شونـد، ساختمان‌هـای موزه و کتابخـانه، بایگانی و دبیرخانه، رسـتوران و غـذاخوری‌ها به‌صورت چهـاربلوک مسـتقل، در چهـار گوشه رینـگ و در چهار زاویه ساختمان مسـجد، قرار گرفته‌انـد. این قسـمت‌ها ضـمن سـرویس‌دهی مناسب به بدنه و پیکر اصـلی بنا، بیشترین مراجعه‌کننده را به خود جذب می کنند و تردد مراجعه‌کنندگان را در طبقات دیگر محدود و کم می‌نمایند.

ه) سایر قسمت‌های طبقه همکف

۱- بانک ملی ایران

در قسـمت جنوبی ساختمان، پس از ورودی اصـلی و یک ایوان در طبقه همکف، با دو در شـیشه‌ای به بانک می‌رسـیم. بانک به دو قسمت ریالی و ارزی تقسیم می‌شود.

۲- مرکز کامپیوتری (رایانه)

کریدور و راهرو اصلی وسط ساختمان که طرفین آن، با سنگ‌های سفید مرمریت

ص: ۱۲۴

هرسین کاری شده است. کف آن با سنگ مرمر ایرانشهر و یزد و هرسین گردویی، به شکل لانه‌زنبوری، با طول مستطیل فرش شده است، ما را به‌طرف مرکز کامپیوتری می‌برد.

۳- تعاونی کارکنان- مرکز تلفن

پس از سرسرای ورودی اصلی در کریدوری که روبه‌روی کریدور قبلی قرار گرفته طول ساختمان را ادامه می‌دهیم. در طرفین اتاق‌های کارکنان و سرویس‌دهندگان قرار دارد. کریدور به پاسیوی محوری شمال غربی ساختمان می‌رسد. در اطراف این پاسیو، در شمال و غرب، تعاونی مصرف و فروشگاه مرکزی و انبار تعاونی قرار دارد.

تعاونی با قفسه‌ها، سنگ کف، سنگ بدنه و سقف و تأسیسات مربوط، یکی از بهترین تعاونی‌های کارمندی است، که طراحی آن بسیار زیبا و مناسب است.

در ضلع دیگر، مرکز تلفن و اپراتورهای تلفن مرکزی قرار دارد. این مرکز در حال حاضر یکصد ورودی و یکهزار خروجی دارد که تا دویست ورودی و دوهزار خروجی می‌تواند افزایش یابد. این مرکز و مرکز پیج ساختمان و مجموعه فاکس و تلکس‌ها در کنار هم قرار گرفته‌اند. کلیه دستگاه‌ها از زیمنس آلمان تهیه و نصب شده‌اند.

و) سایر طبقات

طبقه همکف با پله‌های چهارگانه اصلی، سه آسانسور سرسراهای چهارسو (جمعاً ۱۶ آسانسور) به طبقات بالاتر راه دارد. کلیه طبقات از هارمونی یکنواختی برخوردارند، مگر در محور جنوبی و شرقی، که هر طبقه در حد یک دهانه تیپ ۴/۴۰ متری عقب نشسته و تراس‌بندی پلکانی شده است. همه اتاق‌ها با سنگ هرسین و گردویی نجف‌آبادی مفروش شده است.

بدنه کریدورها از سنگ مرمر ایرانشهر و یزد است و دیگر احتیاج به رنگ و تعمیرات هرساله ندارد. همچنین به علت سنگی بودن بدنه، اثر چسب اطلاعیه‌ها و اعلامیه‌ها بر دیوار نمی‌ماند. کف با سنگ‌های صیقلی مربع و شش‌ضلعی نامنظم پوشانده شده و شکل طولی آن کف فرش زیبا و مطلوبی ایجاد کرده است. سرسراهای ورودی آسانسورها و پله اصلی با سنگ‌های لوزی به شکل فرفره و با رگه‌زنی مثلثی‌شکل

ص: ۱۲۵

با سنگ‌های مرمر، هرسین سفید چینی الیگودرز و خرم‌آباد فرش شده است. این سنگفرش‌ها اگر خوب نگهداری شوند سال‌های سال، لطافت و زیبایی خیره‌کننده خود را حفظ می‌کنند. زیبایی درخشانی که از ترکیب کف با سنگ‌های پله‌های اصلی، گرانیت صراحی‌های گردویی، برش‌های گردویی و سنگ بدنه پله که از مرمر یزد هستند، ایجاد شده است. نور چراغ‌های فلورسنت درخشش خاصی را به کف و بدنه می‌دهد؛ درخششی که چشم را خیره می‌کند.

ز) طبقه پنجم

ورودی این طبقه هم، از سه آسانسور شمالی و سه آسانسور غربی و دو پله اصلی غربی و شمالی است. ورودی پله‌ها و آسانسورها مانند سایر طبقات است- همین‌طور کف و بدنه راهروها. امّا درون اتاق‌ها اندکی با اتاق‌های سایر طبقات تفاوت دارد. در کف، بدنه اتاق‌ها به جای سنگ گردویی، از چوب گردو استفاده شده است.

سقف کاذب دامپا جای خود را به سقف چوبی قاب‌بندی شده داده است. سنگ‌های کف به‌صورت ۴۰* ۲۰ و ۶۰* ۳۰ خفته و راسته با استفاده از سنگ قرنیز ۱۵ سانتیمتری سفید، سنگ گردویی ۱۵ سانتیمتری و سنگ سفید ۱۵ سانتیمتری سفید قاب‌بندی شده است.

ح) دیگر بخش‌ها

۱- پناهگاه اصلی و زیرزمین جنوبی

این قسمتِ بنا، در نقشه‌های نخستین وجود نداشت و به دلیل حملات هواییِ زمان جنگ و بنا به دستور نخست‌وزیر، وقت، آقای مهندس میرحسین موسوی ساخته شد.

پناهگاه با محاسبات خاصی طراحی گردید.

با توجه به زلزله‌خیز بودنِ تهران و با درنظر گرفتن وزن و شدت اصابت موشک و بمب، این قسمت با اسکلت بتنی بر پی‌های بسیار قوی و با بتن اکسپوز ساخته شد. مدت ساخت آن ۳ ماه طول کشید و وسعت آن ۳۰۰۰ مترمربع است.

۲- موتورخانه و زیرزمین

در زیر زمین، بخش خدمات اساسی قرار دارد. جدا از رامپ شمالی، که از طرف پارکینگ صفا و مروه به درِ ورودی زیر زمین یک می‌رسیم، با پله اصلی و آسان‌برهای سه‌گانه شرقی هم می‌توان به زیر زمین و موتورخانه مرکزی راه یافت.

ص: ۱۲۶

تصویر ۱۱

پس از رسیدن بر سرسرای ورودی و وارد شدن به کریدور، به ترتیب قسمت‌های زیر قرار دارد:

۳- چاپخانه مرکزی

این تشکیلات، در زیرزمینِ یک واقع شده است. در نیم‌طبقه این قسمت دستگاه هواسازی وجود دارد. اسکلت آن بتن‌آرمه است و برای چاپخانه مدرن و صحافی و دیگر امور مربوط ساخته شده است.

۴- دفاتر اداری

دفاتر اداریِ موتورخانه، چاپخانه، پست برق و اتاق اصلی تابلوهای برق نیز در این زیرزمین قرار گرفته‌اند که بالغ بر ۹ اتاق بزرگ و کوچک می‌شوند و صرفاً برای اداره موتورخانه مرکزی ساخته شده‌اند.

۵- اتاق تابلوی برق اصلی

این اتاق در زاویه اصلی ساختمان، جنب موتورخانه مرکزی واقع شده و اسکلت آن بتن‌آرمه است.

۶- موتورخانه مرکزی

در انتهای کریدور زیرزمینِ یک، با

ص: ۱۲۷

رامپ ملا‌یمی، موتورخانه قرار دارد. این موتورخانه نسبت به سایر ساختمان‌های دولتیِ تهران، بنا به اقرار شرکت‌های تأسیساتی داخلی و خارجی بی‌نظیر است.

۷- پارکینگ شمالی (صفا و مروه)

پارکینگ شمالی، دوطبقه است و در دل خاکبرداری‌های محوطه اصلی ساخته شده تا شیب‌های تند خاکبرداری خنثی شوند و ساختمان اصلی با خیابان‌های اطراف ارتباط پیدا کند. طبقه همکف پارکینگ، در شمال شرقی ۱۰ متر از کف خیابان رودکی و نیایش پایین‌تر است.

۸- ساختمان مسکونی (الف و ب)

در این قسمت، چنانکه پیشتر نیز به اشاره گفتیم، یک مجموعه ۷ واحدی آپارتمان، در قطعه‌زمینی به مساحت ۴۵۰ مترمربع، با پارکینگ و تأسیسات، در سال ۵۶- ۱۳۵۵ ساخته شده بود. این مجموعه به قیمت ۱۷۳ میلیون ریال، خریداری و تخریب شد. ۴/ ۱ طول آن در خیابان شمالی و جنوبی ساختمان قرار داشت و کوچه‌ای که از خیابان خوش به خیابان رودکی امتداد داشت و از این قسمت می‌گذشت، با مجوّز شهرداری تصویر ۱۲ در صفحه ۱۳۹

ص: ۱۲۸

تهران و وزیر کشور، قائم مقام انجمن شهر، این کوچه خریداری و به زمین اضافه شد.

بـا توجه به موشک‌باران سال ۱۳۶۸ و دور بودن خـانواده کارکنان از محل کار، مـدیران شورای عالی حـج تصـمیم گرفتنـد که این واحـد مسـکونی، برای معاونان و مدیران کل سازمان، با حداقل ۱۵ واحـد آپارتمانی، ساخته شود. قرار بر این شـد که به‌علت منازل آپارتمانی خیابان خوش، این واحد مسـکونی با ارتفاع بلند و یکنواختی طراحی و ساخته شود تا منظر غربی ساختمان دیدی خوب و در خور داشته باشد.

۱۶ واحد آپارتمانی، یک تا چهارخوابه طراحی شد، به‌دلیل کمبود پارکینگ در ساختمان اصلی، قرار شد برای ماشین‌های تشریفات و اداری یک طبقه پارکینگ همسـطح با خیابان آزادی، و برای استفاده ساکنان منازل مسکونی نیز یک طبقه پارکینگ درنظر گرفته شود.

ص: ۱۲۹

جاری‌های حج

طرح جایگزین شود.

ص: ۱۳۰

ارزیابی اجرای طرح قربانی در چهار سال متوالی

(۱۳۷۹ -۱۳۸۲)

بانک توسعه اسلامی، با درخواست وزیر حج عربستان سعودی و حمایت این کشور از بانک پیشگفته، جهت اجرای طرح قربانی، که در حقیقت در راستای خواست چندین ساله کشورهای اسلامی، به‌خصوص جمهوری اسلامی ایران بود، با انجام سلسله اقدامات تشویقی و اجرایی و بعضاً روانی، از چهار سال قبل فعالیت خود را آغاز کرد.

با عنایت به منافع مترتب بر این طرح و لحاظ شدن جوانب شرعی و حفظ وجهه انقلابی و اسلامی کشورمان، استفاده از نظریات مراجع عظام تقلید کارگشا بود.

زمانی میلیون‌ها ریال سعودی صرف سوزاندن و یا دفن گوشت قربانی حجّاج می‌شد، اما اکنون در اثر مشارکت در طرح قربانی، نه فقط گوشتهای قربانی سوزانده و یا دفن نمی‌شود، بلکه حدود ۶۰۰ ۰۰۰ لاشه آن‌که ۱۰۰٪ گوشت ذبیحه حجاج ایران می‌باشد، طی مراحل دسته بندی آن، به صورت منجمد، برای مصرف نیازمندان و مستمندان داخل و خارج از عربستان توزیع می گردد.

با توجه به تمام جوانب، که از آن آگاهید، دولت عربستان سعودی بر آن شد تا مدیریت نزدیکترین کشتارگاهها به سرزمین منا را به بانک توسعه اسلامی، که زیر مجموعه سازمان کنفرانس اسلامی بوده و

ص: ۱۳۱

کشورمان نیز یکی از هفت عضو فعّال از میان ۵۳ کشور اسلامی می‌باشد، واگذار نماید.

علاوه بر تأمین موارد شرعی، استفاده از این طرح مزایایی چون تهیه سالم‌تر، واجد شرایط شرعی بودن دام، تأمین کمّیت بالا، محیط سالم و بهداشتی کشتارگاه، بسته‌بندی بهداشتی، استفاده کامل از گوشت ذبیحه و استفاده از امعاء و احشاء و ... را به همراه دارد.

اکنون در اثر مشارکت در طرح قربانی، نه فقط گوشتهای قربانی سوزانده و یا دفن نمی‌شود، بلکه حدود ۶۰۰ ۰۰۰ لاشه‌آن‌که ۱۰۰٪ گوشت ذبیحه حجاج ایران می‌باشد، طی مراحل دسته بندی‌آن به‌صورت منجمد، برای مصرف نیازمندان و مستمندان داخل و خارج از عربستان توزیع می گردد.

بانک توسعه اسلامی برای ۶٪ از حجاج (نسبت حجاج ایرانی به سایر کشورهای اسلامی‌که هر ساله به‌عربستان، جهت انجام مناسک حج مشرّف می‌شوند) حدود ۴۵٪ از امکانات کشتارگاهی را به صورت اختصاصی در اختیارمان قرار داده‌است.

عملکرد چهار ساله بر اساس نمودارهای ضمیمه، نشان می‌دهد که روند حضور حجاج کشورمان سیر صعودی داشته، به‌طوری‌که در حج سال ۸۲ حدود ۹۹٪ حجاج ایرانی در این طرح شرکت کردند و ذبیحه قربانی مربوط به آنها که بالغ بر ۹۳۷۸۲ عدد می‌شود، پس از طی مراحل لازم و کاملًا شرعی و بهداشتی، تماماً مصرف شده و خوشبختانه حدود ۳۵ هزار لاشه گوشت قربانی جهت توزیع توسط کمیته امداد امام خمینی قدس سره به لبنان حمل شده است.

چنانچه جمهوری اسلامی ایران آمادگیِ پذیرش گوشت قربانی را دارا باشد، بانک توسعه اسلامی در این زمینه نهایت همکاری را خواهد کرد.

بانک توسعه اسلامی آمادگی دارد با طرح موضوع واردات دام از ایران، با پیمانکاران طرف قرارداد خود و حتی پرورش مشترک در مراتع ایران، آنها را تشویق به خرید نماید و پس از قربانی بیشترین گوشت ذبیح حجاج ایرانی را مجانی تا بندر عباس حمل نماید. که در میان نیازمندان کشورمان توزیع شود.

با بهره‌گیری از نظریات علما و فقها و همکاری قابل تقدیر بعثه مقام معظم رهبری

ص: ۱۳۲

و شورای استفتای معظم‌له جهت انجام هرچه بیشتر وقوف اضطراری، برآیند این مجموعه از اقدامات و همکاریها، نتایج خوبی به‌همراه داشته است.

در حج سال ۸۲ این امر به خاطر اشکالاتی که به مسؤولان عربستان؛ از جمله پلیس راهنمایی و رانندگی این کشور برمی‌گردد (ازدحام و کندی حرکت حجاج در مسیر عرفات به مشعر و جمرات) که منجر به کشته شدن بیش از ۳۰۰ حاجی شده است، در مجموع مزید بر علّت شده تا تعداد مطلوبی از مدیران کاروانها و نماینده زائران علی‌رغم تلاشهای به عمل آمده، نتوانند صبح زود روز دهم، خود را به کشتارگاهها برسانند. عملًا حضور در کشتارگاهها از ساعت ۱۱ صبح روز عید قربان انجام گرفت که ذابحان اعزامی توانستند با تلاش قابل تقدیر خود، بخشی از اثرات این تأخیر را جبران کنند و چنانچه اعتصاب مقطعی کارگران سوری، در سالن راست قرمز، که از

ص: ۱۳۳

ساعت ۱۵ همان روز به مدت یک ساعت و نیم رخ داد، انجام نمی‌گرفت، خلأ حضور دیر هنگام کاملًا پر می‌شد ولی علی‌رغم بروز این دو عامل منفی (حضور دیر هنگام به خاطر ازدحام جمرات و اعتصاب مقطعی سلاخ‌های سوری) تا پایان روز عید قربان حدود ۶۲۰۰۰ رأس گوسفند به نیابت از حجاج ایرانی توسط ذابحان قربانی شد و بقیه قربانی‌ها بعد از طلوع آفتاب روز یازدهم در تمامی سالنهای اختصاصی شروع و با نزدیک شدن به ساعت ۱۰ صبح همان روز، به پایان کار ذبح نزدیک می‌شد. به مرور زمان سالنها یکی پس از دیگری از حجاج ایرانی خالی می‌شدند؛ به‌طوری‌که سالن معیصم ۳، که بالاترین کشتار در آن انجام شده است، حدود ساعت ۱۳ به کار خود پایان داد و بدین صورت ۹۳۸۷۳ حاجی ایرانی با انجام قربانی از احرام خارج شدند.

ویژگیهای طرح در حج سال ۸۲

۱. عملیات ذبح، توسط ۹۳ نفر از ذابحان اعزامی (که همگی عمره مفرده انجام دادند) انجام گرفت؛ بدین صورت که از داخل کاروان‌ها افرادی به عنوان ذابح به کشتارگاهها نیامده بودند.

۲. علاوه بر صدور کارت انفرادیِ مخصوص ورود به کشتارگاهها جهت مدیران (به عنوان مسؤول اجرای طرح قربانی) و معاون کاروانها و نیز برای روحانی یا روحانیِ معین، یک کارت به عنوان ناظر شرعی) و همچنین به ازای هر ۵۰ نفر زائرِ داخلِ کاروانها، برای یک نفر نماینده منتخب زائران، کارت صادر شد تا بتوانند علاوه بر انجام وظیفه نمایندگی از زائران، به ذابحان حرفه‌ای در تحویل گوسفند از آغل‌دار کمک نماید.

۳. شش روحانی با معرفی معاونت محترم امور روحانیون بعثه مقام معظم رهبری که همگی عمره مفرده انجام دادند، در هر یک از ۶ سالن اختصاصی حضور یافته و با استفاده از رابطه خوبی که با ذابحان اعزامی برقرار کرده بودند، علاوه بر نظارت عمومی شرعی بر ذبح، پاسخگوی پرسشهای شرعی مراجعه کنندگان داخل سالنها نیز بودند.

۴. کالابرگ‌ها با قابلیت ۱۰ رأس، ۵ رأس، ۱ رأس، با مهر مخصوص به زبان فارسی و به تفکیک هر سالن قبلًا به سفارش ما توسط بانک توسعه اسلامی تهیه شده بود.

۵. برای نخستین بار، ما مسؤولیت

ص: ۱۳۴

توزیع کالابرگ‌ها را با استقرار همکارانی در مناطق ششگانه در مکه مکرمه، به عهده گرفتیم و بدین‌صورت نسبت به فروش ۹۳۸۷۳ عدد کالابرگ (از روش نقدی و یا در قبال رسید پولهای واریز شده توسط مدیران در شعب سه‌گانه بانک الراجحی در مکه) اقدام کردیم.

پیش از آغاز عملیات، بانک موظف است براساس تفاهم‌نامه امضا شده، مبلغ تقریبی یک صد هزار دلار (هر کالابرگ ۴ ریال) به شماره حساب دفتر نمایندگی در عربستان واریز کند.

۶. برای نخستین بار در طول چهار سال گذشته، ۹۹٪ از حجاج و به تعداد ۹۳۸۷۳ نفر در این طرح شرکت کردند.

۷. برای نخستین بار و به صورت خوبی نسبت به استفاده بعثه سایر مراجع عظام تقلید، از نزدیکترین کشتارگاه به منا (وادی محسّر معیصم ۳) تسهیلات لازم قرار داده شد.

۸. عموم ایرانیان خارج از کشور، که در قالب کاروان در مکه حضور داشتند، توانستند از کشتارگاههای اختصاصی و ذابحان اعزامی استفاده کنند.

۹. بنا به توصیه نماینده محترم ولیّ فقیه، جمعی از شیعیان سایر کشورها از سالنهای اختصاصی و ذابحان اعزامی ایران در انجام قربانی استفاده کردند.

۱۰. ذابحان توانستند ضمن رعایت جوانب شرعیِ ذبح، که قبلًا به‌لحاظ اجرا توسط حجّت‌الاسلام و المسلمین محمد حسین فلاح زاده توجیه شده بودند، با ارائه توانایی، علاوه برکسب اعتماد مقامات عربستانی داخل سالنها، رضایت‌مندی مدیران و روحانیون کاروان‌ها را نیز در حدّ بسیار بالایی جلب نمایند؛ به‌طوری‌که با استفاده از این حسن اعتماد، از مقامات بانک توسعه خواسته شد تا زمینه در اختیار گرفتن آزمایشی یک سالن توسط ایران؛ اعم از ذابح و سلاخ را بررسی نمایند که در صورت موافقت پیمانکاران سعودی برای انجام این مهم در یک سالن فعلًا وادی محسّر معیصم ۳ جهت دو شیفت کاری در هر روز ۶۰۰ نفر نیاز می‌باشد و اگر هزینه سفر این افراد در مقایسه با منشأ حرکت سلاخهای عزیزمان از نظر مالی برای پیمان‌کاران مقرون به صرفه باشد می‌توان این امر را پیگیری و اجرا نمود.

۱۱. چاپ بیش از ۹۳۸۷۳ رسید، مبنی بر انجام قربانی، توسط ذابحان، که در اختیار

ص: ۱۳۵

تک تک حجاج قرار گرفت.

۱۲. تشویق کتبی درج در پرونده ۳ مدیر، از هریک از سالنهای ششگانه مجموعاً ۱۸ نفر که توانسته بودند با انجام وقوف اضطراری در اولین ساعات صبح روز دهم در کشتارگاهها با در دست داشتن کمّیت قابل قبول کالابرگ حاضر شوند و همچنین اعلام آن به معاونت محترم امور روحانیونِ بعثه مقام معظم رهبری جهت تشویق روحانیون این کاروان‌ها.

۱۳. حجاج نسبت به چرایی انجام قربانی مربوط به تعدادی در روز یازدهم و با عنایت به مجموعه منافع مترتب در صبر کردن توجیه شدند و این پذیرش در جای خود حکایت از درک بالای آنان دارد.

۱۴. با عنایت به درصد بسیار بالای رضایت‌مندی حجاج در حج گذشته که در نظرسنجی معاونت محترم آموزش و پژوهش بعثه مقام معظم رهبری به‌دست آمده‌بود، ابراز رضایت عموم روحانیون، مدیران و حجاج از طرح قربانی، از دیگر ویژگی‌های حج امسال می‌باشد.

۱۵. گروهی از ذابحان در مدینه منوره و به‌خصوص مکه مکرمه در کشتار تعداد قابل توجهی از گوسفندان برای تهیه گوشت گرم غذایی حجاج ایرانی مشارکت فعال داشتند.

ایرادها و اشکالات به وجود آمده در اجرای طرح قربانی حج ۸۲

۱. گوسفندان در مواردی، نسبت به سال گذشته لاغر بودند (براساس قرارداد منعقد شده میان بانک و پیمان‌کاران، باید وزن خالص پس از سلاخی، از ۵/ ۱۲ کیلو کمتر نباشد که این امر محقّق شد).

۲. در مواردی گوسفندان ازنظر شرعی نسبت به‌سال گذشته دارای اشکالاتی بودند.

در خصوص ۲ بند مذکور، اگرچه پیشتر با مقامات بانک مذاکره به عمل آمده و اطمینان لازم کسب گردیده بود، لیکن در حج ۸۲ به علت تحریم اعمال شده از سوی کشور تأمین کننده دام؛ یعنی استرالیا، علیه عربستان سعودی، مقامات بانک نتوانستند به‌نحو مطلوبی به تعهدات خود عمل نمایند و لذا دام را از کشورهایی نظیر (سودان، مالی و آرژانتین) تهیه کردند که مقامات بانک نیز ضمن اذعان به ۲ اشکال مذکور متعهد شدند تا در حج آینده نسبت به رعایت بهترِ دو بند اخیر، اقدام نمایند.

۳. کاهش تعداد ذبح تا ظهر روز عید

ص: ۱۳۶

قربان و به تبع آن، کاهش قربانی در روز اول (که به علل آن پیشتر اشاره شد).

۴. چاپ تعدادی کالابرگ با ظرفیت ۱۰ رأس که بعضاً در حین تحویل دام دشواریهایی را ایجاد کرد و ریز نوشته شدن تعداد رأس ذکر شده در کالابرگها.

پیشنهادها:

- اعلام شماره حساب ارزیِ مخصوص تا زائران مبلغ مربوط به تهیه قربانی را در ایران به آن حساب واریز نمایند و سپس کوپن را در مکه مکرمه از طریق مدیر کاروان در یافت کنند. (می‌توان ترتیبی اتخاذ نمود تا زمان خواب این پول، کوتاه مدت باشد).

در حج ۸۲ به علت تحریم اعمال شده از سوی کشور تأمین کننده دام؛ یعنی استرالیا، علیه عربستان سعودی، مقامات بانک نتوانستند به‌نحو مطلوبی به تعهدات خود عمل نمایند

- ذابحان به همین تعدادِ ۹۴ نفر و به تناسبِ نسبت‌حجاج هراستان، هریکهزار نفر یکنفر، توسط مدیران استانها به اداره کل معرفی و پس از طی مراحل گزینشی و آزمون عملی، در مرکز جذب شوند. این نوع گزینش دارای مزایای فراوانی است که خواهیم گفت.

- ذابحان با آخرین پروازها به جده اعزام و به تعداد در نظر گرفته شده در هر یک از سالنهای ششگانه، به کاروانهای یکصد نفره اضافه شوند. توزیع و پراکندگی بیشتر به مصلحت نیست. این امر با هدف تأمین فضای فرهنگی و معنوی هرچه بیشتر ذابحان و رعایت سایر امور، ضروری به نظر می‌رسد.

- چاپ کوپنها فقط به تعداد پنج و یک رأس با طراحی پیشنهادی به بانک توسعه اسلامی.

- ورود به مذاکره برای اعزام تعدادی سلاخ برای یکی از سالنها به صورت آزمایشی.

- تأکید مؤکد بر جوانب شرعی و سایر موارد مربوط به دام از طریق مد نظر عملی قرار دادن از منشأ خرید.

- طراحی رسید خاص از ایران که حجاج بتوانند در پایان ایام تشریق با دریافت آن نسبت به انجام قطعی قربانی به نیابت از خودشان اطمینان مضاعفی به‌دست آورند.

ص: ۱۳۷

- تأکید مکرر به انجام وقوف اضطراری و ضرورت همکاری مقامات محلی برای رفع اشکالات احتمالی اجرای کامل وقوف اضطراری و با مشکلاتی که در رمی جمره می‌شود.

- باید تلاش شود قربانی از صبح روز دهم و تا پایان روز عید قربان افزایش یابد.

- صبح روز عید حتماً یک نفر خدمه نایب گروه مدیر و یا معاون را در امر ذبح همراهی نماید تا مشکل تحویل گوسفند از آغل پیش نیاید. (چنانچه برخی از خدمه، حجّ تمتع انجام می‌دهند، خونی شدن احتمالی احرام لطمه‌ای به حج آنان وارد نمی‌کند).

- تلاش جهت اخذ ویزا برای اعضای کاروان ذابحان، با هدف عدم استفاده از سهمیه حجاج.

ص: ۱۳۸

نمودا فهرس ه الحمد لله د فهرس یک ی الحمد لله دو صفحه ج الحمد لله داده شود؟؟؟

نمودار روند صعودی مشارکت حجاج ایرانی در طرح قربانی

(چهار سال اخیر)

نمودار کمی روند انجام قربانی در روز دهم

(چهار سال اخیر)

نمودار کمی روند انجام قربانی در روز دهم

(چهار سال اخیر)

نمودار کمی روند انجام قربانی در روز یازدهم

(چهار سال اخیر)

ص: ۱۳۹

نقد و معرفی کتاب

طرح جایگزین شود.

ص: ۱۴۰

دو کتاب درباره حجّهٔ الوداع

حجهٔ الوداع کما رواها اهل البیت علیهم السلام

همگام با پیامبر درحجهٔ الوداع

حسین کمالی

حجهٔ الوداع

کما رواها اهل البیت علیهم السلام

حسین واثقی، مرکزفقهی‌ائمه اطهار علیهم السلام چاپ اول، ۱۳۸۳، عربی، ۶۰۰ صفحه

همگام با پیامبر

در حجهٔ الوداع

حسین واثقی، نشر دانش حوزه، قم، چاپ اول، ۱۳۸۳، فارسی، ۳۶۰ صفحه.

زیارت کعبه از دیر باز در میان مردمان عرب مرسوم بود و آنان از دور و نزدیک بدان سو بار سفر می‌بستند و در زمانی خاص در مکه حاضر می‌شدند و در سرزمین‌های اطراف آن و قوف می کردند.

روایاتی پراکنده، از حجّ پیامبران پیشین در دست است، اما آنچه قرآن و روایات به صراحت بر آن دلالت دارند، این است که زیارت کعبه از زمان حضرت ابراهیم علیه السلام رسمیت یافت و از آن‌پس، به صورت آیینی مذهبی درآمد که مردم بدان حاضر می‌شدند. این مراسم عبادی، در طول اعصار و قرون، با فراز و فرودها و رونق‌ها و

ص: ۱۴۱

کسادی‌ها پیوسته ادامه یافت تا آن هنگام که اسلام طلوع کرد.

در بیست ساله نخست دعوت اسلامی، حج به همان شیوه پیشین ادامه یافت؛ زیرا زمام کار به دست قریش بود. در سال نهم هجری، که مکه تحت فرمان پیامبر بود، تغییراتی در مقررات حج داده شد، اما حجّی که بتوان آن‌را اسلامی دانست و معیار و قانون برای مسلمانان نسل‌های بعد به حساب آورد، همان است که در سال دهم هجرت با حضور پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله انجام شد؛ زیرا آن حضرت مصمّم بود مناسک حج را خالص و ناب به مردم بیاموزد و آنچه را که در طول تاریخ، مشرکان بر آن افزوده یا از آن کاسته بودند، هویدا کند.

گرچه هر گوشه حیات پیامبر برای ما دارای ارزش است؛ چراکه او مشعل هدایت و پیشوای راهیان کوی خداست، لیکن یکی از نقاط برجسته و ممتاز دوره پیامبری حضرت محمد صلی الله علیه و آله واپسین سفر حج آن جناب است که دو- سه ماه مانده به پایان عمر خود انجام داد.

شخص پیامبر به آن حج اهمیت بسیار داد و مسلمانان را به حضور در آن تشویق و ترغیب کرد. مسلمانان نیز بدان بهای بسیار دادند و همدیگر را به حضور در آن فرا خواندند؛ زیرا پس از سپری کردن فراز و فرودها، گذر از موانع و مشکلات، پشت سر نهادن رنج‌ها و جنگ‌ها، تحمّل قطحی‌ها و گرسنگی‌ها، دیدن تنهایی‌ها وناامنی‌ها و ...

اکنون شاهد دوره بلوغ دین و رونق اسلام و گسترش دعوت محمدی و روی آوردن سیل‌آسای مردم به آیین توحیدی بودند. به همین سبب این سفر را موقعیتی استثنایی و گرانبها تلقّی می‌کردند و با شور وشوق فزون از حد، برای حضور در آن کمر همّت بستند.

نشاط عمومی، چنان جمعیت انبوهی گرد آورد که تا آن روز نه مکه به خود دیده بود و نه افراد مسلمان در چنان دریای متلاطم انسانی خود را شناور یافته بودند.

حجّةالوداع، به واقع اردویی زیارتی، آموزشی و سیاسی بود. وجهه زیارتیِ آن روشن است و نیاز به بیان ندارد. اما بُعد آموزشی و تعلیمیِ آن، بدان سبب است که پیامبر در این سفر از هر فرصتی برای تبلیغ دینِ خدا و آموختن شیوه زندگی انسانی و راه بندگی الهی به مردم بهره برد و امور سرنوشت‌ساز و مهم را بار دیگر به مسلمانان یادآوری کرد و این افزون بر آموزش مناسک حج بود که وجهه نظر آن بزرگوار در

ص: ۱۴۲

این سفر بود.

آن سفر بُعد سیاسی نیز یافت؛ زیرا بودند کسانی که شکست نهضت نوپای اسلام و بازگشت به آیین جاهلی را آرزو می کردند. دشمنان گرچه ضعیف شده بودند اما زمینه فتنه‌ها از میان نرفته بود. در چنین فضای سیاسی، حرکت داوطلبانه و عاشقانه انبوه مسلمانان از مدینه تا مکه و تا مشاعر مقدسه و به‌عکس، در حقیقت یک نمایش قدرت و شکوه مسلمانان به حساب می‌آمد و به تعبیر امروزین، یک تظاهرات عمومی و یک رژه غیرنظامی تلقی می‌شد که دل نومسلمانان را محکم می‌ساخت وبر یأس منافقان و مشرکان می‌افزود.

اهمیت موضوع سبب شد که نویسنده کتابهای:

«حجّةالوداع کما رواها اهل البیت» (عربی، در ۶۰۰ صفحه)

و «همگام با پیامبر در حجّةالوداع» (فارسی، در ۳۶۰ صفحه)

کمر همت ببندد و دو کتاب پیشگفته را در موضوع حجّةالوداع بنگارد.

لازم به گفتن است کتاب نخست که به عربی نگاشته شده، مفصّل‌تر و نیز تخصّصی است و مباحثی را در بر دارد که در کتاب دوم، که به فارسی نوشته شده، نیامده است.

بدیهی است، با توجه به اینکه زبان مادری نویسنده فارسی است، در مباحث کتاب، تحلیل‌های مناسب‌تری ارائه کرده و مکان‌ها، زمان‌ها و صحنه‌ها را بهتر توصیف کرده است.

وی کتاب فارسی را به‌گونه‌ای نگاشته است که هم به کار علاقمندان تاریخ و سیره بیاید و هم عموم مردم بتوانند از آن بهره‌مند شوند.

با توجه به آنکه متن عربی هم از خودش بوده مجبور نبوده آنچه را به عربی نگاشته، لفظ به لفظ به خواننده فارسی منتقل کند، بلکه دستش برای رعایت حال مخاطب و گزینش و افزودن و جابه جا کردن مباحث باز بوده، لذا کتاب فارسی را به گونه‌ای ارائه کرده است که هم به کار اهل تاریخ وسیره بیاید وهم عموم مردم بتوانند از آن سود ببرند، به همین منظور تعدادی تصویر و نقشه نیز بر آن افزوده است. پس هر یک ویژگی‌های خاص خود را دارد.

نگاهی بر هر دو کتاب:

در مقدمه هر دو کتاب، از آیین حج، از عهد کهن تا عصر پیامبر، فلسفه وچرایی وجوب حج و اهمیت حجّةالوداع سخن رفته

ص: ۱۴۳

است. (عربی ۱۶- ۵، فارسی ۲۰- ۱۳)

در فصل نخست هر دو کتاب، این مباحث آمده است: اعلام عمومی حج در میان مسلمانان، حج آن‌سال در چه فصلی ازسال شمسی بود؟ حاکم موقّت مدینه در غیاب پیامبر که بود؟ آیا در آن سال بیماری عمومی در مدینه شیوع داشت؟ (عربی ۲۵- ۱۷، فارسی ۲۷- ۲۱)

مطالب دومین فصل عبارت‌اند از: زمان خروج رسول‌اللَّه از مدینه، تعیین پنج میقات، آیا فقط مسجد شجره میقات است یا تمام منطقه ذوالحُلیفه؟ آداب احرام شامل: غسل احرام پیامبر، جامه احرام پیامبر، پیامبر و نظافت مو، احرام بعد از نماز ظهر، لبیک پیامبر، پیامبر چه نوع حج به‌جا آورد؟ احرام پیامبر با تلبیه و اشعار و تقلید، آموزش احکام احرام به مسلمانان، آیا پیامبر شب را در ذوالحلیفه ماند؟ (عربی ۷۴- ۲۵، فارسی ۵۵- ۲۵)

در سومین فصل هردوکتاب آمده‌است:

رسول‌خدا پیاده به حج رفت، مسلمانان پیاده و سواره به سوی مکه، خط سیر و استراحتگاه‌های بین راه، چند روز پیامبر در راه بود؟ خاطره‌هایی ازپیامبر در مسیر مدینه تا مکه. (عربی ۹۵- ۵۶، فارسی ۷۴- ۵۵)

ص: ۱۴۴

در چهارمین فصل این مباحث آمده است: ورود پیامبر به مکه، ورود پیامبر به مسجدالحرام، بوسیدن ولمس حجرالأسود، چرا حجرالأسود را دست می کشیم؟ پیامبر چند بار طواف کعبه کرد؟ آیا پیامبر در احرام حجهٔالوداع شانه راستش را برهنه کرد و در طواف هَرْوله کرد؟ آیا پیامبر سواره طواف کرد یا پیاده؟ طواف زنان و مردان درکنار هم، نماز طواف پیامبر، مقام ابراهیم چیست؟ جابه جایی مقام ابراهیم، به سوی زمزم، سعی صفا و مروه، آیا پیامبر پیاده سعی کرد یا سواره؟ ابلاغ حج تمّتع روی مروه به مردم، شگفتی اصحاب پیامبر از تشریع حج تمّتع، چرا حج تمتّع تشریع شد؟ مخالفت خلیفه دوم با حج تمتّع، مخالفت بزرگان اصحاب با خلیفه، رسول‌اللَّه و پوشش کعبه، پوشش کعبه در دوره خلافت امیرالمؤمنین، توصیه پیامبر به احترام زائران، اطعام حجّاج، حضور زنان در حجهٔ الوداع، حضور کودکان در حجهٔالوداع، پیوستن امیرالمؤمنین در مکه به رسول‌خدا، آیا رسول‌خدا در حجهٔالوداع به کعبه داخل شد؟ آیا همسران پیامبر داخل کعبه رفتند؟ محل اقامت رسول خدا درمکه، خطابه روز هفتم. (عربی ۱۶۸- ۹۶، فارسی ۱۳۸- ۷۵)

مباحث پنجمین فصل عبارت‌اند از:

به سوی عرفات، خطابه مهم پیامبر در روز عرفه، مروری دوباره بر موضوعات مهم خطبه، دعاهای رسول خدا در عرفات، پیامبر در کجا تلبیه را قطع کرد؟ در حجهٔالوداع، روز عرفه و روز عید مقارن با چه روزی از ایام هفته بود؟ کوچ از عرفات به سوی مشعر الحرام، ورود به مشعر، ذکر الهی در حج، معنا و اهمیت ذکر، آیا خواندن دعای خاصی لازم است؟ «ایام معلومات» و «ایام معدودات» کدام است؟ به سوی منا، لُکّه رفتن در وادی محسّر، منزل کردن در منا، به سوی قربانگاه، قربانی‌های رسول خدا و امیرالمؤمنین، چرا حاجی موی سر می‌تراشد؟ رسول اللَّه موی سرش را تراشید، طواف کعبه در روز عید قربان، سخنرانی‌های رسول خدا در منا، خطابه معروف پیامبر در مسجد خَیف، سخنرانی پیامبر درباره آخرالزمان، روزهای دهم تا سیزدهم در منا، از منا به مکه، آیا قسمتی از حجراسماعیل جزء کعبه است؟ خاطرات و سخنانی از پیامبر در حجهٔالوداع. (عربی ۳۱۷- ۱۶۹، فارسی ۲۳۸- ۱۳۹)

در فصل ششم این مباحث به چشم می‌خورد: بازگشت به مدینه و حادثه

ص: ۱۴۵

غدیرخم، خطبه پیامبر در غدیرخم، اکمال دین، آیا توطئه کشتن رسول خدا در حجهٔالوداع بوده است؟ کاروان به مدینه نزدیک می‌شود، سفر رسول خدا چند روز به درازا کشید؟ عدد حجّاج در حجهٔالوداع.

(عربی ۳۴۲- ۳۱۸، فارسی ۲۶۰- ۲۳۹)

هر دوکتاب دارای پیوست‌هایی است:

درکتاب فارسی چهار پیوست آمده است؛ به این ترتیب:

پیوست اول: ده تفاوت حج جاهلی با حج اسلامی به این شرح: ۱. طواف برهنگان ۲. لبّیک مشرکان ۳. نرفتن قریش به عرفات ۴. کوچ از عرفات پیش از غروب ۵. کوچ از مشعر پس از بر آمدن آفتاب ۶. یاد افتخارات نیاکان ۷. ممنوعیت عمره در موسم حج ۸. حرمت ورود مُحْرِم به خانه از در ۹. پیمودن سریع فاصله عرفات تا مشعر ۱۰. جا به جا کردن ماه‌های حرام.

در پایان این پیوست درباه دو موضوع توضیح داده شده است: الف: جایز بودن خرید و فروش در موسم حج ب: سعی میان صفا ومروه از شعائر الهی است نه از سنن جاهلی. (فارسی ۲۷۹- ۲۶۴)

پیوست دوم: به حج‌های پیامبر پیش از هجرت پرداخته است. (فارسی ۲۸۴- ۲۸۱)

پیوست سوم: به عمره‌های پیامبر پس از هجرت اختصاص یافته است.

(فارسی ۲۹۹- ۲۸۵)

پیوست چهارم: دارای ۶۳ خاطره و دعا از معصومین در مکه است. (فارسی ۳۴۴- ۲۹۹)

اما پیوست‌های کتاب عربی بیشتر و به ترتیب زیر است:

پیوست‌نخست: بررسی سند دو روایت بلند جابر انصاری و حضرت امام صادق علیه السلام که سفرنامه فشرده حج پیامبر است و سپس مقایسه متن آن دو. (عربی ۳۷۲- ۳۴۳)

دومین پیوست: تفاوت‌های دهگانه حجّ جاهلی با حجّ اسلامی است که شرح آن گذشت. در بحث تلبیه مشرکان، ۲۴ نوع لبّیک از ۲۴ قبیله ذکر شده که هر قبیله‌ای به هنگام احرام، لبّیک ویژه خود را می‌گفت.

(عربی ۴۳۰- ۳۷۳)

سومین پیوست: مطالبی از حج‌های پیامبر پیش از هجرت را در بر دارد.

(عربی ۴۳۶- ۴۳۱)

چهارمین پیوست، سه عمره حدیبیّه، عمرهٔ القضا، و عمره پس از جنگ حنین است. (عربی ۴۶۲- ۴۳۷)

پنجمین‌پیوست: به‌خاطرات معصومین

ص: ۱۴۶

و دعاهای آن بزرگواران در مکه اختصاص یافته است. (عربی ۵۲۸- ۴۶۳)

ششمین پیوست: چهار دستورالعمل از آیت‌اللّه حسن زاده آملی است. (عربی ۵۳۱- ۵۲۹)

هفتمین پیوست: (کتاب عربی)، اجزائی از طرح بزرگ (شیعیان و تشیّع و حرمین شریفین) را آورده است. (عربی ۵۴۷- ۵۳۳)

هشتمین پیوست: مقاله‌ای است درباره مزرعه عُرَیض که تفریحگاه امام باقر وامام صادق و امام کاظم و امام رضا علیهم السلام بوده و کوچکترین فرزند امام ششم، به نام علی‌بن جعفر آنجا زندگی می‌کرده و در همان جا دفن شده است. (عربی ۵۶۸- ۵۴۹)

بخش پایانی هر دو کتاب، صدها مصدر و منبع مؤلف را فهرست کرده است.

ص: ۱۴۷

خاطرات

طرح جایگزین شود.

ص: ۱۴۸

سفرنامه فرامرزی

سید جواد حسینی

عبدالرحمن فرامرزی روزنامه‌نگار معروف عصر پهلوی (۱۳۵۱– ۱۲۹۰) است.

وی در روزنامه «شفق سرخ»، «مجلّه تقدّم»، «آینده ایران»، «بهرام» و «کیهان» مقاله می‌نوشت. همکاری در مجله‌های «وحید» و «یغما» نیز در کارنامه مطبوعاتیِ وی به چشم می‌خورد. او را در عرصه ادب و سیاست، از صاحبنظران شمرده و صراحت لهجه‌اش را ستوده‌اند.

فرامرزی مسلمانی سنی‌مذهب بوده و در ماجرای فلسطین، موضعی مخالف رژیم وابسته پهلوی داشت. او تجزیه آن سرزمین اسلامی را از پیکره جهان اسلام نمی‌پذیرفت و هماره بر ضدّ رژیم اشغالگر قدس موضع می‌گرفت.

او در سال ۱۳۳۹، در مصاحبه مطبوعاتیِ محمد رضا پهلوی، برای نخستین بار از وی پرسید: آیا درست است که ایران اسرائیل را به رسمیت شناخته؟! شاه که با این پرسش غیر منتظره روبه‌رو شده بود، گفت: «این چیز تازه‌ای نیست، بسیاری از کشورهای مسلمان؛ مانند ترکیه نیز این کار را کرده‌اند!» این پاسخ، جهان عرب را؛ از جمله کشور مصر را به واکنش واداشت و جمال عبدالناصر رابطه خود با ایران را قطع کرد. پس از آن بود که فرامرزی را ممنوع‌القلم کردند و از دعوت به مراسم و مجالس رسمی مانع شدند.

ص: ۱۴۹

فرامرزی معتقد بود که:

«شاه یک مشت افراد متملّق، بی‌شخصیت و جاسوس مسلک را دور خودش جمع کرده است. اینها به جهت منافع خودشان کار می‌کنند. در لحظات حسّاس هیچ‌یک از آنها در کنارش نخواهند ماند.»

فرامرزی گرچه در شمار رجال سیاسی رژیم پهلوی بود، اما همین مقدار صراحت لهجه و جسارت که داشت و هر از چند گاه علیه دولتمردان، آنهم در آن دوران خفقان موضع می‌گرفت، ستودنی است.

وی روزی در حضور سپهبد بختیار، رییس سازمان امنیت، در حضور خبرنگاران و در ضیافت شام وی، سانسور را که توسط سازمان امنیت اعمال می‌شد، به تمسخر گرفت و در پاسخ بختیار که گفته بود: «شما را همیشه اذیت می‌کنیم» گفت:

«چه اذیتی؟ چه آزاری؟ کار ما روزنامه‌نویس‌ها این است که برویم بگردیم، سوژه پیدا کنیم، درباره‌اش فکر کنیم، مقاله بنویسیم، برایش عکس پیدا کنیم و چاپ کنیم. همه این زحمت‌ها را عوض ما، آقایان به گردن گرفته‌اند.

سوژه را شما پیدا می‌کنید. کار نوشتن را نویسنده‌های فرمانداری نظامی به عهده می‌گیرند، بعد ماشین می‌کنند، برایش تیتر می‌زنند، سوتیتر می‌زنند، اندازه حروفش را مشخص می‌کنند، حتی از این مهمتر، جای چاپش را هم شما معین می‌کنید که در چه صفحه‌ای و در کجای صفحه چاپ شود. انصاف بدهید این کار اذیت است؟ چه اذیتی جان من؟ بعضی‌ها اسم این کار را می‌گذارند سانسور! سانسور کدام است؟ من به آن می‌گویم همکاری!»

استاد شهید مطهری در یکی از سخنرانی‌هایش که در باره فلسطین و توسعه‌طلبی اسرائیل سخن گفته، چنین می‌گوید:

«به قول عبدالرحمن فرامرزی، این اسرائیلی که من می‌شناسم، فردا ادعای شیراز را هم می‌کند. می‌گوید شاعرهای خود شما همیشه در اشعارشان اسم شیراز را گذاشته‌اند مُلک سلیمان! هرچه بگویی آقا! این تشبیه است، می‌گویند سند از این بهتر می‌خواهید؟! مگر ادعای خیبر را که نزدیک مدینه است ندارند؟

مگر روزولت به پادشاه وقت عربستان پیشنهاد نداد که شما بیایید این شهر را

ص: ۱۵۰

به اینها (یهودیها) بفروشید؟ مگر اینها ادعای عراق و سرزمین‌های مقدس شما را ندارند؟»

استاد شهید در ادامه می‌افزاید:

«مرتب دروغ در مغز ما کردند که این یک مسأله داخلی است، مربوط به عرب و اسرائیل است. باز به قول عبدالرحمن فرامرزی اگر مربوط به اینهاست و مذهبی نیست، چرا یهودیان دنیا مرتب برای اینها پول می‌فرستند؟»

خاطرات عبدالرحمان فرامرزی از سفر به حجاز، همراه محمدرضا پهلوی که احتمالًا در سالهای نخست دهه چهل انجام گرفته، حاوی نکات قابل توجهی است. این خاطرات از کتاب «خاطرات استاد فرامرزی» گرفته شده که به کوشش حسن فرامرزی انتشار یافته و بخشی از خاطرات حسن تقی‌زاده، که در این سفر حضور داشته، در پاورقی آمده است:

در بچگی اعلانی به مناسبت انتشار دیوان فاریابی دیدم که:

دیوان ظهیر فاریابی در کعبه بدزد اگر بیابی

وقتی به حجاز رفتیم و به زیارت کعبه مشرّف شدیم، با اینکه به مناسبت وجود اعلی‌حضرت همایونی، درِ کعبه را به روی ما گشودند، من دیوان فاریابی را در آنجا ندیدم که بدزدم. گویا جامی پیش از ما دزدیده است.

چون ممکن است ذهن خوانندگان مسبوق به این مضمون نباشد، به نظرم لازم است بنویسم که این شعر راجع به جامی است و اصلًا این‌طور است:

ای باد صبا بگو به جامی آن دزد سخنوران نامی

بردی، اشعارِ کهنه و نو از سعدی و انوری و خسرو

اکنون که سرِ حجاز داری و آهنگ حجاز بازداری

دیوان ظهیر فاریابی در کعبه بدزد اگر بیابی

علّت اینکه در بدو مقاله به این شعر اشاره کردم، این بود که در تمام جاده بین جده و مکه، این شعر را به خاطر داشتم و عالباً به جای «لَبَّیکَ اللّهُمَّ لَبَّیک ...» که ذکر

ص: ۱۵۱

احرامیان است، آن بر زبانم می‌گذشت و الآن که قلم برای نگارش سفر حجاز به دست گرفتم، باز همان به خاطرم آمد.

نمی‌دانم چه روزی و چه ماهی و چه سالی بود که به ما اطلاع دادند باید در رکاب اعلی‌حضرت همایونی به سوی ریاض حرکت کنیم و چون در فرودگاه ریاض، پادشاه آن مملکت به استقبال اعلی‌حضرت همایونی خواهد آمد، باید لباس رسمی؛ یعنی ژاکت و سیلندر داشته باشیم.

مخلصتان که از اصل کلاه ندارد، اوایلی که خواستیم سری توی سرها در بیاوریم، سیلندری تهیه کردیم و از بس به سر نگذاشتیم، اصلًا آنرا گم کردیم، ولی خوشبختانه چون باید هنگام شرفیابی نزد پادشاهان، سر برهنه بود، مشکل بی‌کلاهی حل شده است و آنهایی که سیلندر دارند، نیز باید بردارند و در دست بگیرند. من به‌جای کلاه، کیفم را در دست گرفتم و کسی هم اعتراضی نکرد.

اولی که وارد شدیم، ما را از راه غیر آبادی به سوی قصر بردند و در طول راه جماعتی از اعراب مسلّح که بی‌شباهت به آنچه فردوسی درباره قشون سعد وقاص می‌گوید نبودند. دو طرف راه صف کشیده بودند. این راه و این سپاهیان هیچ نظر رفقای ما را نگرفت و بعضی‌ها با تمسخر می‌گفتند:

اینها می‌خواهند با اسراییل بجنگند؟!

ولی من‌که با این جماعت سابقه آشنایی داشتم، گفتم: حتماً با اسرائیل می‌جنگند؛ زیرا مردم شجاع با ایمانِ از جان گذشته‌ای هستند.

یک رفیقمان که خوب از وضع اسرائیل خبر داشت، گفت: آخر تو اسرائیل را نمی‌شناسی! گفتم: تو هم اینها را نمی‌شناسی.

(اخوان) در راه خدا عقد برادری بستند و در جایی به نام «ارطاویه» جمع شدند و اساس کار را بر برادری و برابری و مساوات، حتی اشتراک در مال قرار دادند.

اینها (اخوان) بودند. اخوان در لغت یعنی برادران ولی در آنجا یعنی جماعتی هستند که در راه خدا با هم برادر شده‌اند. پایه تشکیل این جماعت را «سید سنوسی» که اکنون نبیره او پادشاه طرابلس است (۱) ریخت،

۱- کودتاهای پی‌درپی جهان عرب، لیبی را نیزتنها نگذاشت و هنگامی که «ملک ادریس سنوسی» در سفر یونان بود، جوانی به نام «سرهنگ معمّر القذافی» به اتفاق گروهی از یارانش کودتا کردند و او را کنار گذاشتند.

ص: ۱۵۲

ولی خود این اخوان نمی‌دانند که مؤسس تشکیلات اولیه ایشان «سنوسی» است یا هر که طرح تشکیل ایشان را ریخته، شاگرد «سنوسی» بوده است؛ زیرا «سنوسی» صوفی است و اینها به صوفیه ارادتی ندارند.

ابتدای تشکیل این طایفه این بود که جماعتی در راه خدا عقد برادری بستند و در جایی به نام «ارطاویه» جمع شدند و اساس کار را بر برادری و برابری و مساوات، حتی اشتراک در مال قرار دادند؛ بدین ترتیب که مثل آن رفتاری که انصار پیغمبر با مهاجرین کردند، با هم رفتار کردند. هر کسی به سوی ایشان هجرت کرد و در فرقه ایشان داخل شد، هر کسی از خود چیزی بدو داد.

یکی پول داد، یکی بز داد، یکی گوسفند داد، یکی کره اسب یا کره شتر داد و برای او خانه و خانواده درست کردند و در مدت کمی قوّه عظیمی شدند و چون وهابی هستند «ابن‌سعود» را امام می‌دانند ولی البته نه به معنای آن امامی که شیعه معتقد است. به مذهب اهل تسنن، امام یعنی پادشاهی که مسلمانان او را به امامت؛ یعنی رهبری و پیشوایی یا بهتر بگوییم پادشاهی پذیرفته باشند و اینها چون سنی هستند و غیر از خودشان؛ یعنی اتباع «محمدبن عبدالوهاب» را سنی، بلکه اصلًا مسلمان نمی‌دانستند و معتقد بودند و شاید هنوز هم باشند که دیگران به واسطه پرستش قبور ائمه و اولیا و توسّل به غیر خدا مشرک هستند، تعصب عجیبی بر ضدّ مسلمانان دیگر داشتند و البته کم و بیش حالا هم دارند.

عبدالعزیز بن سعود پدر پادشاه فعلی عربستان سعودی، دید اینها خوب قوه‌ای برای پیشرفت مقصود او هستند، آنها را تقویت کرد و به نیروی آنها ممالک اطراف را گرفت. ابتدا «احساء» و «قطیف» را که الآن

ص: ۱۵۳

منبع چاه‌های نفت است، از دست عثمانی گرفت. بعد جبل «حایل» را که مرکز «آل رشید» بود تصرف کرد، بعد با ملک حسین پادشاه نجد و حجاز درافتاد و اخوان را به نام اینکه خانه خدا و حرم حضرت رسول در دست غیر اهل و بلکه غیر اسلام است، به سوی حجاز سرازیر ساخت و آنجا را تصرف کرد. مردم معتقدند که سیاست خارجی در تمام این پیشرفت‌ها به وی کمک کرده؛ زیرا هنگامی که احساء و قطیف را از عثمانی‌ها گرفت، آنها خواستند که تمام کشتی‌های جنگی و قشون را به آنجا بفرستند و انگلیسی‌ها به بهانه‌های مختلف، که شاید اهمّ آنها امنیت خلیج‌فارس بود، از ایشان جلوگیری کردند.

اخوان در احکام دین بسیار شدید هستند. سیگار را حرام و شاید سیگارکش را مهدورالدم می‌دانند، در مقابل دیگران بی‌اندازه متعصب‌اند به‌طوری که غیر از خودشان شاید کسی را مسلمان ندانند، این «شاید» ها را برای این استعمال می‌کنم که ممکن است برایم اسباب زحمت یا اعتراض درست کند و الّا من زیاد آنها را دیده‌ام و اینها را به صراحت از ایشان شنیده‌ام. هیچ دروغ نمی‌گویند، به هیچ تأویلی خلاف شرع را مرتکب نمی‌شوند و به قدری راستگو هستند، هنگامی که من در «احساء» بودم، اگر یکی از اخوان با فرد دیگری دعوا داشت، قاضی مجرّدِ ادعای او را قبول می‌کرد و از او شاهدی نمی‌خواست، چون آنها دروغ نمی‌گویند و خوردن مال مردم را با دزدی یا حیله جایز نمی‌شمرند، اگرچه آن مردم مسلمان نباشند.

ملک عبدالعزیز بن سعود، چون همه جا را با دست اینها فتح کرد، دید حالا برای خود او اسباب زحمت هستند؛ زیرا دائماً با دیگران به نام اینکه آنها مسلمان نیستند یا خلاف شرع می‌کنند، در ستیز بودند و بعضی از رؤسای آنها به نام اینکه خود «ابن‌سعود» نیز به شرع مقید نیست و گاهی مرتکب خلاف می‌شود، به وی اعتراض می‌کردند.

پس تصمیم گرفت که آنها را از هم بپاشد و چون امام بود، با زحمت کمی در این راه موفق شد.

من خیال می‌کردم که دیگر اخوان وجود ندارند ولی آن روز که از برابر صفوف ایشان گذشتم، دیدم هنوز هستند و ظاهراً جزو قشون پادشاه «ابن‌سعود» حساب می‌شوند و از وی مواجب می‌گیرند. شاید به مناسبت مجاورت با اسرائیل، صلاح در آن

ص: ۱۵۴

دیده که آنها را زنده کنند ولی البته دیگر به شأن و شوکت سابق نیستند و شعار ایشان عمامه کوچکی است که روی چفیه (کوفیه) می‌بندند و به این جهت به آنها «مطوع» یعنی آخوند هم می گویند، اما رنگ عمامه شرط نیست که سفید باشد.

کاخ‌های ریاض

اعلی‌حضرت همایونی و ملک‌سعود از جلو و اتباع از عقب از آن، راه رفتیم تا به قصر ضیافت ملک‌سعود رسیدیم و اعلی‌حضرت همایونی و بعضی از خواص در قصر و برخی دیگر از ملتزمین رکاب در مهمانخانه منزل کردند و بنده چون در قصر ماندم، میهمانخانه را ندیدم که بدانم از چه قرار است ولی واقعاً موجب شگفتی و حیرت ما شد.

طولی نکشید که موقع ناهار رسید و برای ناهار به قصر دیگر رفتیم و این قصر دومی، قصر نبود، بلکه در حقیقت شهری بود.

اخوان در احکام دین بسیار شدید هستند. سیگار را حرام و شاید سیگارکش را مهدورالدم می‌دانند.

ما چند روزی که در ریاض بودیم، هر ناهار در قصری و هر شام را در قصر دیگر خوردیم و تمام این قصور موجب حیرت و شگفتی ما بود.

یک روز ما را برای دیدن مدرسه خاندان سلطنتی بردند. بعدها فهمیدم که این مدرسه در یکی از قصور واقع است و از اول نفهمیدم. برای اینکه از خیابان طویل و عریضی وارد دری شدیم و از آن در وارد صحرای وسیعی شدیم که درخت زیادی داشت ولی در حوالی‌اش بنیانی پیدا نبود تا بدان مدرسه رسیدیم و بعدها فهمیدیم که تمام آن صحرا و صحراهای دیگر، باغ یک قصر است و عمارت قصر نیز در آن محوطه مجلل و با شکوه و با عظمت است و از این قصرها در ریاض زیاد بود که ما هر روز در یکی از آنها شام یا ناهار خوردیم.

من آمریکا را ندیده‌ام ولی در جاهایی که دیده‌ام، نظیر هیچ‌یک از این قصور را ندیده‌ام. قصر رییس‌جمهوری هند را با یکی از آنها مقایسه کردم. در جدّه نیز قصری بود که من آن را ندیدم؛ زیرا در میهمانخانه منزل کرده بودم و بعضی از ملتزمین رکاب می گفتند که چهار هزار متر مربع وسعت یکی از سالنهای آن بوده است.

ص: ۱۵۵

من جاهای بسیار دیده‌ام؛ انگلیس، اسکاتلند، آلمان، ایتالیا، پاکستان، هندوستان، کشمیر، بیروت و جاهای دیگر را دیده‌ام که ذکر آن موجب طول کلام می‌شود، ولی در هیچ‌جا کاخی به عظمت و شکوه کاخ‌های ملک‌سعود ندیدم.

آقای وزیر خارجه و رجال دیگری که آمریکا را دیده‌اند، می‌گفتند که نظیر این قصور در آمریکا هم نیست. قصری که ما در آن منزل داشتیم، میهمانخانه شخصی ملک‌سعود است و یک رستوران بزرگ دارد که تمام کارمندان مهم دولت در آنجا شام و ناهار می‌خورند و غالباً خود ملک‌سعود نیز در آن حاضر می‌شود و البته هزینه آن نیز با شخص اوست.

ناظر و آشپزهای او همه فرنگی هستند.

پیشخدمت‌ها سودانیانی هستند که قبلًا زیر دست انگلیسی‌ها برای پیشخدمتی تربیت شده‌اند و به این جهت هیچ‌گونه نقصی برای پذیرایی نمی‌توان گرفت. تمام چیزها را از خارج مملکت وارد می‌کنند و شاید تنها چیزی که ما از محصول مملکت خوردیم، شیر شتر بود که روز اول سر ناهار به هر یک از ما یک لیوان دادند و چون با شکر آمیخته بود، بسیار مطبوع بود و شاید رفقای ما نفهمیدند که چیست ولی پسر ملک‌سعود به من گفت که شیر شتر است. من قدری اظهار کراهت کردم؛ یعنی او اثر آن را در چهره من خواند و گفت: اگر شاهنشاه بدش می‌آید، تا من بگویم نخورد. من گفتم شاه ما هر سختی را تحمّل می‌کند و به روی خود نمی‌آورد، اینکه چیز مطبوع خوبی است.

کارمندان ایشان غالباً یا فلسطینی یا سوری و یا حجازی هستند. کارمند عالی‌رتبه نجدی بسیار کم است و ما تنها وزیر دارایی را دیدیم که نجدی بود ولی من از قیافه‌اش حدس زدم که نژاد اصلی او سیاه است. به این جهت، وحدت مملکت سعودی نعمتی برای مردم حجاز شده؛ زیرا به واسطه نفت احساء و قطیف آنها کارمندان دولت ثروتمندی شده‌اند و کارها نیز در دست آنهاست نه نجدی‌ها.

در قصر او همانطوری که مدرسه هست، مسجد هم هست و روزی پنج مرتبه اذان می‌گویند و نماز می‌گزارند. اذانی که در قصر اقامتِ ما به گوش می‌رسید، بسیار بدصدا بود و بدون اینکه قصد اهانت داشته باشم آن صدا به یادم آورد که در مبارزه عرب‌ها و ایرانی‌ها، همیشه ایرانی‌ها به عرب‌ها کلاغ می‌گفتند و از آنجا حدس زدم

ص: ۱۵۶

که از جهت آواز آنها بوده است.

چون نامی از مدرسه قصر بردم، باید آن را تمام کنم. اول ورود ما شاگردی با صدای شیرین و طبق تجوید به طرز مصری‌ها قرآن خواند. بعد دیدن کلاس‌ها شروع شد، بعد بچه‌های کوچک یک نمایش ورزشی دادند که بسیار جالب بود.

تمام شاگردان از خاندان سلطنتی بودند و للّه‌الحمد خاندان سلطنتی این قدر اولاد دارند که بتوانند چند مدرسه را پر کنند؛ زیرا خود ملک سعود ۵۲ پسر دارد و دخترانش بیش از این هستند و عجب این است که هیچ‌کس حساب آنها را از روی یقین نمی‌دانست، هر کسی چیزی می‌گفت. یکی از پسرهای او در مدرسه به من این رقم را داد ولی گفت که من هم یقین ندارم گمان می‌کنم همین قدر باشند.

ریاض یک شهر قدیمی است و شاید اگر آن را ده بزرگی بگوییم، مناسب‌تر از شهر است. ولی خیابان‌های آسفالته خوبی دارد و ملک سعود یک نقشه پنج ساله دارد که ریاض را یکی از بهترین شهرهای خاورمیانه کند.

اما اطراف ریاض غیر از بیابان بی‌انتها هیچ نیست. در تمام مدتی که ما پرواز می‌کردیم، از روی بیابان‌های خشک وحشتناک می‌گذشتیم و من به یکی از رفقا گفتم که اگر اینجا را به‌دست آلمان‌ها بدهند، در ده سال می‌توانند آن را آباد کنند.

بین ریاض و حجاز

از ریاض با طیاره به جده رفتیم. در فرودگاه، اعیان شهر به استقبال آمده بودند.

یک شب در جده ماندیم و فردا با لباس احرام به مکه مشرّف شدیم. جاده بسیار صاف و آسفالت بود، همه لبّیک می‌گفتیم.

به شعاب مکه که رسیدیم، رعشه‌ای سرتاپای مرا گرفت. برای اینکه فکر کردم که حضرت رسول وقتی از دست قوم خود آزار می‌دید به اینجا پناه می‌آورد و هر جا را فکر می‌کردم که اینجا قدم گذاشته، می‌خواستم از اتومبیل پیاده شوم و ببوسم و به‌یاد این شعر سعدی می‌افتادم:

به امید آنکه جایی قدمی نهاده باشی همه خاک‌های شیراز به دیدگاه بِرُفتم

با این حالِ خشوع وارد مکه شدیم.

مکه شهر قشنگی است. خانه‌های بسیار خوب دارد و من وقتی مدینه را دیدم و آن

ص: ۱۵۷

دو را با هم مقایسه کردم، تعجب کردم که عرب‌ها چرا به مدینه شهر، و به مکه ده گفته‌اند، شاید در آن زمان آن‌طور بوده است.

تا وارد حرم شدیم، دیدنِ کعبه سرتاپای مرا لرزاند. این همان بنای عظیمی است که هر سال متجاوز از یک کرور مردم به طواف آن می‌آیند! در اینجاست که شاه و گدا یکی است! همه با خشوع و خضوع ایستاده‌اند و کبر و بزرگی را فراموش ساخته‌اند. ما همه برهنه بودیم و یک قطیفه به خود پیچیده بودیم. شاه هم مثل ما بود.

در اینجا بود که «جبلة بن الأیهم» پادشاه «بنی‌غسان» به یک عربِ فراری کشیده زد و «عمر» حکم کرد که عرب کشیده را به او پس بزند. در اینجا بود که «هشام‌بن عبدالملک» خواست طواف کند و «امام زین‌العابدین» به صورت یک عرب بیابانی از او جلو افتاد و افسران هشام خواستند او را مانع شوند و او گفت این خانه خداست و همه در آن یکسانند و هر کس خواست در آن کبر و غرور کند، جز عذاب دوزخ نصیبی نخواهد برد و چون هشام از هویّت او پرسید «فرزدق» آن قصیده معروف خود را ساخت که از شاهکارهای شعر و ادب است و جامی در نهایت فصاحت آن را ترجمه کرده است. (۱) و

۱. سالی در موسم حج امام زین‌العابدین علیه السلام به قصد گزاردن مناسک حج، گِرد خانه خدا طواف می‌کرد، چون به حجرالأسود رسید که آن را استلام کند، حج‌گزاران به احترام امام علیه السلام کنار رفتند و راه برایش گشودند.

عمل تکریم‌آمیز مردم، هشام‌بن عبدالملک اموی را، که ناظر جریان بود، متغیّر ساخت و در شناختن امام علیه السلام تجاهل ورزید و از یکی پرسید که این کیست؟ تجاهل خلیفه‌زاده کوردل، بر فرزدق، شاعر نامور عرب (متوفای ۱۱۰ هجری) سخت ناگوار آمد و او را به سرودن قصیده‌ای غرّا در معرفی و منقبت امام علیه السلام برانگیخت که یکی از ابیات معروفش این است:

هَذَا الَّذی تَعرِفُ البطحاء وطأته والبیت یعرفه و الحلّ والحرم

پس از گذشت هشت قرن، مولانا عبدالرحمان جامی، شاعر نامدار (متوفای ۸۹۸ هجری) آن قصیده را بدین‌گونه به رشته نظم کشیده است:

پور عبدالملک به نام هشام در حرم بود با اهالی شام

می‌زد اندر طواف کعبه قدم لیکن از ازدحام اهل حرم

استلام حجر ندادش دست بهر نظاره گوشه‌ای بنشست

ناگهان نخبه نبیّ، ولی زین عباد، بن حسین علی

در کسای بها و حله نور در حریم حرم فکند عبور

هر طرف می‌گذشت بهرِ طواف در صف خلق می‌فتاد شکاف

زد قدم بهر استلام حجر گشت خالی ز خلق راه و گذر

شامئی کرد از هشام سؤال کیست این با چنین جمال و جلال

از جهالت در آن تعلّل کرد وز شناسائیش تجاهل کرد

گفت: نشناسمش ندانم کیست مدنی یا یمانی و یا مکی است

بوفراس آن سخنور نادر بود در جمع شامیان حاضر

گفت: من می‌شناسمش نیکو وز چه پرسی؟ به سوی من کن رو

آن کس است اینکه مکه و بطحا زمزم و بوقبیس و خَیف و منا

حرم و حِلّ و بیت و رکن و حطیم ناودان و مقام ابراهیم

مروه، سعی و صفا، حجر، عرفات طیبه کوفه، کربلا و فرات

هر یک آمد به قدر او عارف بر علوّ مقام او واقف
قرّةالعین سید الشهداست غنچه شاخ دوحه زهراست
میوه باغ احمد مختار لاله باغ حیدر کرار
چون کند جای در میان قریش رود از فخر بر زبان قریش
که بدین سرور ستوده شِیم به نهایت رسید فضل و کرم
ذروه عزّت است منزل او حامل دولت است محمل او
از چنین عزّ و دولت ظاهر هم عرب هم عجم بود قاصر
جد او را به مسند تمکین خاتم الانبیاء است نقش نگین
لایح از روی او فروغ هدی فایح از خوی او شمیم وفا
طلعتش آفتاب روزافروز روشنایی فزای و ظلمت سوز
جدّ او مصدر هدایت حق از چنان مصدری شده مشتق
از حیا نایدش پسندیده که گشاید بروی کس دیده
خلق ازو نیز دیده خوابانند کز مهابت نگاه نتوانند
نیست بی سبقت تبسم او خلق را طاقت تکلم او
در عرب در عجم بود مشهور گو مدانش مغفلی مغرور
همه عالم گرفت پرتو خور گر ضریری ندید از او چه ضرر
شد بلند آفتاب بر افلاک بوم اگر زان نیافت بهره چه باک
بر نکوسیرتان و بدکاران دست او ابر موهبت باران
فیض آن ابر بر همه عالم گر بریزد نمی‌نگردد کم
هست از آن معشر بلند آیین که گذشته ز اوج علیین
حب ایشان دلیل صدق و وفاق بغض ایشان نشان کفر و نفاق
گر شمارند اهل تقوی را طالبانِ رضای مولا را
اندر آن قوم مقتدی باشند واندر آن خیل پیشوا باشند
گر بپرسد ز آسمان بالفرض سائلی؛ من خیار اهل الأرض؟

در اینجا بود که هارون الرشید خواست امام موسی کاظم را دست بیندازد و او طوری حق او را داد که ممرّ دهور آن را حفظ کرده است. من قصد داشتم که وقتی به کعبه رسیدم، مقاله مفصلی راجع به آن بنویسم. اما عظمت و هیبت کعبه طوری مرا گرفته که زبانم را لال ساخته است. و چه خوب می گوید سعدی که:

چو بلبل روی گل بیند زبانش در حدیث آید مرادر رویت‌از حیرت‌فروبسته‌است گویایی

مطابق سنت طواف کردیم، مطوّف ما که کلمات را توی دهان ما می گذاشت از جمله چیزهایی که به ما یاد می‌داد این بود «الْحَمْدُ للّهِ الَّذِی جَعَلَ مُحَمَّداً نَبِیّاً وَ عَلِیّاً اماماً وَ وَصِیّاً».

من خیال می کردم که او شیعه است و مخصوصاً برای خاطر شاه و اتباع ایشان او را گذاشته‌اند ولی بعد فهمیدم سنی است و چون خود را مطوّف شیعه می‌داند، مطابق مذهب ایشان به ایشان تلقین می کند.

بعد از طواف اول، به سعی بین صفا و مروه پرداختیم، در آنجا باید مقداری راه

به زبان کواکب و انجم هیچ لفظی نیاید إلّا «هم»

هُم غیوث الندی إذا وهبوا هم لیوث الثری إذا نهبوا

ذکرشان سابق است در افواه بر همه خلق بعد ذکراللّه

سر هر نامه را رواج افزای نام آن‌هاست بعد نام خدای

ختم هر نظم و نثر را الحق باشد از یمن نامشان رونق

دوید، صدرالاشراف وسیدحسن تقی‌زاده (۲) چون پیر بودنـد در تخت روان و سه چرخه قرار دادنـد و دور را حاملین آنها می‌زدند. در دو طرف خیابان، مردم انبوهی نشسته بودند و هر دور که «سعی» اعلی‌حضرت همایونی به پایان می‌رسید، دست می‌زدند.

بعد از سعی «تقصیر» کردیم. یعنی موهای سر ما را کوتاه کردند ولی عمل آنها به فرمالیته بیشتر شباهت داشت تا به یک عمل واقعی که منظور شارع مقـدس بوده است، زیرا شـارع مقـدس در درجه اول تراشـیدن سـر قرار داده و ضـمناً کوتـاه سـاختن مو را هم جایز دانسـته و آنها قدر بسیار مختصری از موی ما را قیچی کردند. (۳) بـاز طواف کردیم و در مقام ابراهیم دو رکعت نماز گزاردیم و تا فراموش نکرده‌ام بایدبگویم که نماز را در طواف اول گزاردیم.

بعد از عمره، اعلی‌حضرت و اکثر ملتزمین رکاب به جده برگشتند. من و دو سه نفر باقی ماندیم که یک طواف دیگر بکنیم و

۱- حسـن تقی‌زاده نیز در خـاطرات خـود تحت‌عنـوان «زنـدگی طوفـانی» به این سـفر اشـاره کرده است. او زمـانی که رییس مجلس سنابود، شاه را در این سفر همراهی کرد. در این باره به اختصار نوشته:

مسافرت حجاز

اول‌ملک‌سعود آمد. من‌با شاه بودم و استقبال کردیم. وقتی که وارد شد، شاه و او در یک اتومبیل نشستند. چند نفر از نزدیکان شاه و نزدیکان ملک دو دسته شدند. گویا برادرش بود که با من در یک اتومبیل نشستیم.

وقتی ملک‌سعود گفت: از ظهران تا تهران در دو ساعت و نیم آمدیم، من گفتم خیلی طول داده‌اید! شما برای یک «نقطه» دو ساعت و نیم وقت صرف کرده‌اید.

سـال آینـده که شـاه خواست آنجـا برود به من گفت می‌خواهم به ریـاض بروم، شـما هم می‌آیـد بـا هم برویم؟ هفته‌ای یـک مرتبه همـدیگر را می‌دیـدیم. حالا ـ هـم گویـا همـان رویه جـاری است. هفته‌ای یـک مرتبه رییس مجلس سـنا و یـک مرتبه رییس مجلس شورای ملی پیش او می‌روند. گفتم نمی‌دانم باید فکر بکنم. هفته بعد که رفتم باز هم پرسـید. باز هم همان را گفتم که هنوز تصمیم نگرفته‌ام، نمی‌دانم. شایـد بیایم. باز دفعه دیگر که رفتنشان نزدیک شـده بود گفت اگر می‌آیـید بگوییـد که بایـد اسامی را بدهند تا آنها هم بدانند و ما هم ترتیب خودمان را بدانیم. من گفتم که میل دارم بیایم فقط به یک شرط که بعد از شاه شخص اول من باشم. شـاه گفت واضـح است و همین‌طور است. قبلًا هم به‌طور غیر مسـتقیم اشاره کردم که بین شاه و من شـخص دیگری نباشـد. رفتیم به آنجا. در ریاض سه چهار روز بودیم و از آنجا هم با طیاره رفتیم به جده و مکه و بعد با طیاره رفتیم به مدینه. از مدینه دوباره آمدیم به ریاض و از ریاض به تهران.

۲- حسـن تقی‌زاده نیز در خـاطرات خـود تحت‌عنـوان «زنـدگی طوفـانی» به این سـفر اشـاره کرده است. او زمـانی که رییس مجلس سنابود، شاه را در این سفر همراهی کرد. در این باره به اختصار نوشته:

مسافرت حجاز

اول‌ملک‌سعود آمد. من‌با شاه بودم و استقبال کردیم. وقتی که وارد شد، شاه و او در یک اتومبیل نشستند. چند نفر از نزدیکان شاه و

نزدیکان ملک دو دسته شدند. گویا برادرش بود که با من در یک اتومبیل نشستیم.

وقتی ملک‌سعود گفت: از ظهران تا تهران در دو ساعت و نیم آمدیم، من گفتم خیلی طول داده‌اید! شما برای یک «نقطه» دو ساعت و نیم وقت صرف کرده‌اید.

سال آینده که شاه خواست آنجا برود به من گفت می‌خواهم به ریاض بروم، شما هم می‌آیید با هم برویم؟ هفته‌ای یک مرتبه همدیگر را می‌دیدیم. حالا ـ هم گویا همان رویه جاری است. هفته‌ای یک مرتبه رییس مجلس سنا و یک مرتبه رییس مجلس شورای ملی پیش او می‌روند. گفتم نمی‌دانم باید فکر بکنم. هفته بعد که رفتم باز هم پرسید. باز هم همان را گفتم که هنوز تصمیم نگرفته‌ام، نمی‌دانم. شاید بیایم. باز دفعه دیگر که رفتنشان نزدیک شده بود گفت اگر می‌آیید بگویید که باید اسامی را بدهند تا آنها هم بدانند و ما هم ترتیب خودمان را بدانیم. من گفتم که میل دارم بیایم فقط به یک شرط که بعد از شاه شخص اول من باشم. شاه گفت واضح است و همین‌طور است. قبلًا هم به‌طور غیر مستقیم اشاره کردم که بین شاه و من شخص دیگری نباشد. رفتیم به آنجا. در ریاض سه چهار روز بودیم و از آنجا هم با طیاره رفتیم به جده و مکه و بعد با طیاره رفتیم به مدینه. از مدینه دوباره آمدیم به ریاض و از ریاض به تهران.

۳- از نظر فقهی برای کسی که نخستین بار حج به‌جای می‌آورد، حلق واجب است و دیگران بین حلق و تقصیر مخیّرند.

ص: ۱۵۸

ص: ۱۵۹

ص: ۱۶۰

ص: ۱۶۱

نماز شام و خفتن را در جلو خانه خدا و حرم مطهر بگزاریم. چیزی که نباید نگفته بگذارم این است که اهل مکه برخلاف مردمی که در زیارتگاه‌ها اقامت دارند، مردم مهربان بلندنظری هستند.

ما شب را به جده برگشتیم و در میهمانخانه آنجا که بسیار خوب و پاکیزه و پر از راحتی بود، به‌طوری‌که از هیچ‌یک از میهمانخانه‌های اروپا کمتر نبود، گذراندیم و فردا صبح به طرف مدینه منوره با اتومبیل حرکت کردیم. جاده بسیار خوب و هموار و آسفالته بود. واقعاً دولت عربستان سعودی در این مدت کوتاهی که مبدأ آن را باید پیدایش و فروش نفت گذاشت، بسیار کار کرده است.

دو طرف خیابان مردم انبوهی نشسته بودند و هر دور که «سعی» اعلی‌حضرت همایونی به پایان می‌رسید، دست می‌زدند!

خدا می‌داند که در بین راه مکه و مدینه ما چه فکر می‌کردیم. تمام فکر ایام بعثت، فشاری که قریش بر او، آن شبی که به غار «حِراء» فرار کردند. مصایبی که بر او وارد آوردند، استهزا و مسخره‌ها، سنگ‌پرانی‌ها، تهمت جنون و همه چیز را به خاطر می‌آوردیم و فکر می‌کردم که چگونه خدا به وعده خود وفا کرد که هُوَ الَّذِی أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَی وَدِینِ الْحَقِّ لِیُظْهِرَهُ عَلَی الدِّینِ کُلِّهِ وَلَوْ کَرِهَ الْمُشْرِکُونَ. (۱) فکر می‌کردم که امروزاین‌سرزمین و سرزمین‌های پهناور، از آن اوست. همه به نام او اذان می‌گویند و طبق دستور او نماز می‌گزارند.

چند روز در مدینه ماندیم. در آنجا نیز پادشاه قصر عظیمی داشت که در آن از ما پذیرایی کردند. چیزی که من از عرب‌ها خوشم آمد این بود که اقرار داشتند که خودشان نمی‌دانند و برای همه چیز متخصص آورده بودند و در همان قصر برای پذیرایی از هتل استمداد جسته بودند و تمام خدمت ما را کارمندان هتل با سرویس خود می‌کردند و به این جهت در هیچ‌جا کوچکترین نقصی در پذیرایی نبود.

چند وقت در مسجد رسول نماز گزاردیم. ملک‌سعود مسجد را بسیار وسعت داده و باشکوه ساخته؛ به‌طوری‌که با قطع و یقین می‌توان گفت که امروز بزرگ‌ترین مسجد در روی زمین، مسجد حضرت رسول

۱- توبه: ۳۳

ص: ۱۶۲

در مدینه است.

قبر حضـرت خیرالمرسـلین را زیارت کردیم و ما از برکت وجود اعلی‌حضـرت به دو توفیق موفق گشتیم که جز برای سلاطین بزرگ عثمانی میسّر نشده و آن این بود که هم درِ کعبه را به روی ما باز کردند و با نردبان طلا به درون کعبه رفتیم و هم در مدینه، ضریح حضرت رسول اکرم را به روی ما گشودنـد و ما وارد شـدیم و بعضـی از رفقای ما به قـدری از این امر شاد شدند که از فرط شادی گریه کردند.

موقع مراجعت، من به‌قـدری متأثر شـدم که بی‌اختیـار به گریه افتـادم و تا مسافتی پشت سـر خود نگاه می‌کردم و می‌گفتم: الوداع یا رسول‌اللّه.

از مدینه باز با طیّاره به ریاض برگشتیم.

در ریـاض دو جلسه بسـیار انترسـان داشـتیم؛ یکی در سـفر اول بود که به مناسـبتِ ورود شـاه، سواران و نظامیـان رژه رفتنـد و رقص دسته‌جمعی کردند که ولیعهد و ملک‌سعود نیز در آن شرکت کردند.

در صـحرای وسـیعی چادر زده بودند و صـندلی گذاشـته بودند، البته چادرهای زیاد و صـندلی‌های زیادی. اعلی‌حضرتین پهلوی هم نشسـته بودنـد و ما نیز به ترتیب پهلوی هم نشسـته بودیم. من مطابق معمول دیر آمدم و صـندلی‌ها را گرفته بودند. وقتی من رسـیدم، عربی به عرب دیگر فریـاد زد که برخیز تا بیگانه بنشـیند، او خیال می‌کرد که من عربی نمی‌دانم، عبارت او که از خیرخواهی محض بود هم به من برخورد و هم مرا به خنده انداخت.

جماعت زیادی از بالا می‌آمدنـد و با شمشـیرهای آخته می‌رقصـیدند و آواز می‌خواندند. از دور، ما فقط صدایی می‌شـنیدیم و چون نزدیک رسیدند، دیدم می‌گویند خوش آمدی ای میهمان بزرگ!

بین شـاه و ملک، یک میز دستی کوچکی بود. ملک‌سـعود آن را برداشت و کنار گـذاشت؛ یعنی ما یکی شـدیم و بین ما دیگر هیچ حایلی نیست.

جمـاعت کم‌کـم به مـا نزدیـک شدنـد تـا برابر شـاه و ملک‌سـعود رسـیدند. ولیعهـد از میـان جمعیت سـوا شـد و شمشـیر خـود را به ملک‌سـعود تعارف و او را به شرکت در رقص دعوت کرد. ملک‌سعود نیز برخاست و شمشیر را گرفت و وارد جمعیت شد و با آنها در تمام کارهایشان شرکت کرد.

این منظره طوری رفقای ما را گرفت که تمام عقایدشان درباره عرب‌ها تغییر کرد و

ص: ۱۶۳

می گفتند مردمی که تا این حد مساوات و برادری و برابری دارند، قادرند که همه کار بکنند.

یک منظره بعد از برگشتن و در شب یا شب‌های آخر بود، درست یادم نیست، ملک سعود، بعد از شام یک شب‌نشینی ترتیب داد که در آن یک حقه‌باز تردستِ مصری، شیرین کاری می کرد.

من تردستی زیاد دیده‌ام. در همین تهران یک تردستی بود که هنوز کارهای او ورد زبان است و غیر از او نیز کسانی بودند که کارهای عجیب می کردند. در انگلیس، در پاریس، در هند، تردستان شیرین کاری دیده‌ام، ولی هیچ‌کدام را به جامعیت او ندیدم. کارهای عجیبی می کرد که آدم از دیدن هریک از آنها از خنده روده‌بر می‌شد.

از جمله آنها که یادم مانده، یکی این بود که یک جوجه توی جیب خود گذاشت و بعد دست توی جیبش کرد و دید نیست، گفت جوجه‌ام را ربوده‌اند. او توی حیاط پایین بود و ما توی ایوان بزرگ بالکن‌مانندی نشسته بودیم. از پایین بالا آمد و به آقای حسن اکبر گفت کار تو است. رنگ حسن اکبر از خجلت سرخ شد ولی حقه‌باز جلو آمد و به اکبر گفت جیبت را بگرد، حتماً جوجه مرا تو برده‌ای. اکبر دست توی جیب کرد و جوجه را بیرون آورد. آن‌وقت از شاه تا رعیت هر که بود نتوانستند از خنده خودداری کنند. اکبر خوب خود را نگه‌داشت و هیچ دست‌پاچه نشد، حقه‌باز را از حرکت او خوش آمد و دست او را گرفت و پایین برد که کارهای دیگری توسط او انجام دهد. چون نام حسن اکبر به میان آمد، از یک چیز خنده‌دار دیگری نباید نگفته بگذریم. وقتی در رکاب شاه حرکت می کردیم، هر جا می‌رفتیم عکس می گرفتند. بعضی از رجال اصراری داشتند که موقع عکس، خود را به شاه بچسبانند که عکسشان با ایشان بیفتد، من هیچ‌وقت این بزرگی مصنوعی را نخواستم و هر وقت نوبت عکس می‌رسید، من کنار می‌رفتم و جا را برای یک مشتهی دیگر، خالی می گذاشتم. به این جهت در هیچ‌جا عکس من با اعلی‌حضرت همایونی نیفتاده جز در مسجدالحرام در مقام ابراهیم که ایستاده‌ایم و نماز می گزاریم و آن وقت دیگر داوطلبان یا بهتر بگویم جاه‌طلبان آزاد نبودند که بروند و خود را جلو رفقا بگیرند تا تنها عکس ایشان بیفتد، در آنجا به‌طور طبیعی عکس من پشت سر شاه افتاده و من متوجه نشده بودم تا آن را در مجله شهربانی دیدم.

ص: ۱۶۴

سفرنامه تحفهٔ الحرمین

متن ترکی از: یوسف نابی
مترجم: رافع
به کوشش: رسول جعفریان

یوسف نابی (۱۶۴۲– ۱۷۱۳/ ۱۰۵۲– ۱۱۲۴) شاعر برجسته ترک، نویسنده یک اثر سفرنامه‌ای ارزشمند با عنوان «تحفهٔ الحرمین» در شرح سفر طولانی خود از استانبول به حرمین شریفین است. سفر حجّ وی- بر اساس ماده تاریخی که خود او در پایان سفرنامه‌اش آورده- به سال ۱۶۷۹/ ۱۰۹۰ بوده است، اما گویا تدوین نهایی این اثر سه سال بعد؛ یعنی در سال ۱۶۸۲ یا ۱۶۸۳/ ۱۰۹۴ یا ۱۰۹۵ صورت گرفته است. وی از خاندان حاجی غفارزاده‌ها است که خاندانی سرشناس بوده و پدر، پدر بزرگ و خواهرش هم پیش از وی به حجّ مشرّف شده بودند.

نویسنده «قاموس الاعلام» ذیل نام وی می‌نویسد: یوسف نابی از بزرگترین شاعران عثمانی و از عُرْفه (منطقه‌ای در جنوب شرقی ترکیه) بود که در دوره سلطان محمد چهارم (۱۰۹۹– ۱۰۵۸) به استانبول آمد. وی مُصاحبت مصطفی پاشای عثمانی را داشت و با حمایت وی بود که به سفر حج مشرّف گردید. از نابی، دیوانی برجای مانده و از آن، چنین به دست می‌آید که دارای اشعاری زیبا و نغز بوده و از امثال‌وحِکَم در آن زیاد بهره برده است. از وی به جز دیوان، آثاری چون «تحفه دلکش نابی»، «خیریه»، «خیرآباد»، «غزانامه»، و «تحفهٔ الحرمین» برجای مانده

ص: ۱۶۵

است. (۱) از نابی کتاب‌هایی هم با عناوین «فتح نامه کمانی‌چه»، «سورنامه»، و «دیوان شعر» برجای مانده است. نابی دیوان فارسی هم دارد.

«تحفهٔ الحرمین» سفرنامه‌ای ارزشمند بلکه اثری ادبی است و به همین دلیل، به عنوان یک سیاحتنامه ادبی شناخته شده که تعداد زیادی ابیات فارسی به ویژه از کتاب «فتوح الحرمین» محیی لاری (م ۹۳۳) در آن به کار رفته است.

نابی، شاعری بود که بیشتر شعر حِکَمی می‌سرود و در این زمینه شاعری طراز اول به شمار می‌آمد. طبعا چنین شخصی، وقتی سیاحتنامه بنویسد، باید در انتظار یک اثر ادبی جالب باشد.

نابی خود سخت شیفته این سفر روحانی و معنوی شده و در شعری می‌گوید:

هزار حیف و هزاران دریغ و صد افسوس که آندا الْمایا مصروف عمر بی‌ناموس

ولی نعمت نابی در دربار عثمانی، یک پاشای صاحبِ نفوذ با نام مصاحب مصطفی پاشا، از پاشاهای معروف عثمانی بود. وی از او اجازه سفر گرفت و در همان حال یک قصیده عالی همراه با نقاشی برخی از آثار حرمین به سلطان محمد چهارم عثمانی تقدیم کرد.

سفر نابی یک سال (۸۰– ۱۰۷۹) به درازا کشید. آن زمان نابی ۳۷ سال داشت و حرکتش را از استانبول آغاز کرد. نخستین منازل در نزدیکی استانبول، شهرهای قارتال، ازنیق، و اسکی شهر بود. او سپس به سید غازی رفته و سپس عازم آق شهر شد. وی در این شهرها قبور بسیاری از مشایخ صوفیه و شعرا؛ از جمله نعمت‌اللَّه نخجوانی، مولانا جلال‌الدین رومی، سلطان ولد، صدرالدین قونوی و شماری دیگر را زیارت کرد.

۱- قاموس الاعلام، ترکی، ص ۴۵۳۴

ص: ۱۶۶

نابی در مرحله بعد به ارَگْلی رفته در آنجا قبر شهاب‌الدین سهروردی (مقتول به سال ۱۱۹۱) را زیارت کرد. سپس عازم انطاکیه شده قبر حبیب نجار را که به گفته انطاکی‌ها پیغمبر بوده، را زیارت نمود. سپس عازم حلب گردیده، در آنجا قبر زکریای پیامبر را زیارت کرد. وی به سمت فرات آمده با قایق از آن عبور کرده به شهر عُرْفه رفت که در آن زمان به آن روحاء گفته می‌شد. او در آنجا مقام ابراهیم را زیارت کرد. این منطقه زادگاه خود او هم بود و ضمن یک توقف پنجاه روزه، با خویشان و آشنایان خود دیدار کرد. وی با گذر از فرات به حلب برگشت، اما به دلیل ترس از راهزنان، به انطاکیه مراجعت کرد و دوباره به حلب آمد. در شهر حما از دیدن یک آسیاب آبی سخت حیرت کرد. در مسیر حمص قبر منسوب به بایزید بسطامی (م ۸۷۴) را زیارت کرد. (۱) در حمص بر سر قبر خالدبن ولید و قبور منسوب به عبداللَّه بن مسعود، عبداللَّه‌بن جعفر طیار، عبداللَّه بن عمر، عبدالرحمان‌بن عوف، ابوموسی اشعری، وحشی قاتل حمزه، و کعب‌الأحبار رفت. در آن زمان قرآنی در شهر حمص بود که گفته می‌شد همان قرآنی است که عثمان در حالی که مشغول خواندن آن بود، کشته شد و خونش روی آن ریخت. نابی به وصف این قرآن پرداخته است. او سپس عازم شام گردید.

گرچه از زمان رفتنش به شام ما را آگاه نمی‌کند، اما هرچه بوده با دیدن شام سخت شگفت زده شده و می‌نویسد:

«تا چه اندازه آناتولی و دمشق به یکدیگر مانندگی دارند!»

وی کاروان دولتی را ترک می‌کند و از شام عازم قاهره شده، آنگاه به قدس می‌رود، اما در قدس فقط سه روز می‌ماند و با این حال، فصل قابل توجهی از کتابش را به این شهر اختصاص می‌دهد. دلیل کم ماندن وی در قدس آن بود که زودتر به قاهره رفته همراه کاروان دولتی به دمشق برود. وی در قاهره یکایک مساجد سلطانی را وصف می‌کند. او در سال ۱۶۷۸/ ۱۰۷۹ از قاهره حرکت می‌کند و از آنجا که همراه کاروان دولتی بوده، به وصف آداب و عادات و رسوم کاروانیان می‌پردازد. کاروان برای مُحْرِم شدن به رابغ رفته و از آنجا عازم مکه می‌شود. او در مکه هم از تک تک اماکن

۱- قبر بایزید بسطامی در شهر بسطام در شش‌کیلومتری شهر شاهرود در ایران است.

ص: ۱۶۷

مقدسه سخن گفته و گزارش آنها را نوشته است. نابی بیست روز در مکه می‌ماند و سپس همراه کاروان شام عازم مدینه می‌شود. وی در آنجا هم به وصف اشیای موجود در حرم نبوی پرداخته، از قندیلهای حرم که اسباب روشنایی آنجا هستند سخن می گوید. متنی هم در باره گنبد خضرا می‌نویسد و این اشعارِ محییِ لاری را نقل می کند:

گنبد خضراست چه می‌پرسیش عرشِ بدان پایه شده کرسیش

نور تجلی است از او تا سماست نور کجا آتش موسی کجاست

بر سر هر کنگره‌اش تا فلک جای گرفته است ملک بر ملک

بیشترِ تلاش وی ارائه یک متن ادبی است. بدین رو می‌بایست به سختی اطلاعات و داده‌های تاریخی را از آن متن به دست آورد. نابی شرحی از حجره پیامبر و قبر ابوبکر و عمر و سپس قبر فاطمه زهرا علیها السلام دارد. همچنین گزارشی از بقیع به دست داده است. وی در بقیع از خاک پاک آسمانی آن سخن می گوید و از جمله از مزار ازواج النبی صلی الله علیه و آله، قبر ابراهیم فرزند پیامبر صلی الله علیه و آله قبر عباس و «چهار گوهر معدن ولایت و چهار قندیل تاک امانت؛ یعنی امام حسن‌بن علی المرتضی و امام زین‌العابدین و امام محمد باقر و امام جعفر صادق- رضی‌اللَّه عنهم- انجمن گیر خلوت سرای خلد». قبه عقیل‌بن ابی‌طالب، مالک، نافع، فاطمه بنت اسد مادر شیر خدا، قبر خواجه محمد پارسا- رییس فرقه نقشبندیه- (که لوحی از سنگ رخام داشته) از جای‌های دیگری است که از آن یاد کرده. وی همچنین از قبه عثمان در انتهای بقیع خبر می‌دهد. نابی طبق مرسوم روز پنجشنبه را مانند سایر حجاج به زیارت قبر حمزه سید الشهدا رفته و آنجا را وصف کرده است. وصفی هم از مسجد قبا و قبلتین به دست داده که در متن فارسی شده آن نیامده است. وی در پایان کتابش یک متن ادبی به مناسبت وداع با مدینه آورده که در متن فارسی هم منعکس شده است. برای بازگشت، جز چند سطر چیزی ننوشته و فقط اشاره دارد که کاروان حجاج به سرعت مسیر را از مدینه به شام بازگشت.

نسخه‌های فراوانی از تحفةالحرمین در کتابخانه‌های مختلف جهان و عمدتاً در کتابخانه سلیمانیه در استانبول برجای مانده است. نسخه‌ای از این کتاب در کتابخانه ملک

ص: ۱۶۸

(ش ۳۷۴۴) موجود است که به سال ۱۰۹۰ تحریر شده و از کهن‌ترین نسخه‌های کتاب می‌باشد که در زمان حیات مؤلف کتابت شده است.

مَندِرس جوشقون متن تصحیح شده «تحفۀالحرمین» را با مقابله نسخه‌های متعدد، با مشخصات زیر به چاپ رسانده است:

Osmanli Hac Seyahatnameleri Manzum ve Mensur

(آنکارا، وزارت فرهنگ، ۲۰۰۲)

ترجمه رافع از تحفۀ الحرمین

آنچه ما در اینجا ارائه کرده‌ایم، متن ترجمه‌گونه‌ای است از تحفۀالحرمین نابی.

طبعاً در متن ما مقدمات سفر نابی که حرکت از استانبول تا مدینه بوده، نیامده و مطالب این متن از زیارت مولدالنبی آغاز شده، شرحی از اماکن مکه و سپس مدینه در آن آمده است. بنابراین، مقدمه دو صفحه‌ای آن، مطالبی است که مترجم بر آن افزوده است. همان‌طور که دو صفحه پایانی رساله چنین است.

همان‌گونه که گذشت اصل سفرنامه به ترکی است، اما کلمات و ترکیبات فارسی فراوانی در آن به‌کار رفته و فهرست آن به‌طور کامل فارسی است. برای نمونه عناوین بخش اخیر آن چنین است:

ذکر اوصاف مولد نبوی صلی الله علیه و آله

بیان وصف سرای خدیجه کبری علیها السلام

ذکر وصف کوه نورِ سربلند

ذکر وصف کوه ثورِ جان‌فزا

ذکر دم هجر و طواف وداع

نمایان گشتن شهر مدینه

رسیدن ز صحرا به باب‌السلام

عزم زیارت به بقیع شریف

ذکر وصف شهدای احد است

ذکر وصف مسجد ذو قبلتین

وصف شام پر شرف مسجد قُبا

ذکر روز وداع عالم سوز

رافع، که می‌بایست تخلّص شخصی ایرانی و به احتمال از منطقه ماوراءالنهر باشد، آن متن ترکی را به فارسی درآورده است. طبعاً ترجمه آن کار آسانی بوده، اما در اینجا به دلیل آنکه تلاش شده است تا متن فارسی هم بسان متن ترکی، از نظر ادبی، در سطح بالا و قابل قبولی باشد، باید اذعان کرد که کار آسانی نبوده است.

از نسخه فارسی شده این متن، تنها یک نسخه می‌شناسیم که همراه با اصل

ص: ۱۶۹

«تحفۀالحرمین» در کتابخانه سلیمانیه (ارزنجان: ۳۵) موجود است.

بنابراین، در اینجا ما برای نخستین‌بار شاهد یک سفرنامه ترکی در باره حج هستیم که به فارسی ترجمه شده و به لحاظ نثر، کاملًا ادبی است. (۱) البته علاوه بر ترجمه، مترجم، مطالب را مختصر نیز کرده و عباراتی را حذف کرده است. به علاوه، در چند مورد جابجایی نیز در مطالب دیده می‌شود.

در این کتاب حتی برخی از اشعار ترکی هم به شعر فارسی درآمده است؛ گرچه بیشتر اشعار موجود در اصل کتاب تحفۀ الحرمین برگرفته از «فتوح الحرمین» لاری است و مترجم که همان رافع باشد، عیناً آن اشعار را در اینجا درج کرده است. آگاهیم که اشعار فتوح‌الحرمین، در نسخه‌ها، اختلافات چندی دارد که در اینجا نیز همان اختلافات دیده شده و حتی مقایسه میان نسخه ترکی ما با متن ترجمه شده، باز تفاوت‌هایی در این اشعار با یکدیگر دارد که اهم آنها را یادآور شده‌ایم.

در باره این پرسش که رافع کیست؟ هیچ پاسخی نداریم، اما مطمئن هستیم که فردی متعلق به نواحی ماوراءالنهر بوده است. شاهد آن دو صفحه پایانی کتاب است که پس از اتمام ترجمه کار نابی، مؤلف اشاره به آمدنش به خراسان، زیارت مشهد علی‌بن موسی‌الرضا و رفتن به سمت بخارا دارد. وی سنی است و گویا با ترس از میان شیعیان این نواحی عبور کرده است.

اینکه وی در چه دوره‌ای بوده، از آن توضیحات به دست نیامد. وی اشاره به پادشاه یا امیری دارد و با عظمت از وی یاد می‌کند، همچنین به ناامنی آن منطقه و اجبار خود در توقف کوتاه سخن می‌گوید، اما اینکه اینها مربوط به چه دوره‌ای است، دست کم بر بنده معلوم نشد. تنها نامی از انوشه خان در میان است که باید با تحقیق بیشتر آن را دنبال کرد.

ما برای تصحیح این متن، نخست اصل نسخه فارسی شده را از کتابخانه سلیمانیه به دست آوردیم. از نسخه ترکی تحفۀالحرمین را نیز که متعلق به کتابخانه ملک بود، با

۱- در دوره صفوی، ترجمه از ترکی به فارسی‌نادر است. گویا یکبار حکیم شفایی، یک مثنوی ترکی را برای شاه عباس به فارسی ترجمه کرد. اما بعدها در دوره قاجاریه، در دارالترجمه ناصری در تهران، متون خبری و سفرنامه‌ای سفرنامه‌های متعددی از ترکی به فارسی ترجمه شد. این زمانی بود که بخشی از فرهنگ غربی یا تولیدات فکری ترکیِ استانبولی می‌توانست از طریق ترجمه از ترکی به فارسی به ایران برسد.

ص: ۱۷۰

همکاری دوستان بخش فیلمتک کتابخانه آستان قدس رضوی علیه السلام تصویری گرفتیم.

علاوه، نسخه چاپی تحفةالحرمین را با تصحیح آقای منـدرس جوشـقون که با لاتین چاپ شـده، به دست آورده و با تطبیق آنها، تا آنجا که ممکن بود، متن زیر را آماده کردیم.

هرکجا در پاورقی اشاره به «متن ترکی» کرده‌ایم، مقصود همان نسخه کتابخانه ملک است.

مع الأسف نسـخه فارسـی، بسـیار بـد خط بوده و برخی از کلمات، برای بنـده، غیرقابل خواندن بود. بسـیاری از این موارد با تطبیق بر متن ترکی روشن شـد، اما برخی قسـمت‌ها از جمله در مقـدمه و در دو صـفحه انتهایی آن، ربطی به متن ترکی هم نـداشت. هرآنچه برای بنـده لا یقرأ بوده و شـماری از آنهـا به یمن همراهی و بـازخوانی دوست دانشـمندم جنـاب جویـا جهـانبخش خوانـده شـد. این بازخوانی سـبب اصـلاحات دیگری هم در این متن شـد که بایـد در اینجا از حضـرتش سپاسـگزاری کنم. با اینها مواردی ماند که به صورت حدسی خوانده شده و در پاورقی به حدسی بودن آن اشاره شده است.

کاتب نسخه فارسی، در پایان خود را محمد صادق نامیده و کتابت آن را در تاریخ ۲۲ جمادی الاولی سال ۱۱۶۶ یاد کرده است.

بسم اللّه الرحمن الرحیم

گفتم که ز غصّه مشکلی بنویسم وز درد فراق حاصلی بنویسم

کو دل که بدان حال دلی شرح دهم کو دست کزان درد دلی بنویسم

آغـاز سـخن کردگـار بی‌چون و پروردگار کُنْ فَیَکون، جلّ جناب جلاله عن الاحاطـهٔ بکماله که مخترع جواهر عناصـر عالم و مطّلع سرائر بنی‌آدم است، آفتاب عزّ و جلال و سائر فضل و إفضال، آن خلاصه إنس و جان، مخدومی و مخدوم عالمیان، مختّم حکم بلیغ

... ما هذا بَشَراً إِنْ هذا إِلَّا مَلَکٌ کَرِیمٌ ... (۱)

، مقوّم تقویم لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ فِی أَحْسَنِ تَقْوِیم ... (۲)

، المختصّ بمزیـد النّعماء، متکفّل مصالـح الدّین و الدّنیا، عزّته شمسـیّهٔ الشّـعاع و همّته فلکیّهٔ الارتفاع، خلّد اللّه ظِلالَ رأفته و محبّته و أبّد آثار ولایته و کرامته را بر رؤوس محبان و هامه عامّه عالمیان مبسوط داراد، راقم عریضـهٔ الاخلاص که صـحیفه اعتقاد به طغرای

... وَ نَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ (۳)

۱- یوسف: ۳۱

۲- التین: ۴

۳- بقره: ۱۳۹

ص: ۱۷۱

موشّح (۱) است، همگی همّت و تمامی نهمت بر ادعیه دوام عمر و دولت آن حضرت هدایت پناهی مصروف دارد [و] مراسم خدماتِ اخلاص شعار مرقوم به رُقُوم خلوص نیّت و لوازم دعوات مسکنت آثار مرسوم به رسوم صفای طویّت مرفوع می‌دارد، و همواره از ایزد متعال، جلب صفات کمال عن النّقصان و الزّوال به نیاز و افتقار و مسکنت و انکسار در می‌خواهد تا هر که در شاهراه متابعتش چون فرزین کج رود، در فیلبند حوادث از اسب مراد پیاده گشته، و رخ بر بساط مذلّت نهاده، بازوی دولتش مات شده، جان در طرح محنت و طرز مشقّت دهد. قادر ذی‌الجلال شاهد حال است که با وجود عدم دولت خدمتِ فیضْ موهبت، خیال جلال حمیده در دیده ثابت است و در سینه راسخ است. بیت:

دل به‌دلبر در وصال و دیده محروم از جمال جان‌به‌جانان همنشین وتن به‌هجران در گرو

مأمول از عنایت بی‌غایت مُهَیْمن خلّاق آنکه از مَکْمَنِ عالمِ غیب و مخزنِ کرامت لاریب، لطیفه‌ای سازد که شرف التجاء سُدّه والا در ضمن او مستفاد گردیده، این مطلب عالی و این مقصد متعالی از مشرق ظهور طلوع نمود، ساحت محبّت مساحت دل مشتاقان را از ظلمت مفارقت و کدورت مهاجرت منوّر و مصفّا سازد، و دعوات نامیاتی که وِرد زبان مجاوِران بُقعه لاهوت و تسلیمات سامیاتی که تُحفه مسافران برّ و بحر

۱- در اصل: موشیح.

ص: ۱۷۲

ناسُوتی است، به عدد ثوابت و سیاره، هدیه عَتبه عَلیّه عالی جناب عالی مجلس شریف و تُحفه سُده سَنیّه متعالی محفل مُنیف مخدومی قبله گاهی هدایت پناهی می‌سازد، و عریضه محبّت مستهامی که سررشته حالش پیچیده انگشت تفرقه روزگار است و مجموعه احوالش مرقوم رقم حوادث لیل و نهار، معروض نظر کیمیا أثر مرشد أنام و مُقتدای خاص و عام می‌دارد که «بر» (۱) فقیر سرگردان و مسکین بی سر و سامان، حقیرترین وزآت (۲) و صغیرترین موجودات است، روزگار مدید و عهد بعید خود را در مَقَر «السفر قطعهٔ من السَقَر» انداخته و مسکن استراحت وطن پرداخته، باعث زیارت بیت اللّه و چهره‌سایی روضه رسول اللّه را ساخته، گاه در بیابان هائل، صِید قطّاع طریق، و گاه در دریای بی ساحل، غریقِ بحر عمیق گشته، آخر به دستیاری عنایت أَزَلی مُکرراً واصل به مرام که طواف بیت الحرام و چهره سایی عتبه رفیعه فلک فرسای سیّد انام است، گردید.

واقعا اگر آفتاب عالمتاب عنایت أَزَلی، ضیابخش قبول نمی‌شد، این بنده فقیر پابسته جرم و تقصیر را روی ساییدن به آن آستان عظیم الشّان سُمُوّ المکان متصوّر نبود.

نظم:

این بُوَد از فرط عطا و کرم کو چو منی بار دهد در حرم

داد مرا در حرم خود مقام کرد مرا طایف بیت الحرام

این حرم محترم کبریاست مَخْزن آمرزش خاص خداست (۳)

چون بعد از فراغت مناسک حج، زیارت مولِد ماحَصِل مزرعه کاینات- علیه أفضل الصّلوات و أکْمل التّحیّات- که وجود عرش آساشان خرامان سامه (۴) امکان شده است که خانه ملائک خَدَمی است در گوشه محلّه سوق اللیل.

نظم:

نکهت جنّت دمد از سوق لیل خاک‌کش کوچه آن گل به ذیل

سر زده (۵) خورشید جهانتاب ازو روضه جنّت شده در تاب ازو

بر سر آن کوی چه سان پا نهم‌بی أدبست آن که نهد دیده هم (۶)

و زیارت حَرَمسرای حضرت خدیجه کبری- رضی‌اللّه عنها- و حُجره مطهّره گوشواره بناگوش سیّدالوری، حضرت فاطمه زهرا]« [. (۷) نظم:

بام و درش یک به یک از هم جدا بارد ازو رحمت خاص خدا

مشتری و زهره و شمس و قمر بوده قرانشان همه با یکدگر (۸)

و مولِد ذات پسندیده صفات مبارک حیدر.

نظم:

۱- حدسی است.

۲- کذا در اصل. شاید «ذرّات».

۳- این سه بیت به طور پراکنده و با اختلاف در برخی تعابیر در فتوح الحرمین: ص ۱۶- ۱۷ آمده است.

۴- کذا در اصل. شاید «ساحهٔ».

۵- در اصل: سوز ده خورشید ...

۶- فتوح الحرمین، ص ۵۵

۷- نسخه ترکی: ص ۱۳۰

۸- فتوح الحرمین، ص ۵۵. در اصل، به جای «زهره» «زهر» و به جای «یکدگر» «یکدیگر».

ص: ۱۷۳

جای عليّ است در آن روضه (۱) هم خانه صدّیق به یک دو قدم

و این مرآت مصفّای مَجلای جمال قدیم- علیه أفضل التّحیّة و التّسلیم- در أثنای گذر مانند طوطی شکرپاش ثنا شده است که سنگ‌مبارک در دیوار آن کوچه، کوکبه‌بخش انوار و بوسه‌گاه افواه (۲) زوّار شده است.

نظم:

سر به سر آن کوچه نشیب و فراز بوده خرامِش گه آن سرو ناز

و باز خانه همسایه طاق صفا جناب سیّدنا محمّد المصطفی- صلّی‌اللّه علیه [وآله] وسلّم- [خانه خیزران] (۳) در آن خانه (۴) سی‌ونُه نفر ازاصحاب کرام- رضی‌اللّه‌عنهم- پرده نشین خفا بوده‌اند.

باز (۵) در کم از یک فرسخ شرعیِ مکّه مکرمه، جَبَل نور است که گل گلشن‌طراز رسالت، هنوز غنچه نشکفته بوده که نسیم دست روح الأمین در آن مقام مُنْشَرِح‌الصّدر شد و در ذروه آن غار است که محلّ تحصیل عبادت و مظهر تشریف رسالت شده است. (۶)

نظم:

زاویه حضرت مولاست این مَهْبط انوار تجلّاست این

طلعت جبریل که دیده رسول کرده درآن غار به ایشان نزول (۷)

و باز در یک فرسخی کعبه معظّمه جبل

۱- در متن ترکی: ۱۳۰: در آن شعب هم

۲- در متن ترکی «افواه» و در اصل فارسی: انوار. طبعا تکرار انوار نامناسب و بنابرین افواه درست است.

۳- مقصود دار ارقم است که بعدها به نام دارخیزران شهرت یافت.

۴- حرف «به» بعد از این کلمه به نظر زائد آمد.

۵- متن ترکی: ۱۳۱

۶- نسخه ترکی، ص ۱۳۱

۷- فتوح الحرمین، ص ۶۱

ص: ۱۷۴

ثور است که قریب به ذروه او غار صدق و صفایی است که گوهر درج کائنات- علیه أفضل‌الصّلوات- با یار غار در هنگام هجرت در آن موضع نهفته گردید با فرمان صانع حکمت نما، عناکب (۱) رشته باف پرده کش اشتباه شده و یک جفت کبوتر زیبنده‌سر (۲) به رسم مهره باز چرخِ اخْضر، مشعبدانه چند بیضه أنظارْ فریب وضع کرده، چشم‌بند متجسّسان قریش شده.

نظم:

لعل اگر شد به بدخشان مقیم معتکف او شده درّ یتیم

از صدفش ریخت دُرِ شبچراغ داد جهان را ز کواکب فراغ (۳)

الحاصل سر به سر تجلّی‌زار أنوار خدا و جلوه گاه انبیا و اولیا شده، کی خاک پاک مکه مشرّفه را بیان اوصاف شایستگا (۴) بیرون از قدرت قلم، سر قدم بودن اعتذارِ اختصار است. (۵) چون مشرّف به این دولت و مستعدّ به این سعادت گشت، گفته اصحاب فهم و ذکا و ارباب صدق و صفا را که سنگ در کان و قطره در عمان (۶) تا روزگاری مکث نمی‌کند، طراوت صفا، مرتب قیمت وبها نمی‌باید.؟؟؟

نظم:

چون صدف اندر دل دریا نشست در درونش قطره مروارید گشت

و تا خاک صعید پای در دامن تمکین و قرار نکشد، از قطرات مبصرات افاضت آیات وَأَنزَلْنَا مِنْ الْمُعْصِرَاتِ مَاءً ثَجَّاجاً لِنُخْرِجَ بِهِ حَبّاً وَنَبَاتاً وَجَنَّاتٍ أَلْفَافاً (۷)

فایده نبندد، گُل مرادش از دل گِل بر ندید. (۸) نظم:

خاک تا ساکن نشد در یک مقام کی رسیدش بهره‌ای [از] فیض عام

حجّت و برهان خود کرده کلاه مَن قَنع شبع (۹) را بر سر نهاده و خرقه إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ (۱۰)

را در بر کرده و کمر اجتهاد و سعی وَ أنْ لَيسَ لِلْإِنْسانِ إِلَّا ما سَعى (۱۱)

را

۱- عنکبوتان.

۲- در متن ترکی: زیبنده فر

۳- فتوح الحرمین، ص ۶۱

۴- کذا.

۵- متن ترکی، ص ۱۳۲

۶- قطره به عمان بردن مثل زیره بردن به کرمان‌است.

۷- نبأ: ۱۶

۸- کذا در اصل.

۹- کافی، ج ۸، ص ۲۴۳

۱۰- بقره: ۱۵۳

۱۱- نجم: ۳۹

ص: ۱۷۵

در میان جان بسته، و به متکای سَبِّحِ اسْمَ رَبِّکَ الْأَعْلَی (۱)

تکیه نموده، ندای ... اقْعُدُوا مَعَ الْقَاعِدِینَ (۲)

به گوش هوش شنیده، ملازمهٔ البیوت و «القناعهٔ بقلیل من القوت و ذکر الحیّ الّذی لایموت» را در خزینه دل و جان مخزون کرده، از خزینه «الْقَنَاعَهُ کَنْزٌ لَا یَفْنَی» (۳) صرف و خرج کرده، با مجاوران و مسبّحان جوامع و صوامع جبروتِ وَ سَبِّحْ بِالْعَشِیِّ وَالْإِبْکَارِ (۴)

و مقام ابراهیم را که وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِیمَ مُصَلّیً (۵)

مصلّای خود کرده، جلیس با صادقان ... الصَّادِقِینَ وَالْقَانِتِینَ وَالْمُنْفِقِینَ وَالْمُسْتَغْفِرِینَ بِالْأَسْحَارِ (۶)

انیس گشته، دست در دامن حریم جرم (۷) زده، دعای احبّاء و ثنای اخِلّاء که از لوازم عادت است بر خود لازم دانسته، سرگردان و سیه پوش، حلقه به‌گوش مسجود آدمیان و حیران، دانه خالِ خاطررُبای خانه یزدان را از فرط محبّت به طریق سنّت، بوسان.

نظم:

نقطه نُه دائره آسمان نقطه صفت است از آن در میان

سرمه‌کش چشم غزالان چین داده سیاهیش گواهی برین

مهر سلیمان که جهان برگرفت سکّه‌اش از حلقه این در گرفت

گر به شرف، مِهر و مَه افسانه‌اند حلقه به‌گوش درِ این خانه‌اند

دست درین حلقه زند جبرئیل تا شنود بانگ ز ربّ جلیل (۸)

و در ملتزَم (۹) شریف که مستلزم عفو است، گریان و نالان، و در عَتبه علیّه و سدّه سنیّه، «یا مُفَتّح الابواب گویان» و ندای خطاب وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِیمَ مُصَلّیً را به جان شنیده، مغفرت‌جویان و شُرب مدام

۱- اعلی: ۱

۲- توبه: ۴۶

۳- روضهٔالواعظین فتال نیشابوری، ص ۴۵۶

۴- آل عمران: ۴۱

۵- بقره: ۱۲۵

۶- آل عمران: ۱۷

۷- کذا در اصل. شاید: حرم.

۸- بیت سوم‌وپنجم درفتوح‌الحرمین، ص ۴۰- ۴۱

۹- متن ترکی: ۹۲. مترجم از اینجا به بعد را تاص ۱۳۲ یعنی بحث «مقدمات وداع» از متن ترکی ترجمه نکرده و تنها برخی عبارات را به صورت مختصر در موارد دیگر استفاده کرده است.

ص: ۱۷۶

از آب زلال زمزم صفحه سوی (۱) عصیان کرده می‌گفت «این کار دولت است کنون تا که را رسد» که ناگاه به تقدیر الهی و قضای

آسمانی، نسخه ایّام اقامت به غایت رسید و رساله أوقات مجاورت به نهایت رسید، درس هوای مضمون فیضْ مشحون حدیث «حبُّ الوَطَنِ مِنَ الإیمان» افتاده، دل در بازار تقدیر خریدار متاع دگر شده.

نظم:

دل باز خریدار متاع دگر (۲) است رنجیده سر از دستِ صُداع دگر است

[این طرفه نگر که صبر در خانه خویش ننشسته هنوز در وداع دگر است] (۳)

آثار مقدمات وداع سینه را مطاف غم، و دیده را مانند چشمه زمزم کرد و برفت.

نظم:

خدا کشتی آن جا که خواهد برد اگر ناخدا جامه بر تن دَرَد

به این مقدمه خود را تسلّی می‌دادم که در این مهمانسرای کون و مکان دست ساز میزبان ایّام شده، کدام مائده سرور (۴) وصال است که عاقبت دست تنها (۵) شسته آبِ غمِ

۱- کذا در اصل: شاید: صفحه شوی.

۲- در اصل: دیگر.

۳- بیت دوم را از نسخه ترکی، ص ۱۳۳ نقل کردیم.

۴- متن ترکی: ۱۳۳

۵- کلمه‌ای شبیه این.

ص: ۱۷۷

فرقت نباشد، و دراین صهباکده مست‌انداز جهان بخشیده ساقی روزگار شده، کی کدام جام لبریز صفا باشد که آخر لب از روی پیمانه خمیازه خمار نکشیده باشد؟ نظم:

دم‌وصله هجوم جیش هجراندن امان اولماز فنا گلزاریدر بونده بهار بی‌خزان اولماز

و به جای گریه سرور نخستین روزِ وصال در دیده رَمَدیده خونابه خون و فراق فوّارگی می‌نمود، مقدماً به تازیانه شوق به طواف قدوم مسابقت نمود، کی توسن کام آرزو به طواف وداع قدم می‌زد، اما چه چاره، این ناهمواری را بر مراد خویش هموارى بخشیدن به زور بازویِ قوّتِ بشری مقدور و میسّر نمی‌شود، چون تازیانه تقدیر رخشِ کام را در مطاف قدم بر قدم برباید. (۱) نظم:

با خفقان دل و رنج صُداع می‌روم اکنون به طواف وداع

خون گری ای دیده به صد های های وقت جدائیست از آن خاک پای (۲)

هریک دوره طواف، به طائر شکسته‌بال دل، حلقه دام می‌شد، امّا چه سود، مجاورت، خارج قدرت بود. دامن دامن خونابه هجران ریزان، جهان جهان سوزکشان به مداد اشک و خامه مژگان بر صحیفه مطاف، این نظم فرقت‌آمیز ترقیم می‌یافت.

نظم:

الوداع ای مردمِ چشمِ بصیرت الوداع الوداع ای سنبلِ باغِ حقیقت الوداع

الوداع ای خال مشکینِ جهانتاب ترا (۳) مایه داغ دل حوران جنّت الوداع

الوداع ای چرک‌شوی جامه جرمِ عُصاهٔ گوشه بام تو شد (۴) میزابِ رحمت الوداع

الوداع ای زمزمِ چاهِ زنخدانِ اثرموج بخش سلسبیلِ جنّت تو الوداع

[الوداع] گویان به رجع القهقری به باب وداع عازم گردیده، مترنّم به این بیت می‌بود.

نظم:

از سر کوی تو من با چشم گریان می‌روم با گریبانی (۵) پر از گل از گلستان می‌روم (۶)

در بیرون عتبه باب وداع، جمال جهانتاب بیت اللّه، نهان گشته بود که کاروان غمِ فراق درونِ خانه دل نزول کرد، بر وجهی که کیفیّت تحریرش، گنجیده خانه تعبیر نبود:

همانا به بارکشان هجران نمایان است (۷) خروش بحر چه داند کناره گیر وصال

مجنونِ ملامت زده در (۸) دامن صحرا گرفته، میان امواج غم و غرقه حیرت بود (۹) که ناگاه باد صبا رَوْح روح آن سیّد أنبیا را به مشام جان و روح و روان ساینده. (۱۰) نظم:

باد صبا دامن گل برفشاند نکهت یثرب به مشامم رساند (۱۱)

می‌گفت که: (۱۲) ای (۱۳) فتاده گرداب اضطراب، اگرچه از بحر رحمت‌خیز حَرَم مُحْترم به کنار افتادی، عن قریبٍ رویم معموره خاک درگاهِ سببِ وجودِ موجودات- علیه افْضل‌الصّلوات- می‌شوی، و اگرچه از گلگشت گلستان الهی جدا گردیدی، به‌زودی در میان چمن روضه بهشت‌آرایش مثل بلبل نالان ناله می‌سازی؛ بنابراین امید در مجمره (۱۴) دل، مقدارِ عنبر، شعور پیدا گردیده، تسلّی یافت.

الحقّ اگر هوای شوق زیارت روضه رسول اللّه در آن ساعت دستگیری نمی‌کرد، جوهر روح در زیر توده غُبار غَم گم می‌شد، چون دل هجران‌زده با چشم گریان بی‌سر و سامان در بیابان گاه بر قفا و گاه ... (۱۵) نگران می‌آمد.

در نصف ساعت به مدینه منوّره راه مانده بود، جَبَل مفرّح نام گوهر آسمان قدری ظاهر گردیده بود. به مجرّد صعود و ارتقا بر ذروه آن کوه اعلی مرآت عالمتاب، حصار مدینه منوّره مشرّفه صورت نمای جلوه ظهور گشته، در میانه آن گلستان مطهّر مقدّس، گنبد

خَضْـرای نَبوی که احـاطه آغوش چهـار منـاره است، نوربخشای چشم گردیـده، العَظَمَـةُ لِلّه؛ یک باره قافله حجاج آه و فریاد آورده، گلشن گردون را، پر گل، از

۱- موزون نیست.

۲- کذا در اصل. شاید: ملامتی راه در

۳- مترجم از نسخه ترکی، تقریبا یک صفحه را ص ۱۳۷ ترجمه نکرده است.

۴- کلمه اخیر شاید: «رسانیده».

۵- فتوح الحرمین، ص ۷۹

۶- این قسمت تا برسد به جبل مفرح، یعنی‌چندین سطر در نسخه ترکی نیامده و مترجم از خود انشاء کرده است.

۷- موزون نیست.

۸- کذا در اصل. شاید: ملامتی راه در

۹- مترجم از نسخه ترکی، تقریبا یک صفحه را ص ۱۳۷ ترجمه نکرده است.

۱۰- کلمه اخیر شاید: «رسانیده».

۱۱- فتوح الحرمین، ص ۷۹

۱۲- این قسمت تا برسد به جبل مفرح، یعنی‌چندین سطر در نسخه ترکی نیامده و مترجم از خود انشاء کرده است.

۱۳- در اصل: این.

۱۴- در اصل: محبره

۱۵- یک کلمه ناخوانا.

ص: ۱۷۸

ص: ۱۷۹

اشک، لاله گون کردند، کبوتر انظارشان از کبوترخانه باصره اوّلًا پرواز و مرغ روحشان از آشیان تن مقدماً آغاز کرده، تن بی‌جان و جان بی تن درین برّ، هر یک بیگانه و بی‌خبر، از یکدیگر می‌شتافت.

نظم:

ما با غم عشق تو هم‌آغوش شدیم بیگانه عقل و خرد و هوش شدیم

در وادیِ عشق آنچنان گم گشتیم کز خاطرِ خویشتن فراموش شدیم

گنبد خضـرای فیروزه‌فامِ عرشْ‌پناه که مایه سایه سـعادتش آسایشگاه سلطان سرا، تختگاه «لی مَعَ اللّه»، (۱) مشرّف به تشریف، «لِیَغْفِرَ لَکَ اللَّهُ» (۲) قـافله سالار کـاروان اجتبـا، صاحب تمکین متکائی (۳) اصـطفا، فـاتحه سوره نبوّت و پیغمبری، خـاتمه رسـاله رسالت کبری، حبیب خـدا، شـفیع روز جزا، روشن‌سازنـده اسـرار غیب، رساننـده اخبـار لاـرَیْب، جرعه‌نوش عـالمِ سـیر، خرقه‌پوش ... وَلِبَاسُ التَّقْوَی ذَلِکَ خَیْرٌ ...» (۴)

شهسوارِ میدان ضـمایر، شهریار ایوان «شفاعتی لأَهْلِ الْکَبائِر»، (۵) بساط انبساط سَبِّحْ اسْمَ رَبِّکَ الْأَعْلَی، سَفَر با طُغرای سُبْحَانَ الَّذِی أَسْرَی بِعَبْدِهِ لَیْلًا. (۶) نظم:

محمد کآفرینش سایه اوست ز رتبه نه فلک یک پایه اوست

فَلَک میدان او را نیم گویی فرشته در رکابش راه پویی

ملک با خاک پایش تاج زرّین ز عزّت نعت او طه و یس

طفیلش هرچه بود و هرچه باشد کرامت بیش ازین دیگر چه باشد

متلألأبه أمواج أنوار و متّصل به أجنحه ملایک زوّار بودنش بی‌شک و بی‌شبهه است.

نظم:

گنبد خضراست چه می‌پرسیش عرش بدان پایه شده کرسیش

نور تجلّی است کزو تا سما طور (۷) کجا آتش موسی کجا

بر سر هر کنگره‌اش تا فلک جای گرفته‌ست مَلَک بر ملک (۸)

۱- حدیث: «لی مع الله وقت لا یسعنی فیه ملک مقرب ولانبی مرسل»، تفسیر صافی، ج ۱، ص ۱۱۸.

۲- فتح: ۲.

۳- کذا در اصل. شاید: متکای.

۴- اعراف: ۲۶.

۵- حدیث معروف نبوی.

۶- اسراء: ۱.

۷- در اصل و نسخه ترکی: نور کجا.

۸- فتوح الحرمین، ص ۸۰، ۸۲. در اصل: و بر ملک.

ص: ۱۸۰

چون آن سرچشـمه انوار دو جهان معاینه گردید، لب‌تشـنگان وادیِ فراق به زمین‌آورد آورده، (۱) در آن گلستان بهار وصالش مثل بلبل نالان در حصار مدینه منوّره نزول کرده.

[به‌مژگان رفته‌ام خاک درش امّا پشیمانم مبادا در رهش افتاده باشد خار مژگانم] (۲)

بعضـی زبان خود [را] ماهی جویبار صـلوات و بعضی طوطی ناطقه خود را غرقه شکرستان تحیّات ساخته، نخلبند حدیقه اثر رافع (۳) از ذرّه نَکهت این سنبل نو دمیده اخلاص (۴) را دستاویز کوی خیر البَشَر می کرد.

نظم:

ایا حبیبِ خدا یا محمّدِ عربی کنی شفاعتِ ما یا محمّدِ عربی

تویی‌طبیبِ شفابخش کز شفاعت خویش شفیعِ روزِ جزا یا محمّدِ عربی

کلیدِ قفل گشایِ خزاینِ رحمت امینِ وحیِ خدا یا محمّدِ عربی

اسیر لعل شفاعت نثار تو گشته کمالِ حسنِ ادا یا محمّدِ عربی

سیاهروی و گنهکار «رافع» بی‌دل کند امیدِ عطا یا محمّدِ عربی (۵)

حاصل، به سوز و آه، به مالیدن روی سیاه به سدّه آن پادشاه، در آن وقت به زمزمه این بیت:

بیت:

کی بُوَد سده آن روضه بشُویَم با اشک ادْخُلُوها شنویم از حَرَم والایش

قدم بر قدم زده، به عتبه عرش‌سرای

۱- در اصل: به زمین آورد آورده. بنگرید متن‌ترکی: ۱۳۹

۲- این بیت در نسخه ترکی در اینجا آمده اما مترجم آن را در متن خود نیاورده است.

۳- در ترکی، جای «رافع» نام «نابی» آمـده چنان‌که در پایان ابیاتی هم که خواهـد آمـد، همین جایگزینی صورت گرفته است. به هر حال متن ترکی این است: نخلبند حدیقه اثر، یعنی نابی کمتر دحی بو سـنبل نودمیده زمین اخلاصـی دست آویز سـر کوی خیر البشر ایلمدر. ص ۱۳۹، متن چاپی آن با حروف لاتین: ۳۲۵

۴- در اصل: خلاص.

۵- چندین بیت ترکی از نابی در میان این اشـعار فارسی بوده که «رافع» آنها را نیاورده است. نسخه ترکی: ۱۳۹- ۱۴۰. بیت آخر آن سیزدهمین بیت چنین است:

سیاه روی گنهکار نابی بدکار ایدر امید عطا یا محمد عربی

ص: ۱۸۱

باب‌السلام، جان اشتیاق زده آرام یافته بود که نگهبانان مواقف ملکوت و پرده‌داران سُرادقات جَبَروت به این زمزمه به قرع سامعه انتباه می کردند.

نظم:

مکن‌ترکِ أدب چون کوی محبوبِ خدایست این نظرگاه اله است و مقامِ مصطفای (۱) است این (۲)

ای بادیه‌پیمایان اشتیاق! این آن دولتسرای جهان‌آرای حقیقت است، فرش براق عنایت‌اندوزش سر به سر دیده حیران کرّوبیان و قندیلِ طاقِ آسمان‌افروزش سینه سوزان قُدسیان است.

نظم:

بر سبیلِ طوف می گردند گِردِ مرقدش پیشْ جبریل و ملائک از قفایِ جبرئیل

و ای پویندگان راه آفاق، این آن حرم کعبه توأمی است که در ساحه سعادت بخشایش مکین گشته ... سلطان‌المرسلین- صلی‌اللّه علیه [وآله] وسلّم- اثر قدم لامکان پیرایَش (۳) وسیله مباهات عرش برین است.

ای آرزومندان بیغوله هجران، آن آستان سعادت عنوان است که رُفت‌روب غبار صحن بهشت نشانش، مایه افتخار روح الأمین است.

نظم:

طعنه به اکسیر زند خاکِ او دُر خَجِلست از خس و خاشاکِ او

ریگِ (۴) زمینش چون نجومِ سما گشته بسی گمشده را رهنما (۵)

ای بیمارانِ بسترِ علّت، این آن دارالشفای علّت معصیت است که اگر از غبارِ صحن مُعَلّایش ترکیب یافتگی معجون مفرّح تقویت بخش دلخستگان عصیان نمی‌شد، از تاب تب حمای حمیمِ خلاص میسّر نمی‌بود.

نظم:

آنکه دامانِ شفاعت به میان برنزند گَرد اندوه نشیند به جمالِ کوثر

ای خریدارانِ بازار امید! این آن مَضْجَعِ عرش‌زیب است که در آغوشِ صندوقِ مُشک‌سا دفین شده، کی اگر جوهر یکتای کونَین‌بهایش از درج خفا درخشان نمی‌شد، گنجینه مُلک و مَلَکوت در زیرِ قفلِ عدم از جلوه وجود محروم [می] مانَد. نظم:

ز آستین نرسیدی به‌جَیب دستِ وجود اگرنه گوهرِ او داشتی هوایِ ظهور

ای امیدداران شفاعت، این سلطانِ سراپرده رسالت است که داخلِ شمارِ جریده او شدن مرسوم صحایف انبیاست [و] آرزو [شان]. (۶)

شأنِ دینش همه بازار مِلَل کرده کساد انبیا جان به کف اندر هوسِ سودایش

نظم:

گای دانه‌پاشان اشک فراق، این قفس رای شباک شده کی طوطی شیرین ادایِ (۷)

وَمَا يَنْطِقُ عَنْ الْهَوَى (۸)

است که هنوز زبان امکان از دهان عدم نمایان نبود که به ناطقه روان بخشای «أَنَا أَفْصَحِ ...» (۹) در خلوتسرای خاص الخاص «لِی مَعَ اللّهِ» (۱۰) شکرپاش گفتگو بود.

ای دلبستگان مشاهده مراد! این، آن تابنده جمال پیرایه «أَنا أَمْلَح» (۱۱) است که هنوز ماه (۱۲) مصرآشوب کنعانی نهفته بنِ چاه عدم بود که حسنِ ملکوت آرایِ ازَلْ پَسَندش در جلوه گاه قرب القرب وحدت، منظورِ نظر کردگار بود.

ای جانسپاران راه وفا! این آن حبیبِ خالقِ یکتاییست که ضیافتخانه هشت دَرَجه نعیم برای سالکانِ جاده موافقت مزیّن و عذابگاه

هفت درک جحیم برای سرکشان بیابان مخالفت معین است. نظم:

۱- در اصل آمده: مرسوم صحایف انبیاست آرزو. به نظر می‌رسد این هم درست باشد. با این حال تصور می‌رود کاتب، به احتمال، دستی در متن فارسی برده، کلمه آرزو را از قبل از کلمه انبیا به بعد از آن آورده، به گمان آن که با عبارت بعد مطلبی درست کند. در عین حال، تشخیص نداده است که دنباله عبارت «شان دینش ...» یک بیت شعر است. زیرا کلمه «بیت» یا «نظم» هم پیش از آن نیامده است. متن ترکی این است: ای امیدداران شفاعت بو ال سلطان سراپردهِ رسالت‌در که داخلِ شمار جریده امتِ اولماق مرسوم صحایف آمال انبیاء در؛ بیت: شأن دینش ... متن ترکی عثمانی: ۱۴۳، متن لاتین: ۳۳۱

۲- این بیت، در متن ترکی به این ترتیب: «ای دانه پاشان اشک فراق بو قفس آرای شباک اولان طوطی شیرین ادای» و ما ینطق عن الهوی در که هنوز زبان

۳- نجم: ۳

۴- اشاره به حدیث أنا أفصح العرب بید أنی من‌قریش و نشأت فی بنی سعد؛ الشفاء بتعریف حقوق المصطفی، ص ۸۰

۵- حدیث: لی مع اللّه وقت لا یسعنی فیه ملک‌مقرب و لا نبی مرسل، تفسیر الصافی: ۱/ ۱۱۸

۶- در اصل آمده: مرسوم صحایف انبیاست آرزو. به نظر می‌رسد این هم درست باشد. با این حال تصور می‌رود کاتب، به احتمال، دستی در متن فارسی برده، کلمه آرزو را از قبل از کلمه انبیا به بعد از آن آورده، به گمان آن که با عبارت بعد مطلبی درست کند. در عین حال، تشخیص نداده است که دنباله عبارت «شان دینش ...» یک بیت شعر است. زیرا کلمه «بیت» یا «نظم» هم پیش از آن نیامده است. متن ترکی این است: ای امیدداران شفاعت بو ال سلطان سراپردهِ رسالت‌در که داخلِ شمار جریده امتِ اولماق مرسوم صحایف آمال انبیاء در؛ بیت: شأن دینش ... متن ترکی عثمانی: ۱۴۳، متن لاتین: ۳۳۱

۷- این بیت، در متن ترکی به این ترتیب: «ای دانه پاشان اشک فراق بو قفس آرای شباک اولان طوطی شیرین ادای» و ما ینطق عن الهوی در که هنوز زبان

۸- نجم: ۳

۹- اشاره به حدیث أنا أفصح العرب بید أنی من‌قریش و نشأت فی بنی سعد؛ الشفاء بتعریف حقوق المصطفی، ص ۸۰

۱۰- حدیث: لی مع اللّه وقت لا یسعنی فیه ملک‌مقرب و لا نبی مرسل، تفسیر الصافی: ۱/ ۱۱۸

۱۱- اشاره به پاسخ رسول ص به پرسش این که‌شما زیباترید یا یوسف که حضرت فرمود: کان یوسف أحسن و لکننی أملح. مناقب ابن شهرآشوب: ۱/ ۱۸۷

۱۲- در اصل: ماده. در متن ترکی: ماه

ص: ۱۸۲

جای سر است آن که تو پا می‌نهی پای ندانی که کجا می‌نهی! (۱)

هرکه دراین کوی نه سر پا کند بی‌خرد است ار به فلک پا کند

لیک در این‌جا ادب آید به کار بی‌ادبان را نبود اعتبار

گریان سروشان اشک ریزان شوکت آستان رسالت فرو گرفت، حیرت زده و سراسیمه گردیده.

نظم:

پنجه حیرت چو گریبان گرفت عقل سراسیمه شد اندر شگفت

گشتم از آن واله و حیران و مست صبر برفت از دل و دل شد ز دست

به این حالت، شعورگذار (۲) به روضه جنّت مآبِ نبویّه و به محرابِ مغفرت آیاتِ مصطفویّه، ناصیه سائی سجده محبّت میسّر گردید.

نظم:

روضه که آمد ز ریاضِ بهشت خشت به‌خشت‌اش همه عنبرسرشت

هرکه در آن روضه زمانی نشست تا ابدالدهر ز اندوه رست (۳)

بعد از ادای تحیّةُ المسجد، به رهنمونی دلیلِ عنایت، مواجهه سیّدُ الأنام (۴) ادای ملازمه صلوات و سلام قیام نمود:

[تاب لقا ندارد بیمار غم کشیده در آفتاب افتد دیوار نم کشیده] (۵)

می‌گفت که در آن وقف (۶) رشته انفاس رهین عقده اضطراب و لب نیاز رعشه شرم خطاب گردیده، دست ادب را قفل صندوق سینه، و نار انظار را مربوط به پشت پای سکینه گردیده، زبان مشتاق، رخصت یافته سلام گردید.

نظم:

السّلام ای سَرْوَرِ اولادِ آدم السّلام السّلام ای باعثِ ایجادِ عالم السّلام

السّلام ای گوهرِ یکتای ذات اقْدست زیور بالای طاقِ عرشِ اعْظم السّلام

السّلام ای قُفلِ گنجِ رحمتِ حق در ازَل دستِ استعداد تو گشته مسلّم السّلام

۱- فتوح الحرمین، ص ۸۱

۲- کذا در اصل. شاید: شعورگداز.

۳- فتوح الحرمین، ص ۸۲

۴- در اصل: الامام.

۵- در اینجا این شعر در متن ترکی: ۱۴۵ آمده اما در متن فارسی حذف شده است.

۶- در ترکی: وقفچه.

ص: ۱۸۳

ص: ۱۸۴

چون که‌جدّت بود ابراهیم بر وی کرد حق آتشِ نمرود را گلزارِ خرّم السّلام (۱)

عربی:

یا خیر من دُفِنت فی القاعِ أعظمه فطاب من طیبهنّ القاع و الاکَم

نفسی (۲) الفداء لقبر أنْتَ ساکِنُه فیه العِفاف و فیه الجُود و الکَرَم

خوشا آن هنگام ربیع حیات بخشا و یاد باد آن بهار وصال جان افزا، از آن زمان که عندلیبِ خونین ترانه دل آشیان‌گیرِ شاخچه جسم نزار گردیده، در هوایِ روضه مقدّسه در زمستانِ هجران نالان بوده، به امداد نسیم عنایت هدایت در پیشگاه عزّت آن گلشن نبوّت گره‌گشای فریاد شده.

بر قبّه (۳) نورآمیز پرورده دوش و کنار دایه عزت درّ شاهوار افسرِ سعادت، قرّه عین قبول، ابراهیم بن حضرت رسول صلّی‌اللّه علیه [و آله] و سلّم غنوده، گهواره زمین گشته. (۴) نظم:

نیست مجال قدم اجْنبی خفته در آن گوهر صُلب نبی

۱- برخی ابیات ترکی: ۱۴۵- ۱۴۶ لابلای این ابیات تنها در متن ترکی آمده است. برخی از این ابیات هم با اندک تغییری از حالت ترکی به فارسی درآمده است.

۲- در اصل و متن ترکی: روحی. اما آنچه شهرت دارد و در کتیبه‌های حرم نبوی آمده «نفسی» است.

۳- «بر قبه» از متن ترکی: ۱۴۹ افزوده شده است.

۴- در اینجا مطالبی در باره قبور شیخین و نیز اشارتی به قبر حضرت زهرا س بوده که توسط مترجم به بعد از زیارت احد و مسجد فتح منتقل شده است.

ص: ۱۸۵

کرده در آن مخزن عنبرسرشت جای به هرگوشه طیور بهشت (۱)

و در یک قُبّه فلک مماس به همراهی عمّ نبیّ‌سیّدالنّاس، حضرت عباس- رضی‌للّه عنه- چهار گوهر معدن ولایت و چهار قندیل طاق امامت، گلدسته گلستان شقایق، حضرت امام حسن و امام علی [بن الحسین] و امام محمّد [باقر] وامام‌جعفرصادق- رضی‌اللّه عنهم- انجمن‌گه خلوتسرای خُلد گشته‌اند.

نظم:

گنبد عبّاس که خلد آشیانست قبّه‌ای از نور به عالم عیان است

در فلک جود و سخا و کرم کرده قِران پنج ستاره به هم (۲)

اما در سایبان فلک فام، مراقد اصحاب کرام از حیطه حساب خارج است. نظم:

خیل صحابه چه بزرگ و چه خُرد بیش از آنست که توانی شمرد

و زیارت مزار فیض‌آثار مست شراب عِرفان، سرحلقه انجمن خواجگان حضرت خواجه محمد پارسا (۳)- علیه‌الرحمهٔ و الرضوان- و قریب به حضرت ایشان، مزار پیموده راه مغفرت و آسوده جوار رحمت، خان جنّت مکانِ محمّد آشیان- علیه‌الرحمهٔ والغفران- امام علی خان، کرده شد.

و در سر مزار هر یک، به مداد آب دیده

۱- فتوح الحرمین، ص ۸۷

۲- فتوح الحرمین، ص ۸۶

۳- از عرفا و نویسندگان قرن نهم و از مشایخ‌بلندپایه صوفیان نقشبندی.

ص: ۱۸۶

و به قلم زبان، به اخلاص سوره فاتحه به کتابه بالاخانه آسمان تحریر کردن، بعد باز به زیارت مقصد اقصای انس و جان بلکه رحمتِ جمیعِ عالمیان؛ یعنی روضه مطهّره اعاده، روی نیاز کرده شد.

چون مدّت اقامت از روی عادت در مدینه منوّره ده روز است، حُجّاج مسلمین از مَطْلع نهار تا مقطع لَیْل، و از دامن شام تا صباحِ سفیدفام، در مواجهه سیّدالأنام- علیه التحیّهٔ والسّلام- به غلغله صلوات و سلام لَا انْفِصام، به گریه‌های ضراعت و ناله رجای شفاعت از خوف هنگام فرصت (۱) اراقه اشک ندامت و زمان رخصت، طیّ طومار اقامت آویخته دامان صاحب کرامت حضرت مقدور می‌کردند، حتی رقم طراز صفحه مقال رافع (۲) شکسته‌بال نظم مشتمل بر عرض حال به یک لوحه تنمیق و در مواجهه سرور اقلیم نبوّت، گستاخانه (۳) تعلیق کرد.

نظم: (۴)

بحمداللَّه نصیبم شد سعادت یا رسولَ‌اللَّه که کردم خاکِ درگاهت زیارت یا رسولَ اللَّه

گنهکارم، سفهکارم، سیهکارم، ستمکارم (۵) تو دستم گیر فردایِ قیامت یا رسولَ اللَّه

مرا از دستبردِ کارفرمایِ درِ دوزخ نگاه کمترت باشد کفایت یا رسولَ اللَّه

***

هزار شُکر گل ازروضه مقدّسه چیدم به آستان شفاعت به این گناه رسیدم (۶)

چون در سلک ایّام، میل نشانگاه سبحه ایّام (۷) شده، کی روز پنجشنبه نمایان گردد، زیارت شهدای احُد به سنّت سنیّه رسول الثّقلین، حجّاج مسلمین، پیاده و سواره می‌کنند. کوه احد در مقدار یک فرسنجه جانب شمالی مدینه منوّره، کوه سرخ فامی

۱- شاید: فرقت.

۲- در متن ترکی: ۱۵۱: حتی رقم طراز لوحه‌مقال «نابی» شکسته بال

۳- در اصل: گستانه. آنچه در متن آمده، از متن‌ترکی است.

۴- ابیاتی که آمده، با تغییراتی در افعال و حروف ترکی، به فارسی برگردانده شده است. در یکی از این اشعار «یوسف نابی» از خود با همین عنوان یاد کرده، درخواست شفاعت برای احباب و اقاربش می‌کند «کمینه یوسف نابی احباب و اقاربله- شفاعت یا رسول اللَّه شفاعت یا رسول اللَّه». به دنبال آن از خلیفه وقت عثمانی هم یاد کرده است.

۵- در متن ترکی به جای «ستمکارم» «سیهکارم» آمده است.

۶- متن ترکی، ص ۱۵۲

۷- شاید: انام.

ص: ۱۸۷

است که معرکه مشهوره غزای اُحُد در دامن آن کوه به ظهور پیوسته است.

نظم:

دامن گردون که شفق گون بود از اثر سرخی آن خون بود

اوّلًا زیارت موضعی که در سر راه حضرت ممالک گشای رسالت پناه پیرایه بند اسلحه دشمن افکن در محل که چتر سایه عنایت مدّ طناب اقامت کرده است، ستون دعا به خیمه آسمان نهاده شد، و در زمینی که دریای کارزار خروشان گشته است، شمشیر آه، حواله چرخ ستمکار نموده شد، و در مکانی از درج لعلین شفاعت فشان‌شان دُرّ عالمْبَهای دندان نورشان شهید گردیده، به قطرات سرشک اشک حسرت گلگون دامن عارض کرده شد.

نظم:

چنان عقده از کارِ امّت گشاد که دندان درین کار بر باد داد

و جسم نازپرورد نازنین شان که در اثنای حرب از برای راحت به غار سنگ خارا نزول فرموده بودند، مشاهده اثر سر مبارک عرش آساشان که در دل سنگ جایگیر شده است، تاج سر نظر کرده شد، و مجموع شهدای اُحُد که در یک زمین پرده نشین مُلک بقا گردیده‌اند، به ارواح مطهّره ایشان ابلاغ هدیه دعا فرستاده شد. نظم:

بوی وفا می‌دمَد از خاکشان غرقه به خون تربت نمناکشان

روز قیامت که بر آرند سر با جگر خشک و کفن‌های تر

با رخ چون مهر دمند از زمین تخم وفا بار نیارد جز این

از غیر این، در صدر یک قبّه علیّه فلک نما، عمّ رسول کبریا، سیّدالشهدا؛ یعنی به حضرت حمزه، ناوک دعای بی‌اندازه، به نعره آه و فغان، حواله سپهر آسمان کرده شد.

نظم:

حمزه که قربان شده در راهِ دوست سیّد هر جا که شهیدی است اوست

لاله زخونش شده خونینْ کفن داغ نهاده به دلِ خویشتن

سرخیِ کوهِ اُحُد از خونِ اوست هر که شهید، همه رو نحو اوست

و در حوالی او مسمّی به مسجدفتح عبادت خانه دلگشا و جای مخصوص سلطان الأنبیا.

نظم:

مسجد فتح این شد و بئر رسول جای دعای است و محلّ قبول

بئر رسول است که آب حیات موج زن افتاده چو نهرِ فرات

عاقبت سرانگشت صبحِ وداع، روزنامه ایّام اقامت را ورق‌گردان شده، شمشیرِ سرتیزِ فراق دل‌ها را چاک چاک و سینه‌ها را مثل شباک کردن گرفت. نظم:

روزِ جدایی که نبیند کسی تیره‌تر است از شب هجران بسی

روز وداع است و اجَل در کمین خاصه وداع صَنَمی این چنین

نظم:

چه‌خوش است‌پیش جانان‌لب راز باز کردن گِلِه‌های روز هجران نه به سر نیاز کردن (۱)

المنّهٔ لِلّه تعالی و تقدّس بعده. در ورای حجره مقدّسه درّهٔ الصّدف هُدی، سیّدهٔ النساء، حضرتِ فاطمهٔ الزّهراء- رضی اللّه عنها-

جواهر تحیّات و ثنا نثار کرده شد.

نظم:

میوه دل، قرّه عینِ رسول زهره گردون نبوّت، بتول (۲)

سیّده جمله زنانِ بهشت‌مانده در پای نبی سر به خشت (۳)

بعد ازآن‌به‌روزنه‌ای (۴) که‌راه‌آمد شد گشـتگیِ رساننده وحی تنزیل حضرت، جبرئیل علیه السلام دودست‌دعارا بالِ طائرِ رجا کرده، از بابِ جبرئیل گذشته، به زیارتِ آسوده مکان، خاکِ مغفرت‌ناکِ بَقیع پاک شتافت شد.

۱- در متـن ترکی: ۱۴۶: «گله‌هـای هجر قربـان بسـر نیـاز کردن». دو لقب صـدیق و فاروق، توسط اهل سـنت برای خلیفه اول و دوم به‌کار می‌رود. این در حالی است که امیرمؤمنان علیه السـلام خود را الصدیق الاکبر می‌نامید و به نظر می‌رسد بعدها، در دوره اموی، این وصف بی دلیل و از روی این قاعـده که قرار بود فضایل امام را به صـحابه دیگر نسبت دهنـد، به خلیفه اول منسوب کردند. ابن ابی عاصم در کتاب «الاحاد و المثانی» ج ۱، ص ۱۵۱ به نقل از معاذه عدویه نقل کرده است که گفت: سمعت علیّا- رضی‌اللّه تعالی عنه- یخطب علی المنبر و هو یقول: «سـمعت «أنا الصدیق الأکبر، آمنت قبل أن یؤمن أبو بکر و أسـلمت قبل أن یسـلم». عنوان فاروق هم آن‌چنان که ابن شـهاب زهری، محدث به‌نام و مورد اعتماد سـنی نقل کرده، لقبی بود که اهل کتاب به خلیفه دوم نسبت دادند و هیـچ خبری دایر بر اینکه لقب یاد شـده از طرف پیامبر صـلی الله علیه و آله به او داده شـده، وجود ندارد. سـخن زهری را بنگرید در «المنتخب من ذیل المـذیل»، ص ۵۰۴. در نقلی هم آمـده است که کعب الأحبـار به معـاویه گفت: عنـوان «عمر الفـاروق» در تورات آمده است. مختصر تاریخ دمشق، ج ۲۱، ص ۱۸۶

۲- در اصل: رسول.

۳- فتوح الحرمین، ص ۸۶

۴- مقصود باب جبرئیل است.

ص: ۱۸۸

ص: ۱۸۹

ص: ۱۹۰

نظم:

شو متوجّه به زمین بقیع عرش برین است و معالم رفیع

هر طرفی نور دمد زان زمین همچو نجوم از فلک هشتمین

زنده‌دلانند و به تن مرده‌اند سر به گریبان عدم برده‌اند (۱)

واقعاً مزارستان جنّت‌نشان بقیع، صحن رحمت نمایی است که هر دوده جزوی (۲) مثلِ طور نمایان و هر نخلش رشکِ درختِ وادی أیْمَن در لَمَعان، هر ذرّه غبار مغفرت‌آثارش چون پایه اکسیرِ دولت محترم، و هر ریزه‌سنگِ تابدارش چون نگینِ سلیمان مکرّم. از زوّار آن خاکِ پاک، هیچ تن نباشد که در جنّت چهار درجِ عناصر نهان گشتگی، گوهر نایاب جان خود را استدعای نثارِ آن خاک گشاده دست دعا نباشد، و هیچ جان نباشد که خلعت چشم خود را که بافته کارخانه ازَل و یافته از پادشاه لم‌یزل است به افکندن درین زمین لبریز تمنّای ثنا مکروه (۳) باشد. ازین افضل چه دولت باشد که در روز رستاخیز همراه شهریار کشور شفاعت- صلّی‌اللَّه علیه [و آله] و سلّم- از جَیب خاک برآورده، در سایه لوای احمد نَبَوی عزیمت گلگشت باغ نعیم شود.

نظم:

روز قیامت که بود نفخ صور (۴) این همه خیزند ز استار نور

سر چو برآرند ز جیب غبار دیده گشایند به دیدار یار (۵)

اوّلًا در بیرون باب بقیع در عکس یمین، عمّ (۶) سیّدالمرسلین در درون یک قبّه علیّه مکین گشته، و قریب به او در یک قبّه دیگر، مَحْرمان سراپرده سعادت؛ یعنی ازْواج طاهراتِ خواجه کائنات- علیه أفضل الصّلوات- پرده نشین شبستان بقا گشته‌اند.

نظم:

بر سر آن در که طریقِ هُداست حُجره ازواج رسولِ خداست

ساحت او مشهد فُردوس‌بوی حور به گیسو کُنَدَش رُفت و روی (۷)

الحق (۸) چه دشوار است که امیدگاه کافّه

۱- فتوح الحرمین، ص ۸۶. در آنجا به جای مصرع دوم از بیت اول آمده «عرش برین بین و مقام رفیع». همچنین به جای مصرع اول از بیت‌سوم‌آمده «زنده‌دلان‌بین‌که ز خود مرده‌اند».

۲- در متن ترکی: ۱۴۸: توده سی.

۳- «مکروه» حدسی است.

۴- در اصل: روز قیامت نبود و نفخ صورا!

۵- فتوح الحرمین، ص ۸۸

۶- در اصل: عمره!

۷- فتوح الحرمین، ص ۸۷

۸- پیش از کلمه الحق، به دلیل جابجایی درمتن فارسی از متن ترکی، اشتباهی برای مترجم یا کاتب پیش آمده است. ما آن را مطابق متن ترکی: ۱۵۸ اصلاح کردیم.

ص: ۱۹۱

موجودات سیّد انام را مواجهه علیّه‌اش فرصت باب نیاز گشتن، بعد به اختیار خود زبان ناطقه را مورد الوداع گردانی، و چه امر مشکل است که دستگیر عامه عصاهٔ، (۱) محبوب خدا را پیشگاه سعادتش گره‌بند زانوی ادب گشته، بعد بنای ارادت به صحرای قدم نهی.

ای سر بی سامان! [بعد از این] کوفته سنگ ندامت شو که از بالش استراحت عتبه علیّه آستان حرم سیّد انبیا راحت یافته صدق و صفا شدن، بعد در بستر راحت به‌شومی تخیّلات فاسده سودا زده جهان شده، از مأمن برخاسته می‌شوی.

و ای جبهه! (۲) جلوه‌گاهِ داغِ غم شو، از روضه مطهره که مالِشگاه رخسار قُدسیان ملکوت است آرام گرفته شدن، بعد به سرنوشت پیشانی از سجده گزار شدن محروم می‌شوی.

ای دیده غمدیده! فوّاره خون شو، در مرقد مقدّس که نظرگاه خالق ذوالجلال است آشیان گیرِ قنادیلِ حَرَمْسرایِ عرش‌اشتباه شدن، بعد از مشاهده مشهد منوّره محروم مانی.

ای مشام بدکام! منبع زکام آلام شو که بعد از یافتن رایحه فَرَوْحٌ وَرَیْحَانٌ وَجَنَّةُ نَعِیمٍ (۳)

از قرب نَکْهَت گل «... رَوْضَةٌ مِنْ رِیَاضِ الْجَنَّةِ» (۴) دور می‌شوی.

[ای] دهن پرمِحَن! میل طاس (۵) انگشت خورده لبریز فریاد شو که مثل طوطی شکرخا در شکرستان روضه، از دولت زمزمه صلوات سرشار پادشاه دو سرا میسّر شدن، بعده مهجور می‌شوی.

ای سینه بی‌سکینه موجه‌زار شرحه‌اندوز شو که گلزار چمن وصال گشته، بعده تنور آتش با هجران می‌شوی.

ای دست، گزیده دندان حسرت شو که از توسّل دامنِ شُبّاک دور می‌شوی.

ای طایر روح بی‌حمیّت، از آن زمان که از آشیانه شاخسار علّیین گرفتار خاکدان اسْفلِ‌سافلین گشته بودی، به هوای پروازگاه اصل بالزن اضطراب می‌شدی، حالا که در دارالامان حَرَم رسالت فرصت‌یاب فرجه رهایی است، به شکست قفس چهارچوبه

۱- همه گنهکاران.

۲- پیشانی.

۳- واقعه: ۸۹

۴- حدیث معروف: «مَا بَیْنَ مِنْبَرِی وَ بَیْتِی رَوْضَةٌ مِنْ رِیَاضِ الْجَنَّةِ وَ مِنْبَرِی عَلَی تُرْعَةٍ مِنْ تُرَعِ الْجَنَّةِ»، تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۷ و بسیاری از مصادر دیگر.

۵- کاسه.

ص: ۱۹۲

جسم قادر می‌شوی.

نظم:

خاك بادا به سر غیرت آشفتگیم که تو را دیدم وجان بردم و قربان نشدم

ای عقل بیهوده‌گرد با وجود یافتن خدمت عتبه عاتبه ایجاد عالم، افسوس که رفته در تنگنای دنیا پابسته امور دنیا سرگردان می‌شوی.

نظم:

آفاقْ پردریغ و جهان پرندامت است این‌روز هجر نیست که روز قیامت است

در روز نخستین وصال، به شوق مشاهده روضه مطهّره تیزپرواز شده، کی عندلیب جان در هنگام وداع شکسته بال و ناتوان گشته، در پیشگاه قفس (۱) مطهره مقدسه، بال زن ناله سنج الوداع شدن را مجال نیافت. نظم:

چنانکه‌گشته‌ام از رنج غم نزار ضعیف (۲) نگاه را به رخش طاقت رسیدن نیست

عاقبت‌خواه [وناخواه] (۳) خلاف دلخواه، افتان و خیزان، در مواجهه علیه طاقتگداز، دست شرم و حجاب را نقاب چهره اعتذار کرده شد، اما به یک حالی که سر به سر این بدن مجاری سیماب و قوّت ناطقه اسیر تب‌لرزه حجاب گشته؛ (۴)

دی روز همه وصال جان‌افروزی امروز هه فراق عالم

سوزی فریاد که در دفتر عمر ایّام آن را روزی شمار واین را روزی (۵)

آغاز وداع درد آمیز کرده، می‌گفت.

نظم: (۶)

الوداع ای خاکِ‌راهت کُحل ایمان الوداع سنگِ کویَت گوهرِ تاج سلیمان الوداع

پنجه خورشیدتابت شانه زلفِ وجود صفْوَت نورِ رخت‌مرآتِ قرآن الوداع (۷)

گوهرِ بیضایِ یکتای وجودت در ازَل رونق خلوتسرای قربِ یَزدان الوداع

۱- در اصل: ققصه. آنچه در متن آمده از متن‌ترکی: ۱۶۰ است.

۲- در متن ترکی: «چنان که گشته‌ام از رنج انتظار ضعیف».

۳- افزوده از متن ترکی: ۱۶۰

۴- دنباله عبارت بعد از دو بیت.

۵- از متن ترکی: ۱۶۱ که در همین جا آمده بر متن بالا افزوده شد.

۶- مترجم برخی از اشعار را آورده در حالی که اشعار ترکی دیگری هم در بین این اشعار وداعیه هست که جمعا دوازده بیت است.

۷- قافیه «تابت» و «رخت» در متن ترکی به صورت «تابک» و «رخک» آمده است.

ص: ۱۹۳

از وداعت شرم آمد یا رسولَ اللّه مراچون کنم من این چنین تقدیر یزدان الوداع

دور گشتم صورتا از آستانِ دولتت‌لیک در معنی مجاور در دل و جان الوداع

الوداع ای خاک راهون کحل ایمان الوداع‌سنگ کوه‌ون گوهر تاج سلیمان الوداع

پنجه خورشید تابون شانه زلف وجودصفوت نور روخون مرآت قرآن الوداع

گوهر بیضای یکتای وجودون تا ازل‌رونق خلوت سرای قرب یزدان الوداع

خدمت اسقایه مأمور اولدوغُنداندور ایدرکشتزار شرعونه دولاب دوران الوداع

کحل گرد استانوندان او لور کن و ایه گیر قند اصرف اتسون نگاهون چشم گریان الوداع

قامت نخل حریم آستانوندَن جدانیجه گلسون بِر یره آغوش مژگان الوداع

پیشگاهوندا اولور کن نغمه سنجی السلام‌قنده اولسون بلبل دل زار و نالان (۱) الوداع

حسرت روضنله ای ورد بهشت آرای قرب‌اتمسونمی دیده دامانن گلستان الوداع

شرمسارم یا رسول‌اللّه وداعوندَن سنون‌بویله المش نیلیم تقدیر یزدان الوداع

گشته جسم نزارم موج طوفان قدراتمک ایستر ساحل هجرانده ویران الوداع

یا رسول اللّه نگاه شفقتون هر حالده‌ایله‌نابی‌ئی حزین اوزره نگهبان الوداع (۲) تا لحظه لحظه به جانب مَضْجع مقدّس، اعاده نظر، حیرت کنان با داغ غم و قامت خم به خارج در حرم وضع قدم نموده شد.

فغان که‌روز وداعست و کَرْب‌ها دارم اگرچه می‌روم امّا سر وفا دارم

چگونه پای به سنگ ملامتم ناید که (۳) تند می‌روم و روی در قفا دارم

به این حالت بر ملامت غبار، کوچه مدینه رسالت را سیراب سیلاب اشک خونپاش کرده، دامن صحرا را گرفت. نظم:

می‌رفتم وخون دل به راهم می‌ریخت دوزخ دوزخ شرر ز آهم می‌ریخت

می‌رفتم و از حسرت آن گلشن کوی صحراصحرا گل از نگاهم می‌ریخت (۴)

گاه خیام‌خیال حرمین آرایش، صحرای

۱- گریان.

۲- یازده بیت ترکی را از متن ترکی افزوده‌ام.

۳- در متن ترکی: نه

۴- مصرع اخیر در متن ترکی: صحرا صحرا از چشم نگاهم می‌ریخت. در هر حال، ناموزون است.

ص: ۱۹۴

جـان، و گاه مـذاکره اوصاف مقامَین اوراد دل‌آرای زبان گردیـده، گریان و نالان به آه و افغان، به جانب شام تحریکِ عنانِ عزیمت کرده شد.

چون (۱) بعـد از رسیدن به بقعه شام، زیارت مزارات مطهّرات‌انبیای عظام علیهم السلام و اصحاب کِرام و اولیای عظام به چنـد تن اراده وطن کرده، طیّ منازل و قطع مراحل نموده، به سر حدّ ولایت روم رسیدن همان، باد حوادث در میان راه چون ذرّه سرگردان کرده، هر یک را به یک جانب انداخت؛ القدرهٔ لِلّه تعالی.

نظم:

رشته‌ای در گردنم افکنده دوست می‌برد هرجا که خاطرخواه اوست

حاصل، حاصل، (۲) به قلم شکسته‌زبان و دوات دهـان، به چنـدین زبان، عشر عشیران در محل بیان نتوان آورد و در بیابان حیرت، انگشت تحیّر به دندان گزیده.

نظم:

گرت زندگانی نبشته است دیر نه مارت گزاید نه شمشیر و تیر

و گر در حیاتت نماندەست بهر چنانت کُشَد نوشدارو که زهر

طریقت جز این نیست درویش را که افکنده دارد تنِ خویش را (۳)

به این ابیات خود را تسلّی می‌داد. ناگه نویـدی به گوش هوش رسید که آن مجمع اصول اکابر اسلام و مرتع فحول علمای اعلام، مقصد قاصدان اقالیم عالم و مساکن فاضلان بنی آدم؛

نظم:

ساکن او جمله بزرگان مُلک گوشه به گوشه همه ارکان ملک

تختگه ناموران بلند گشته ز اقبال شهان بهره‌مند

حسن چو ذات ارم اندر صفات حرّسها اللّه عن الحادثات

به عهد اعْظم سلاطین عالم و اکْرم خواقین اولاد آدم، افاضل‌پروری که متاع

۱- از این پس متن از رافع است؛ زیرا متن ترکی‌تحفهٔ الحرمین با اشعاری از نابی که در آخرین بیت آن ماده تاریخ تألیف کتابش را آورده یعنی سال ۱۰۹۰، پایان می‌یابد.

۲- در اصل تکرار شده.

۳- هر سه بیت از سعدی و در بوستان تهران، چاپخانه زیبا، ۱۳۵۵، ص ۱۳۶، ۱۱۰

ص: ۱۹۵

کاسد فضایل را گرمی بازار از آفتابِ ترتیبِ اوست و عاطفت‌گستری که سرسبزی نهال کمال از افاضه شآبیبِ سحابِ عنایت اوست.

عربی:

الصادق نیّته فی اعلاء کلمهٔ اللّه الخالص طویّته فی‌احیاء سنّهٔ رسول اللَّه

به جمعیّتی معروف که سامعان اخبار بُلدان از استماع نظیر آن اصمّ مانده و به جامِعیّتی موصوف که زبان واصفان آثار امْصار جهان از وصف آن ابْکم گشته «بلدهٌ طیّبهٌ و رَبٌّ غفور» (۱) بعد از شنیدن این، در مجمره دل رایحه شعور پیدا گشته، می‌گفت که اگر دست باشد فَبِها و الّا به‌حکم شرف‌المکان بالمکین، به عزّ تمکّن و غرّ توطّن عالی مکانی مشرّف است که؛

نظم:

هر چه در دهر نقش و دانائیست دل او را بدان توانائیست

ده اشارات در سر انگشتش صد چو منصور در یکی مشتش

در الهی نیافتش حد کس حد او هم اله داند و بس

در طبیعی شناخته بتمام راز مولودِ عنصرِ اجرام

در ریاضی به یک صریرِ قلم باز کرده است گوش جزر اصم

عقلیَش از قیاسِ عقل افزون نقلیش از مقامِ نقل برون

چون بلده‌ای بدین خوشی و خطّه‌ای بدین دلکشی، اهالی در کمال صلاحیت و سَکنه در غایت رفاهیت، گفتم که «ع» «مردن آن جا به که بودن زنده در جای دگر»، (۲) قیودِ عزیمت مقیّد را سست کرده، و نیّت رسیدن به خدمت را درست ساخته، عنان عزیمت را به جانب ولایت تافته، مسمّای در میان مخالف این شیعه ... به عنایت الهی به طریقی که دل می‌خواست بی‌ملامت ازین و آن در عین زمستان خود را به مشهد رسانیده بود که خبر طغیان آن یاغی طاغی انوشه عاقبت بر باد و وَفِرْعَوْنَ ذِی الْأَوْتَادِ، الَّذِینَ طَغَوْا فِی الْبِلَادِ (۳)

رسید، حیرت درحیرت‌شده مشغول به زیارت آل عبا امام علی موسی رضا [علیه السلام] بود. هر روز خبر فَأَکْثَرُوا فِیهَا الْفَسَادَ شنیده می‌شد، ناگاه از ملحق غیب

۱- شعر معروف ابوالعباس زوزنی:

لیس فی الارض مثل نیسابور بلد طیّب و ربّ غفور

۲- در اصل: دیگر.

۳- فجر: ۱۰- ۱۱

ص: ۱۹۶

بشارت به ایاب فَصَبَّ عَلَیْهِمْ رَبُّکَ سَوْطَ عَذَابٍ رسید، به کیفی که آن مفسد سَـقَر مَقَر، به أیْنَ المَفرّ، جدا از عسکر، راه دارکنج را گرفته است.

ازاین خبر مسرّت‌اثر شادکام شده، در تردّد ارتحال و انتقال بود، خبر برآمدن پادشاه عالیشان رفیع المکان به جانب بلخ رسید. بناءً علیه به ملاحظه قربت به راه هرات، به احرام آن حریم اقبال بشتافت، به امید آن که شَرف خدمت و توفیق ملازمت که از عظایم غنایم است توان یافت که کره زمین کره زَمْهریر گشته و سرد و صاحقه (۱) از حدّ گذشته، از برای دریافت مراد در ده مراحل، به بلده اتفاق افتاد؛ چون سواری‌ها از حدّ و غایت زبون گشته، سرما نیز زیاده شدّت داشت، چندین روزی بنا بر ضرورت، راحت اقامت انداخته، جویان اخبار آن آفتاب عالمیان بود و در تقویم اخبار اقتران و احتراق مفهوم می‌شد، و تسویه آن ملک نیّر در ضمن آن مفهوم، معلوم می‌کرد، و هنوز متّکی به بالین راحت و مستند به مسند استراحت نشده بود که اخبار طلوع آن آفتاب جهانتاب (۲) نکته‌آرایی است نه خودنمایی، قصه عاشق با معشوق دور و دراز است و این‌ها همه را راست واقعه محمود و ایاز است.

رجاء واثق که پروردگار هژده‌هزار عالم لب‌تشنگان بادیه فراق را به سرچشمه وصال سیراب گرداند؛ بالنّبیّ و آله الامجاد.

امید است که «نهال امْنیت» (۳) از نفحات رحمت الهی و بشارت نعمت نامتناهی اعنی از التفات خاطر دریامقاطر و اقلام بلاغت‌مآثر محروم نماند. آستانِ جلالِ مأمنِ أصحاب کمال و أربابِ جمال باد.

تمّت بعون اللّه الخالق علی ید العبد (۴) الفاجر محمّد صادق فی الیوم الثانی و العشرین من جمادی الاولی لسنهٔ ستّ و ستّین و مائهٔ و ألف مِنَ هِجْرهٔ مَنْ له العزّ و الشّرف.

۱- کذا در اصل.

۲- کذا. شاید چیزی افتاده است.

۳- داخل گیرمه حدسی است.

۴- در اصل: عبد.

ص: ۱۹۷

ص: ۱۹۸

ص: ۱۹۹

تصرّف مسجدالحرام در سال ۱۳۴۹

تصرّف مسجدالحرام در سال ۱۳۴۹

محمّدعلی فیض

از مسائلی که شیعه و سنی بر آن اتّفاق نظریه دارند، مسأله «مهدویت» است. سنّیان از پیامبر خدا صلی الله علیه و آله نقل می‌کنند که آن حضرت فرمود:

«شخصی در آخرالزمان ظهور و دنیا را پر از عدل و داد خواهد کرد.»

ابونعیم اصفهانی (متوفای ۴۳۰ ق.) این حدیث را در کتاب خود، «صفهٔ المهدی» آورده است.

یوسف‌بن یحیی‌بن علی شافعی از علمای قرن هفتم نیز در کتاب «عقد الدرر فی اخبار المنتظر» از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل کرده که آن حضرت به حذیفهٔ بن یمان فرمود:

«یَا حُذَیْفَهَٔ لَوْ لَمْ یَبْقَ مِنَ الـدُّنْیَا إِلَّا یَوْمٌ وَاحِـدٌ لَطَوَّلَ اللَّهُ ذَلِکَ الْیَوْمَ حَتَّی یَمْلِکَ رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ بَیْتِی تَجْرِی الْمَلاحِمُ عَلی یَـدَیْهِ وَیُظْهِرُ الْإِسْلامَ». (۱) سلیمان‌بن ابراهیم حنفی (متوفّای ۱۲۹۴) هم آن را در کتاب «ینابیع المودّه» آورده و در این حدیث پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله از ملاحم و حوادث کثیری در زمان حضرت مهدی علیه السلام خبر می‌دهد.

۱- عقد الدرر، ص ۱۶

ص: ۲۰۰

محمدبن ابراهیم، معروف به ابن مقری (متوفّای ۳۸۰ ق.) در «المعجم الکبیر»، (۱) ابن عساکر (متوفای ۵۷۱ ق.) در «تاریخ ابن عساکر»، (۲) ابن اثیر (متوفای ۶۳۰ ق.) در «تاریخ ابن اثیر»، (۳) و ابن صباغ مالکی (متوفای ۸۵۹ ق.) در «فصول المهمه» (۴) نیز از پیامبر خدا صلی الله علیه و آله حدیثی نقل کرده‌اند که آن حضرت فرمود:

«یَمْلِکُ رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ بَیْتِی، یَمْلَأُ الْأَرْضَ عَدْلًا کَمَا مُلِئَتْ جَوْراً».

دیگر علمای اهل سنت نیز این حدیث را در کتاب‌های خود آورده‌اند.

همچنین در کتابهای شیعی؛ مانند ملاحم سیدبن طاووس و کشف‌الغمه اربلی و اثبات الهداهٔ شیخ حرّ عاملی و بحارالأنوار مرحوم مجلسی نیز این حدیث آمده است.

احمد بن حنبل (۵) (متوفّای ۲۴۱ ق.)، حاکم نیشابوری (۶) (متوفای ۴۰۵ ق.) و یوسف‌بن یحیی بن علی شافعی (۷) (از علمای قرن هفتم) از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل کرده‌اند که فرمود:

«لاـ تَقُومُ السَّاعَهُْ حَتّی تَمْتَلِیءَ الْأَرْضُ ظُلْماً وَ جَوْراً، قالَ صلی الله علیه و آله: ثُمَّ یَخْرُجُ رَجُلٌ مِنْ عِتْرَتِی أَوْ مِنْ أَهْلِ بَیْتِی یَمْلَأُ الْأَرْضَ قِسْطاً وَ عَدْلًا کَما مُلِئَتْ ظُلْماً وَ جَوْراً».

ابن جوزی (۸) (متوفای ۶۵۴ ق.) و ابن تیمیّه (۹) (متوفای ۷۲۸ ق.) نقل کرده‌اند که رسول‌اللَّه صلی الله علیه و آله فرمود:

«یَخْرُجُ فِی آخِرُ الزَّمانِ رَجُلٌ مِنْ وُلْدِی اسْمُهُ کَاسْمِی وَکُنْیَتُهُ کَکُنْیَتِی یَمْلَأُ الْأَرْضَ عَدْلًا کَما مُلِئَتْ جَوْراً»

حدیث بالا درکتاب «منتخب‌الأثر» نیز به‌نقل از «تذکرهٔ الخواص» ابن جوزی آمده است.

غیبهٔ شیخ‌طوسی (ص ۱۱۱)، اثبات‌الهداهٔ (ج ۳، ص ۵۰۲)، بحارالأنوار

۱- ج ۱، ص ۲۲۱

۲- ج ۴، ص ۳۵۱

۳- اسدالغابه، ج ۱، ص ۲۵۹

۴- ص ۲۹۸

۵- مسند حنبل، ج ۳، ص ۳۶

۶- المستدرک، ج ۴، ص ۵۵۷

۷- در «عقد الدرر فی‌اخبار المنتظر».

۸- تذکرهٔ الخواص، ص ۳۶۳

۹- منهاج‌السنه، ج ۴، ص ۲۱۱

ص: ۲۰۱

(ج، ۵۱، ص ۷۴) و منتخب الأثر (ص ۱۶۹) به نقل از غیبهٔ شیخ طوسی آورده‌اند که پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود:

«الْمَهْدِیُّ مِنْ عِتْرَتِی مِنْ أَهْلِ بَیْتِی».

احمد حنبل (متوفای ۲۴۱ ق.) در مسند (ج ۱، ص ۳۷۶)، ابی داوود (متوفای ۲۷۵ ق.) در سنن (ج ۴، ص ۱۰۷)، ترمذی (متوفای ۲۹۷ ق.) در سنن (ج ۴، ص ۵۰۵) و طبرانی در معجم خود (ج ۱۰، ص ۱۶۴) از پیامبر خدا صلی الله علیه و آله نقل کرده‌اند که فرمود:

«لا تَنْقُضُ ٱلْأَیَّامُ وَ لا یَذْهَبُ الدَّهْرُ حَتّی یَمْلِکَ الْعَرَبَ رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ بَیْتِی اسْمُهُ یُواطِیءُ اسْمِی».

و بیشتر کتابهای اهل تسنّن متعرض این حدیث از پیامبر صلی الله علیه و آله شده‌اند که ذکر آنها لزومی ندارد.

حاکم نیشابوری در المستدرک (ج ۴، ص ۵۵۷)، ابن اثیر (متوفی ۶۰۶ ق.) در جامع‌الاصول (ج ۱۱، ص ۴۹)، یوسف بن یحیی شافعی در عقد الدرر (ص ۱۵)، ذهبی (متوفای ۷۴۸ ق.) در تذکرهٔالحفاظ (ج ۲، ص ۴۶۳)، ابن الصباغ مالکی (متوفی ۸۵۵ ق.) در الفصول المهمه (ص ۲۹۴)، جلال الدین سیوطی (متوفای ۹۱۱ ق.) در الدرّالمنثور (ج ۴، ص ۵۸) و شیخ منصور علی ناصف (متوفای ۱۳۷۱ ق.) در التاج الجامع (ج ۵، ص ۳۴۳) همگی این حدیث را آورده‌اند که پیامبر خدا صلی الله علیه و آله فرمود:

«الْمَهْدِیُّ حَقٌّ وَ هُوَ مِنْ وُلْدِ فاطِمَهِٔ علیها السلام».

تقریباً در همه کتبی که راجع به مهدی موعود نگاشته شده، این حدیث آمده است. در ذیل این حدیث نقل شده که سلمان پرسید: «یا رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله مِنْ أَیِّ وُلْدِکَ؟» قالَ صلی الله علیه و آله: «مِنْ وُلْدِی هذا وَ ضَرَبَ بِیَدِهِ عَلَی الْحُسَیْنِ علیه السلام».

و حدیثی دیگر را ابن صباغ مالکی در الفصول المهمه (ص ۲۹۵)، قندوزی حنفی در ینابیع المودّه (ص ۴۹۰) همچنین شیخ طوسی در کتاب‌الغیبه (ص ۱۱۶) و اربلی در کشف الغمه (ج ۱، ص ۲۳۷) و شیخ حرّ عاملی در اثبات الهداهٔ و زمخشری در حلیهٔالأبرار (ج ۲، ص ۶۹۹) و بحارالأنوار (ج ۵۱، ص ۷۶) ذکر کرده‌اند و منتخب الأثر (ص ۱۵۶) آن را از ینابیع الموده نقل کرده که وقتی پیامبر صلی الله علیه و آله حضرت زهرا علیها السلام را گریان دید، برای تسلیت خاطر او فرمود: خداوند پنج چیز به ما داد که به هیچ کس نداد:

ص: ۲۰۲

«نَبِيُّنا خَيْرُ ٱلْأَنْبِياءِ» (اشاره به خودش)،

«وَ وَصِيُّنا خَيْرُ ٱلْأَوْصِياءِ» (اشاره به امیر المؤمنین علی علیه السلام)،

«وَ شَهِيدُنا خَيْرُ الشُّهَداءُ» (اشاره به حضرت حمزه)،

«وَ مِنَّا سِبْطا هذِهِ ٱلْأُمَّةُ وَ هُما ابْناكَ الْحَسَنُ وَ الْحُسَيْنُ وَ مِنَّا مَهْدِيُّ هذِهِ ٱلْأُمَّةِ الَّذِى يُصَلِّى عِيسى خَلْفَهُ» سپس دست روی شانه امام حسین گذاشت و فرمود:

«مِنْ هذا مَهْدِيُّ هذِهِ ٱلْأُمَّةِ».

سلیمان بن ابراهیم حنفی (متوفای ۱۲۹۴ ق) در ینابیع الموده (صص ۴۹۲ و ۴۹۳) و بسیاری از کتب شیعه؛ از جمله کمال الدین صدوق (ج ۱، ص ۲۸۳) و عیون اخبارالرضا (ج ۱، ص ۵۶) و مناقب ابن شهرآشوب (ج ۱، ص ۲۹۸) و اثبات الهداة شیخ حر عاملی (ج ۱، ص ۶۱۶) و بحارالأنوار (ج ۳۶، ص ۳۷۸) و دیگر کتب حدیثی از پیغمبر خدا صلی الله علیه و آله نقل کرده‌اند که آن حضرت فرمود:

«الْأَئِمَّةُ بَعْدِى اثْنا عَشَرَ؛ أَوَّلُهُم أَنْتَ يا عَلِيُّ وَ آخِرُهُمْ الْقائِمُ الَّذِى يَفْتَحُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَل عَلى يَدَيْهِ مَشَارِقَ الْأَرْضِ وَ مَغَارِبَهَا».

و همچنین احادیثی از عقد الدرر (ص ۲۲۶)، غیبهٔ شیخ طوسی (ص ۲۷۴)، ملاحم سیدبن طاووس (ص ۶۳) و اثباهٔ الهداهٔ (ج ۳، ص ۵۱۴) و منتخب الأثر (ص ۴۶۸) هر دو، از غیبهٔ شیخ طوسی، راجع به بیعت مردم با حضرت مهدی علیه السلام در آخرالزمان نقل شده که در آن، به محل بیعت؛ یعنی میان رکن و مقام در مسجدالحرام اشاره گردیده است. پیامبرخدا صلی الله علیه و آله در این حدیث فرمود:

«يُبايَعُ الْمَهْدِيُّ بَيْنَ الرُّكْنِ وَ الْمَقامِ وَ لا يُوقِظُ نائِماً وَ لا يُحْرِيقُ دَماً».

اینها بخشی از روایات بر گرفته از کتاب پنج جلدی «معجم أحادیث الإمام المهدی علیه السلام» است که تمام مستندات و احادیث مربوط به حضرت مهدی علیه السلام در آن گرد آمده است و بهترین اثری است که تاکنون نوشته شده و توسط «مؤسّسهٔ المعارف الاسلامیه» نشر یافته است.

مهدی کیست؟

روایاتی از این دست، که چند نمونه آن از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل شد و در کتابهای شیعی و سنی

ص: ۲۰۳

آمـده، مهـدی موعود را منحصـر در فرزنـد بلافصـل و بـدون واسـطه امـام حسن عسـکری علیه السـلام دانسـته‌اند و او است که همه خصوصـیات ذکر شـده در روایـات را دارد و این روشن است و هیـچ ابهامی نـدارد و تاکنون کسـی به این نام و ویژگی‌ها که فرزند امام حسن عسکری و امام حسین علیهما السلام باشد قیام نکرده است. البته ظهور او همراه با آثار و علایمی است که در کتابها آمده است و آن اینکه در لحظه اول تمام جهان از ظهور او آگاه شـده و قدرتش عالمگیر خواهد شد و پیوسـته پیروانش انتظار ظهور او را دارند.

در طول تاریـخ، افرادی به داعی مهـدویت قیام کرده‌انـد بی‌آنکه آثار و علایم ذکر شـده در روایات بر آنها منطبق باشد. البته گاهی افراد به عنوان امر به‌معروف و نهی از منکر قیام کرده‌انـد و هیـچ‌گاه ادعای مهدویت نداشـته‌اند، لیکن دوسـتان و گاهی دشـمنانشان، آنها را مهدی موعود نامیده‌اند؛ مانند:

زیدبن علی‌بن الحسین

زید در مخالفت با حکومت بنی‌امیه (هشام بن عبدالملک) قیام کرد و در جنگ با لشکری که از طرف هشام گسیل شده بود، کشته شد. حضـرت رضا علیه السلام زید را عالم آل‌محمد صلی الله علیه و آله لقب داد و امام صادق او را شهید نامید و در باره‌اش فرمود: «او راهی را رفت که جدّش امیرمؤمنان علیه السلام رفت». در روایتی از کتب عامه، پیغمبر از شهادتش خبر داده بود.

آری، زیـد داعیـه مهـدویت نـداشت لیکـن دشـمنان و شایـد گروهی از دوسـتانش او را مهـدی خواندنـد. شـاعر بنی‌امیه، خطـاب به بنی‌هاشم گفت:

صَلَبْنَا لَکُمْ زَیْداً عَلَی جِذْعِ نَخْلَةٍ وَ لَمْ أَرَ مَهْدِیّاً عَلَی الْجِذْعِ یُصْلَبُ (۱)

محمد بن عبداللّه بن حسن مثنی

محمـد بـن عبـداللّه بن حسن مثنی یکی دیگر از افرادی است که به عنـوان امر به‌معروف و نهی از منکر قیـام کرد و هیـچ‌گاه ادعـای مهدویت نداشت. او در مخالفت با حکومت منصور دوانیقی به پا خاست، هرچند ابتدا مدینه و مکه و یمن را تصرف

۱- مستدرک‌الوسائل، ج ۵، ص ۲۵۹

ص: ۲۰۴

کرد ولی سرانجام در مصاف با لشکر منصور کشته شد. محمد، داعیه مهدویت نداشت، لیکن نزد گروهی از طرفدارانش مهدی خوانده می‌شد و در روایات ما از این شخص تعریف و از مرگش با نام شهادت یاد شده است.

در مصر و تونس و سودان نیز عده‌ای به داعی مهدویت قیام کردند ولی جریان زندگی آنها و قیامشان قابل انطباق با مهدی موعودی، که در روایات آمده، نمی‌باشد.

و بالأخره در محرم سال ۱۴۰۰ شخصی از اهالی عربستان در مکه نیز قیام و ادعا کرد که مهدی موعود است!

اکنون ماجرای وی را، که خود ناظر و شاهدش بودم، به تفصیل برای ثبت در تاریخ می‌آورم:

آخرین مدّعی مهدویت

در ذی‌حجه سال ۱۳۹۹ قمری، افتخار تشرّف به حج تمتع را یافتم. پس از انجام مراسم و زیارت قبر پیامبر و ائمه بقیع علیهم السلام، چون محرّم نزدیک و جریان رأی‌گیری برای جمهوری اسلامی در پیش بود، از سرپرستی اجازه گرفتیم که زودتر به ایران برگردیم. از این رو، به جده آمده و به دفتر هواپیمایی ایران و مسؤول تنظیم برگشت حاجیان به ایران مراجعه کردیم. آگاه شدیم که تا سه روز جای خالی برای برگشت نیست. البته از آنجا که کاروانها با افراد خود در یک پرواز قرار می‌گیرند، نمی‌شود یک یا دو نفر را کنار بگذارند و ما را به‌جای آنها بفرستند. اینجا بود که تصمیم گرفتیم از فرصت استفاده کرده، باردیگر جهت زیارت خانه خدا به‌عنوان عمره مفرده به مکه برگردیم. برای گرفتن مجوّز به قونسولگری ایران در جدّه مراجعه نموده، با نذر در جدّه مُحرم شدیم و شب اوّل محرم سال ۱۴۰۰، همراهِ یکی از دوستان (حجت‌الاسلام شیخ محمد کاظم‌پناه) به‌طرف مکه حرکت کردیم و بعد از ورود به مکه و حضور در مسجد الحرام، به طواف و اعمال عمره پرداختیم.

چون در آن ایام بیشترِ حاجیان از مکه خارج شده یا در حال رفتن به مدینه و گروهی نیز مشغول برگشتن به کشور خود بودند، طواف، نماز و سعی میان صفا و مروه

ص: ۲۰۵

و همچنین طواف نساء و نماز، به‌خوبی و در کوتاهترین مدت؛ یعنی حدود دو ساعت انجام می‌شد. و ما که در حال سعی میان صفا و مروه، در شوط چهارم بودیم، زن و مرد عربی، در حالی که آنها هم مشغول سعی بودند، به ما نزدیک شدند. مرد جوان که خود را دانشجوی علوم دینی در ریاض معرفی می‌کرد، با ادب و احترام، خطاب به ما گفت: «فردا مهدی موعود قیام می‌کند و من برای این منظور از ریاض آمده‌ام و من از یاران او هستم و خواستم این بشارت را به شما بدهم!»

ابتدا گمان کردیم که چون ما ایرانی هستیم و معتقد به ظهور حضرت مهدی علیه السلام می‌باشیم، قصد آزار ما را دارد، اما وقتی دیدیم که آنها هم مانند ما در حال سعی و عبادت هستند، گفتیم بعید است که در چنین حالی مسلمانی، مسلمانی را به سخریّه بگیرد.

به او گفتم: بعد از سعی، همدیگر را ملاقات کنیم. هدفم این بود که با فراغت بال، در یکجا بنشینیم و کمی به گفت و گو و مذاکره بپردازیم، ولی چون جایی معین نکردیم، بعد از سعی و انجام تقصیر، هر چه جست و جو کردم او را نیافتم.

اعمال عمره را که انجام دادیم، از لباس احرام در آمدیم و لباس‌های احرام را در کیسه‌ای نهاده، لباس معمولی به تن کردیم.

در این هنگام، حدود دو ساعت به نماز صبح مانده بود. در گوشه‌ای از مسجدالحرام مانند دیگران دراز کشیدیم و به خواب رفتیم.

پس از اذان برای اعلام وقت نماز شب، اذان نماز صبح گفته شد و همه بدور کعبه در مسجدالحرام به صف ایستادند. من نیز همراه دوستم وضو گرفتیم و به نماز ایستادیم. گرچه هنگام طواف، بیشتر مسجد خالی بود لیکن در زمان اقامه نماز پر شد و در قسمتهای مسقف مسجد نیز افراد به نماز ایستادند.

وقتی نماز به پایان رسید، صدای تکبیر در مسجدالحرام پیچید، حتی لحظه‌ای هم قطع نمی‌شد! برای ما که اهل ایران بودیم اینگونه با فریاد تکبیر گفتن چیز ناشناخته و غیر مترقبه‌ای نبود ولی اینکه همه مردم، یکپارچه بی‌آنکه کسی از آنها بخواهد یا هماهنگشان کند، اینگونه مرتّب تکبیر بگویند، برای ما شگفت‌آور بود.

در این حال تصمیم گرفتیم برای کشف ماجرا، به کعبه نزدیک شویم و هرچه نزدیک‌تر می‌رفتیم، تراکم جمعیت در اطراف کعبه بیشتر بود؛ به‌طوری‌که میان کعبه و مقام ابراهیم، که تقریباً در فاصله سیزده

ص: ۲۰۶

متری خانه قرار دارد، انبوهی از جمعیت بود و گه‌گاه سلاحهایی هم در دست برخی از افراد دیده می‌شد. پیش خود گفتیم که گویا جریان مهمی رخ می‌دهد.

در این هنگام دیدیم جوانی که شب گذشته، در حال سعی، میان صفا و مروه با ما سخن گفت؛ همو که می‌گفت فردا مهدی موعود قیام می‌کند و من از یاران او هستم و ...

پشت به حجرالأسود ایستاده و مردم را از استلام حجر باز می‌دارد، بی‌آنکه مقاومتی در برابرش انجام گیرد.

با مشاهده این منظره، در صدد برآمدم که مهدی آنان را ببینم! در حال تجسّس و پی‌گیری بودم که ناگهان صدای گوینده‌ای از بلندگوی مسجد؛ از همان جایگاهی که مُکبر هنگام نماز جماعت، نمازگزاران را هدایت می‌کند، به گوش رسید. فهمیدیم که می‌خواهد در باره این جریان و قیام سخن بگوید. آنگاه که صدایش از بلندگوها شنیده شد، همه نگاه‌ها متوجه او گردید. همگان منتظر بودند که او چه می‌گوید.

او که به عربی سخن می‌گفت، با استناد به روایاتی از کتب اهل سنت، (۱) به نقل از پیامبر صلی الله علیه و آله، در باره قیام مهدی موعود و صفات و خصوصیات او سخن گفت و نتیجه‌گیری کرد که اکنون آن مهدی موعود قیام کرده است و مردم را به قیام او بشارت داد.

گوینده در ضمن سخنانش ادعا کرد که مهدی این قیام از نسل پیامبر اسلام و از سلاله حسین‌بن علی است و قیام کرده است تا جهان را پر از عدل و داد کند!

این خبر و سخنان، بسیار هیجان‌انگیز بود و جمعیتی که در حرم گرد آمده بودند؛ عده‌ای طرفدار این حرکت و قیام و گروهی هم زائر بی‌خبر بودند که تازه خبر این قیام به‌گوششان رسیده بود.

البته اهل سنت کم و بیش با روایاتی که در باره مهدی است، آشنایی دارند، وقتی به کتبی که درباره فتنه‌های آخرالزمان و مهدی موعود مطالبی نوشته‌اند، مراجعه می‌کنیم، می‌بینیم سنیان بیش از شیعیان در باره این موضوع کتاب نوشته‌اند و شاید همه، مانند ما شیعیان انتظار ظهور او را دارند و اکنون که این بشارت به گوششان رسیده که مهدی ظهور کرده و در جمع شما است، جمعیت

۱- همان روایاتی که قسمتی از آن را در آغازآوردیم.

ص: ۲۰۷

هیجان زده شـده و برای دیـدن او ازدحام می‌کننـد ولی چون همه جمعیت سرِ پا ایسـتاده‌اند، تشـخیص این مهـدی از دیگران آسان نیست.

این مـاجرا برای مـا هم جـالب بود، البته نه از این رو که مهـدی قیـام کرده، چون می‌دانسـتیم که ظهور حضـرت مهـدی علیه السـلام نشانه‌هایی دارد که در کتب روایی ما ذکر شده و آن نشانه‌ها تا آن زمان به‌وقوع نپیوسته بود.

گوینـده در ضـمن سـخنانش ادعـا کرد که مهـدی این قیام از نسل پیامبر اسـلام و از سـلاله حسـین‌بن علی است و قیام کرده است تا جهان را پر از عدل و داد کند و آمده است که احکام خدا را به اجرا در آورد و بر طبق کتاب خدا و سنت پیامبر صلی الله علیه و آله بر مردم حکم براند ...

چیزی که برای ما غیر منتظره می‌نمود این بود که هم‌زمان با سـخنرانی این خطیب، صدای رگبار مسـلسل در مسـجدالحرام می‌پیچید بی‌آنکه تیرانـدازان دیـده شونـد و آن رعب و وحشتی که در آغـاز به مـا دست داده بود که شایـد پلیس به مسـجدالحرام و جمعیت حمله کند، کم کم برطرف شد. عده‌ای مأمور شدند که جمعیتِ ایستاده را روی زمین

ص: ۲۰۸

بنشانند و ما نیز که تا آن زمان روی پا ایستاده و به سخنان گوینده گوش می‌دادیم، همراه با جمعیت نشستیم تا جمعیت، مهدیِ این قیام را ببینند. او مردی گندمگون بود. سنّی حدود ۳۵ تا ۴۰ سال داشت و تا اندازه‌ای بلندبالا بود که در وسط جمعیت دیده می‌شد. پیراهن بلند عربی به تن داشت و دستمالی مانند عربها به سر انداخته بود. یک قطار فشنگ به کمر بسته و قطاری روی شانه تا محاذی کمرش آویزان بود و سلاحی کمری به کمر بسته و پیرامونش را جمعی مسلّح گرفته بودند. البته اطرافیانش سلاح‌های بزرگ، با خشابهای خمیده و بعضاً راست به دست داشتند. در این حال فهمیدیم که مهدی آنان همان است که در وسط ایستاده و من در این هنگام سعی کردم در همان حال نشسته خود را به نزدیک‌ترین جای ممکن برسانم ولی رفتن تا دو- سه متری او امکان داشت و بیش از آن را مانع می‌شدند.

افراد مسلّح که پیرامون این مهدی ایستاده بودند، یکا یک به حضورش می‌رسیدند و با او دست می‌دادند و او هم سخنانی در گوش هریک می‌گفت و سپس با دست، به سمتی از مسجد الحرام اشاره می‌کرد و آن فرد مسلّح، به آن سمت می‌رفت. از مطالب درگوشیِ آنان چیزی دستگیرم نشد ولی پیدا بود با دست دادن خود با او بیعت می‌کردند و او هم در حق ایشان دعا می‌کرد و به نقطه‌ای از مسجدالحرام مأموریت می‌داد. تا این زمان هیچ اتفاق و حادثه خاصی رخ نداده بود و از پلیس و مأموران سعودی هم خبری نبود.

تعدادی از نیروهای سلاح به دست، برای حفاظت و کنترل آمد و شد، درهای ورودی را در اختیار گرفته و بر همه جا مسلّط شده بودند.

به نظر می‌رسید برای حفاظت و کنترل بنای با عظمت مسجد الحرام که دارای حدود ۲۴ دروازه است، نیاز به مأموران و هواداران زیادی هست که هنگام بیرون رفتن از مسجد روشن شد که تعدادشان کم نیست.

افراد مسلّح بیشتر از جوانان بودند و در میان آنان کمتر کسی از حدود چهل به بالا دیده می‌شد، البته همگی ریش داشتند و افرادی هم بودند که هنوز مو به صورتشان نروییده بود.

لازم به یادآوری است که آوردن سلاح و مهمات به مسجدالحرام در آن زمان، کار مشکلی نبود؛ زیرا خادمان مسجدالحرام که در مقابل هر دری گماشته

ص: ۲۰۹

شـده بودنـد، بیشترشان پنجاه– شـصت سال داشـتند و نسـبت به بررسـی واردین بی‌تفاوت بودنـد. آنان از نیمه‌های شب به بعد، روی صنـدلی یا منبری که برای نشسـتن آنها گذاشـته شـده بود، یا خوابیده بودند و یا اصـلًا حضور نداشـتند و بنابراین، بررسـی بدنی و یا سـاک اصـلًا نبود و اگر کسـی نقشه و قصـدی داشت، به آسانی می‌توانست به اجرا درآورد و همه چیز را وارد مسـجدالحرام کنـد و به‌نظر می‌رسـید که این قیام‌کننـدگان، از این فرصت اسـتفاده کرده، همه‌گونه سـلاح و مهمّـِات مورد نیاز خود را وارد مسـجدالحرام کرده بودند و در زیرزمینها که آنها هم متعلّق به مسجدالحرام است، جا داده بودند.

به هر صورت، بعد از آن سخنرانی، که مدتی فاصله شد، رهبر آنها مشغول تنظیم امور و فرستادن افراد مسلح به اطراف مسجد بود. تا اینکه خطیب دوم برای سـخنرانی در همـان جایگـاه سـخنران نخست حضور یافت و او هم به زبان عربی اما از روی نوشـته مطالبی را برای حاضـران خواند. مطالب وی نیز بیشتر تکرار همان ادعاها و ذکر روایاتی در باره مهدی موعود و در ضـمن سخنرانی‌اش خطاب به مردم گفت: اکنون که حضـرت مهـدی قیام کرده، شـما با او بیعت کنید، عَلی کِتابِ اللَّهِ وَسُـنَّةِ نَبِیِّهِ، جمعیتِ نشسـته با شـنیدن این سخن به‌پا خاستند تا به سوی آن مهدی حرکت کنند و به اصطلاح با او بیعت کنند.

محافظـان آن مهـدی، از نزدیک شـدن مردم جلوگیری کردنـد و گفتنـد: «البیعـهٔ بعـد صـلاهٔ الظهر» در این هنگام تلاش زیادی برای فرونشانـدن احساسـات مردم و بازداشـتن آنها از بیعت انجام گرفت و مجـدداً به مردم فشار آوردنـد که روی زمین بنشـینند و همگی نشسـتند. در این لحظه، ناگهان برق بخشـی از مسـجدالحرام رفت. البته گرچه با رفتن برق، فضای مسجد الحرام به‌طور کامل تاریک نشـد؛ زیرا نزدیـک طلوع خورشـید و هوا به‌انـدازه کافی روشن بود امّا میکروفن سـخنران که در آن قسـمت بود، خاموش گردیـد و دیگر صدایش به ما نرسید و سرانجام او هم ناگزیر شد از جایگاه پایین بیاید.

آنان در برنامه‌ریزی‌های خود، فکر آن را نکرده بودند که در مواقع ضـرورت وسـیله برق اضـطراری داشـته باشند و شاید همین نکته موجب شد که خیلی‌ها متوجه شوند این مهدی، همان مهدی موعود نیست! چرا که از فراهم کردن امکانات اولیه خود عاجز ماند!

ص: ۲۱۰

لحظاتی گذشت، دیدیم که مردی از میان جمعیت به‌پا خاست و آغاز سخن کرد، امّا من زبان او را متوجه نشدم، تنها کلماتی از روایات را که به عربی می‌خواند، می‌فهمیدم و متوجه شدم که دنباله همان حرفهاست. به نظر می‌رسید که به زبان اردو تکلّم می‌کرد.

گفتنی است بعد از پایان مراسم حج، عده بسیاری از پاکستانی‌ها و مسلمانان هندی در مکه می‌مانند و عجله‌ای برای رفتن به وطن ندارند. و اکثر این حاضران، سخنان گوینده را تأیید می‌کردند. وی آنگاه که در بخشی از سخنانش، از مردم تقاضای بیعت کرده بود و مأموران از بیعت مردم جلوگیری می‌کردند، دیدیم که مردم هر چه در دست داشتند؛ مانند تسبیح و دستمال، به طرف آن مهدی می‌انداختند؛ به عنوان همدردی یا بیعت از راه دور، و این نشان می‌داد که جمعیت غیر عرب، در مسجدالحرام زیاد است البته از ایرانیان تنها من بودم و رفیقم.

رفتن برق موجب شد که خیلی‌ها متوجه شوند این مهدی، مهدی موعود نیست! چرا که از فراهم کردن امکانات اولیه خود عاجز ماند!

همانگونه که پیشتر اشاره شد، از سویی پیوسته صدای رگبار مسلسل به گوش می‌رسید، و از سوی دیگر ما نه شب گذشته شام درستی خورده بودیم و نه صبحانه‌ای میل کرده بودیم و از سوی سوم شکی هم در باطل بودن کار اینها نداشتیم و روایات وارد شده در باره قیام حضرت مهدی و علائم و نشانه‌های او را با این حرکت سازگار نمی‌دیدیم؛ زیرا هیچ‌یک از آنها رخ نداده بود. از اینها گذشته، چگونه می‌شود که چراغ مهدی موعودی را خاموش کنند و او نتواند وسیله روشنایی تهیه کند؟! پیداست که این مهدی واقعی نبود. بنابر این، ادامه حضور ما، در آن جمع، تنها برای کسب خبر بود و بس.

چون تا ظهر دیگر خبری نبود، صلاح دیدم که از جمع کناره گرفته، دوست و همسفرم را پیدا کنم و از مسجد خارج شویم. گرچه جدا شدن از جمعیت هم کار آسانی نبود؛ زیرا تا کسی بلند می‌شد، مأموری می‌آمد و دست روی شانه او می‌گذاشت که بنشین، اسْتَرِح استرح. ناگزیر شدم در حال نشسته، کم‌کم خود را از میان جمعیت کنار بکشم و پس از خارج شدن از میان جمعیت، و تلاش و جستجو، سرانجام بعد از مدتی رفیقم را که بعد از نماز صبح و پیش‌آمدن این جریان، گم

ص: ۲۱۱

کرده بودم یافتم و تازه دانستم که او هم در مسجد حضور داشته و ماجرا را از نزدیک دیده است، لیکن مانند من نزدیک آنان نبوده است.

با همدیگر به زیر زمین مسجدالحرام رفتیم؛ جایی که در آن زمان وضوخانه و دستشویی داشت ولی دیدیم که آب قطع است. دانستیم که از بیرون قطع کرده‌اند.

استفاده از چاه زمزم بدون برق و یا به وسیله دلو هم ممکن نبود. ناگزیر از آب‌فروشان مسجد، که آب را با لیوان می‌فروختند، لیوانی یک ریال خریدیم و نیاز خود را برطرف ساختیم.

پس از آن، به طبقه دوم رفتیم که به بیرون و خیابانهای اطراف اشراف داشت و می‌توانستیم از پنجره یا مشبک‌های طبقه دوم بیرون را ببینیم و از اوضاع بیرون و تیراندازی‌ها آگاهی پیدا کنیم. البته به فکر افتادیم طواف مستحبّی انجام دهیم ولی دیدیم میان کعبه و مقام ابراهیم در اشغال قیام کنندگان است و در این قسمت، باید در خارج از مطاف حرکت کنیم، بنابراین از این تصمیم منصرف شدیم. البته جمع زیادی در خارج از مطاف مشغول طواف بودند.

در طبقه دوم جز افراد مسلّح وابسته به این قیام کنندگان کسی نبود و آنان لوله‌های سلاحشان را از روزنه‌های پنجره‌های مشبک به بیرون گرفته و بی‌هدف و تنها برای ارعاب مردمی که در اطراف مسجدالحرام جمع شده بودند و ناظر این جریان بودند شلیک می‌کردند و پیچیدن صدای شلیک رگبار گلوله‌ها در مسجدالحرام، جمعیت داخل مسجد را به وحشت می‌انداخت.

ص: ۲۱۲

دقایقی در طبقه دوم گشتیم بی آنکه کسی مزاحم ما شود. کم‌کم خود را به قسمت طبقه دوّم مسعی؛ یعنی صفا و مروه رساندیم و از پنجره‌ها بازار ابوسفیان و مردمی را که در آنجا گردآمده بودند، دیدیم. در این هنگام از یکی از این تیراندازان پرسیدم بالأخره برنامه شما چیست و ما باید چه کنیم؟ او از من پرسید «أنتَ بایَعْتَ؟»؛ «بیعت کردی؟» جریان بیعت در دمادم صبح یادم آمد و برایش گفتم که بیعت کنندگان وعده دادند؛ «البیعهٔ بعد صلاهٔ الظهر» گفت: «بعد البیعهٔ»؛ یعنی هر مطلب و خواسته‌ای را بعد از بیعت خواهیم گفت. (۱) از طبقه دوم مسجدالحرام پایین آمدیم و دیدیم که حدود دو ساعت به ظهر مانده است. در صدد برآمدیم که از مسجدالحرام خارج شویم؛ زیرا ما که آنان را نمی‌شناسیم و آن مهدی موعود علیه السلام، که ما به او باور داریم، وقتی قیام کند همه قدرتها در برابرش ذلیل‌اند و نیازی به کلاشینکف روسی و یوزی آمریکایی ندارد و با رفتن برق صدایش خاموش نمی‌شود ... از سوی دیگر چمدان و لوازم سفر و سوغاتی‌های خود را در فرودگاه جده به‌دست تقدیر سپرده‌ایم؛ یعنی آنها را با ریسمانی به ستونی بسته‌ایم و آیهٔالکرسی برایش خوانده‌ایم!

مهمتر اینکه اگر تا ظهر بمانیم، احتمال درگیری و کشته شدن و یا دستگیری وجود دارد. بنابراین، به سوی صفا و مروه آمدیم که خارج شویم، دیدیم تمام درها بسته و پُشت هر دری، یکی از نیروهای قیام کننده ایستاده

۱- لازم به گفتن است که قیام‌کنندگان می‌کوشیدند عمل خود را با اخباری که از پیامبرخدا صلی الله علیه و آله درباره مهدی موعود علیه السلام رسیده، تطبیق دهند و این تلاشی بود برای رسیدن به هدفشان.

در طول تاریخ، بسیاری ادعای مهدویت و یا ادعای ارتباط با حضرت مهدی علیه السلام کرده و به خیال خود چند صباحی به خواسته خویش رسیدند، اما سرانجام رسوا شدند!

از آنجا که در روایات از طریق عامه بشارت به وجود احیا کننده دین در آغاز محرّم داده شده و نیز آمده است که قیام در مسجدالحرام و کنار خانه خدا و میان رکن و مقام ابراهیم و بعد از نماز ظهر و با بیعتِ دست به دست خواهد بود، این مدعیان هم، قیام خود را در اول محرم ۱۴۰۰ و در شرایط پیشگفته آغاز کردند.

کلمه بیعت هم تداعی‌کننده عمل پیغمبر صلی الله علیه و آله در صدر اسلام و بیعت با ابوبکر و عمر و عثمان می‌باشد که دست در دست فشار داده می‌شود و باعث تعهّدی خاص می‌گردد تا در اذهان تداعی کند که ما همان راه پیامبر صلی الله علیه و آله و جانشینان او را طی می‌کنیم و قیام ما هم برای اجرای احکام الهی و بر طبق کتاب خدا و سنت پیامبر می‌باشد.

ص: ۲۱۳

است. از فرد مسلحی پرسیدیم کدام در باز است؟ او اشاره به سوی مروه کرد و گفت درِ آخرِ سمت راست باز است. خود را به آنجا رساندیم و دیدیم که جمعیت زیادی هم پشت سر ما در حرکتند. معلوم شد که آنان نیز مانند ما قصد خروج از مسجد را دارند و به دنبال دری می‌گردند که باز باشد.

اما از بد حادثه، دیدیم این در نیز بسته است! به فکر افتادیم از آن پنجره‌های مشبکِ طرف مروه استفاده کنیم که این قسمت نسبت به قسمت‌های دیگرِ صفا و مروه، مقدار حدود یک متر و نیم بلندی دارد و به‌گونه‌ای است که سعی کننده وقتی به بیست متری کوه مروه و کنار درِ سمت راست مروه می‌رسد، پنجره‌های مشبک در دسترس او است و قسمت باز مشبک به اندازه‌ای است که یک نفر می‌تواند با زحمت بیرون برود و من نخستین کسی بودم که از آنجا بیرون شدم و رفیق و همسفرم نیز بعد از من آمد. مردم هم به شبکه‌های دیگر چسبیده بودند و می‌کوشیدند از مسجد خارج شوند.

در بیرون مسجدالحرام نیروهای حکومتی را دیدیم که در پناه دیوار کمین کرده بودند اما جرأت خارج شدن را هم ندارند؛ زیرا تک‌تیراندازانِ مستقر در طبقه بالای مسعی می‌توانستند به آسانی آنها را هدف قرار دهند.

مردمی که در سمت بازار ابوسفیان ایستاده بودند، صدای گلوله‌ها را می‌شنیدند و می‌دانستند که مسجدالحرام به تصرف گروهی مسلّح درآمده است اما نمی‌دانستند چه کسانی هستند و چه هدفی دارند. وقتی ما را دیدند که از مسجدالحرام بیرون آمدیم، از جنسیّت قیام کنندگان پرسیدند که: «ما الجنسیّة؟»؛ «اشغال‌کنندگان مسجد، اهل کجا هستند؟» ما هم پاسخ می‌دادیم «الجنسیّة السعودیة»؛ «از اهالی عربستان سعودی هستند» ولی کسی از ما نپرسید که قیام کنندگان چه هدفی را دنبال می‌کنند تا بگوییم که اهدافشان چیست؟

تا نزدیکی‌های ظهر، مانند دیگران منتظر ماندیم که شاید واقعه جدیدی پیش آید، امّا هیچ حادثه‌ای رخ نداد. برای ادای نماز، به یکی از مساجد مکه، نزدیک شارع سلیمانیه رفتیم و نماز گزاردیم و بعد از نماز، به موقف سیارات رفتیم تا به جده برگردیم که رانندگان حاضر نشدند ما دو نفر ایرانی را به جده ببرند. از پلیس کمک خواستیم و پلیس

ص: ۲۱۴

همراه ما آمد و از راننده دلیل سوار نکردن ما را پرسید و او در جواب گفت در بیرون شهر، در عوارضی (پلیس راه) جلو ما را می‌گیرند! پلیس از راننده خواست ما را سوار کند و گفت من بی‌سیم می‌زنم و می‌گویم که به شما کار نداشته باشند.

در ماشینی که سوار شدیم، دو نفر ایرانی، یک نفر سعودیِ اهل مکه و دو نفر پاکستانی بودیم و ساعت حدود دو یا سه بعد از ظهر بود، مسافر مکی از جریان حمله به مسجدالحرام آگاه بود و می‌گفت: پلیس در حمله موفق نبود و کاری از پیش نبرد و عدّه‌ای نیز کشته شدند.

به فرودگاه جدّه که رسیدیم، رادیو تهران را گرفتیم که شنیدیم اعلامیه امام خمینی قدس سره را می‌خواند و محتوای آن در مذّمت قیام‌کنندگان بود، اما زمانی که به تهران آمدیم مطالب مطبوعات را در دفاع از قیام‌کنندگان دیدیم، بی‌آنکه گفتار آنها را نقل کنند، آنها را قیام‌کنندگان علیه دولت سعودی معرفی می‌کردند و این انگیزه‌ای شد تا نامه‌ای برای روزنامه کیهان بنویسم و بدینوسیله مردم را در جریان آن رخداد قرار دهم و بگویم که این حرکت و قیام، در مخالفت بر ضدّ دولت سعودی نیست، بلکه رهبر آنان از قبیله عجمان (۱) است و ادعای مهدویت می‌کند! ولی متأسفانه روزنامه پیشگفته، مطالب ارسالی را منتشر نکرد و بعد از مدتی، مطلع شدم که در سالنامه کیهان انتشار یافته است.

مردمی که در سمت بازار معروف به ابوسفیان ایستاده بودند، صدای گلوله‌هارا می‌شنیدند و می‌دانستند که مسجدالحرام به تصرف گروهی مسلّح درآمده‌است اما نمی‌دانستند چه‌کسانی‌هستند وچه هدفی دارند؟

شایسته است، دنباله ماجرا؛ یعنی به توپ بسته شدن مسجدالحرام، که آثارش در

۱- گفتنی است پیش از روی کار آمدن حکومت‌آل‌سعود در عربستان، این دو قبیله؛ یعنی العجمان و آل‌سعود برای کسب قدرت در عربستان، با یکدیگر در جنگ و نزاع بودند و کمک خارجی‌ها به‌خصوص دولت انگلستان به این طوایف، برای کم کردن یا از میان بردن نفوذ دولت عثمانی بر سرزمین حجاز، مطالبی است که بسیار گفته‌اند و در باره‌اش کتابها نوشته‌اند.

به نظر می‌رسد، اکنون یکی از فرزندان قبیله «العجمان» با ادعای مهدویت قیام کرده است تا بتواند حکومت موجود را حذف و قبیله خود را بر این کشور حاکم کند.

ص: ۲۱۵

سال بعد (۱۳۵۰ ش.) بر روی در و دیوار مسجد نمایان بود و نیز روانه کردن آب به طرف مسجدالحرام و بیرون آوردن قیام‌کنندگان از زیرزمین مسجد به کمک کماندوهای فرانسوی و به وسیله بالگردهای آنها، به رگبار بستن و کشتن شدن قیام کنندگان نیز در یک مقاله‌ای جداگانه نوشته و منتشر شود.

درباره مرکز

بسم الله الرحمن الرحیم
جاهِدُوا بِأَمْوالِکُمْ وَ أَنْفُسِکُمْ فی سَبیلِ اللَّهِ ذلِکُمْ خَیْرٌ لَکُمْ إِنْ کُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (سوره توبه آیه ۴۱)
با اموال و جانهای خود، در راه خدا جهاد نمایید؛ این برای شما بهتر است اگر بدانید حضرت رضا (علیه السّلام): خدا رحم نماید بنده‌ای که امر ما را زنده (و برپا) دارد ... علوم و دانشهای ما را یاد گیرد و به مردم یاد دهد، زیرا مردم اگر سخنان نیکوی ما را (بی آنکه چیزی از آن کاسته و یا بر آن بیافزایند) بدانند هر آینه از ما پیروی (و طبق آن عمل) می کنند
بنادر البحار-ترجمه و شرح خلاصه دو جلد بحار الانوار ص ۱۵۹
بنیانگذار مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان شهید آیت الله شمس آبادی (ره) یکی از علمای برجسته شهر اصفهان بودند که در دلدادگی به اهلبیت (علیهم السلام) بخصوص حضرت علی بن موسی الرضا (علیه السلام) و امام عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف) شهره بوده و لذا با نظر و درایت خود در سال ۱۳۴۰ هجری شمسی بنیانگذار مرکز و راهی شد که هیچ وقت چراغ آن خاموش نشد و هر روز قوی تر و بهتر راهش را ادامه می دهند.
مرکز تحقیقات قائمیه اصفهان از سال ۱۳۸۵ هجری شمسی تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن امامی (قدس سره الشریف) و با فعالیت خالصانه و شبانه روزی تیمی مرکب از فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مختلف مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.
اهداف :دفاع از حریم شیعه و بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام) تقویت انگیزه جوانان و عامه مردم نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی، جایگزین کردن مطالب سودمند به جای بلوتوث های بی محتوا در تلفن های همراه و رایانه ها ایجاد بستر جامع مطالعاتی بر اساس معارف قرآن کریم و اهل بیت علیهم السّلام با انگیزه نشر معارف، سرویس دهی به محققین و طلاب، گسترش فرهنگ مطالعه و غنی کردن اوقات فراغت علاقمندان به نرم افزار های علوم اسلامی، در دسترس بودن منابع لازم جهت سهولت رفع ابهام و شبهات منتشره در جامعه عدالت اجتماعی: با استفاده از ابزار نو می توان بصورت تصاعدی در نشر و پخش آن همت گمارد و از طرفی عدالت اجتماعی در تزریق امکانات را در سطح کشور و باز از جهتی نشر فرهنگ اسلامی ایرانی را در سطح جهان سرعت بخشید.
از جمله فعالیتهای گسترده مرکز :
الف)چاپ و نشر ده ها عنوان کتاب، جزوه و ماهنامه همراه با برگزاری مسابقه کتابخوانی
ب)تولید صدها نرم افزار تحقیقاتی و کتابخانه ای قابل اجرا در رایانه و گوشی تلفن سهمراه
ج)تولید نمایشگاه های سه بعدی، پانوراما ، انیمیشن ، بازیهای رایانه ای و ... اماکن مذهبی، گردشگری و...
د)ایجاد سایت اینترنتی قائمیه www.ghaemiyeh.com جهت دانلود رایگان نرم افزار های تلفن همراه و چندین سایت مذهبی دیگر
ه)تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و ... جهت نمایش در شبکه های ماهواره ای
و)راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی (خط ۲۳۵۰۵۲۴)
ز)طراحی سیستم های حسابداری ، رسانه ساز ، موبایل ساز ، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک ، SMS و...
ح)همکاری افتخاری با دهها مرکز حقیقی و حقوقی از جمله بیوت آیات عظام، حوزه های علمیه، دانشگاهها، اماکن مذهبی مانند مسجد جمکران و ...

ط)برگزاری همایش ها، و اجرای طرح مهد، ویژه کودکان و نوجوانان شرکت کننده در جلسه

ی)برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم و دوره های تربیت مربی (حضوری و مجازی) در طول سال

دفتر مرکزی: اصفهان/خ مسجد سید/ حد فاصل خیابان پنج رمضان و چهارراه وفائی / مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان

تاریخ تأسیس: ۱۳۸۵ شماره ثبت : ۲۳۷۳ شناسه ملی : ۱۰۸۶۰۱۵۲۰۲۶

وب سایت: www.ghaemiyeh.com ایمیل: Info@ghaemiyeh.com فروشگاه اینترنتی: www.eslamshop.com

تلفن ۲۵-۲۳۵۷۰۲۳- (۰۳۱۱) فکس ۲۳۵۷۰۲۲ (۰۳۱۱) دفتر تهران ۸۸۳۱۸۷۲۲ (۰۲۱) بازرگانی و فروش ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹ امور کاربران ۲۳۳۳۰۴۵(۰۳۱۱)

نکته قابل توجه اینکه بودجه این مرکز؛ مردمی ، غیر دولتی و غیر انتفاعی با همت عده ای خیر اندیش اداره و تامین گردیده و لی جوابگوی حجم رو به رشد و وسیع فعالیت مذهبی و علمی حاضر و طرح های توسعه ای فرهنگی نیست، از اینرو این مرکز به فضل و کرم صاحب اصلی این خانه (قائمیه) امید داشته و امیدواریم حضرت بقیه الله الاعظم عجل الله تعالی فرجه الشریف توفیق روزافزونی را شامل همگان بنماید تا در صورت امکان در این امر مهم ما را یاری نمایندانشاالله.

شماره حساب ۶۲۱۰۶۰۹۵۳ ، شماره کارت :۶۲۷۳-۵۳۳۱-۳۰۴۵-۱۹۷۳و شماره حساب شبا : -IR۹۰-۰۱۸۰-۰۰۰۰-۰۰۰۰-۰۶۲۱ ۵۳-۰۶۰۹به نام مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان نزد بانک تجارت شعبه اصفهان – خیابان مسجد سید

ارزش کار فکری و عقیدتی

الاحتجاج - به سندش، از امام حسین علیه السلام -: هر کس عهده دار یتیمی از ما شود که محنتِ غیبت ما، او را از ما جدا کرده است و از علوم ما که به دستش رسیده، به او سهمی دهد تا ارشاد و هدایتش کند، خداوند به او می‌فرماید: «ای بنده بزرگوار شریک کننده برادرش! من در کَرَم کردن، از تو سزاوارترم. فرشتگان من! برای او در بهشت، به عدد هر حرفی که یاد داده است، هزار هزار، کاخ قرار دهید و از دیگر نعمت‌ها، آنچه را که لایق اوست، به آنها ضمیمه کنید».

التفسیر المنسوب إلی الإمام العسکری علیه السلام: امام حسین علیه السلام به مردی فرمود: «کدام یک را دوست‌تر می‌داری: مردی اراده کشتن بینوایی ضعیف را دارد و تو او را از دستش می‌رَهانی، یا مردی ناصبی اراده گمراه کردن مؤمنی بینوا و ضعیف از پیروان ما را دارد، امّا تو دریچه‌ای [از علم] را بر او می گشایی که آن بینوا، خود را بِدان، نگاه می‌دارد و با حجّت‌های خدای متعال، خصم خویش را ساکت می‌سازد و او را می‌شکند؟».

[سپس] فرمود: «حتماً رهاندن این مؤمن بینوا از دست آن ناصبی. بی گمان، خدای متعال می‌فرماید: «و هر که او را زنده کند، گویی همه مردم را زنده کرده است»؛ یعنی هر که او را زنده کند و از کفر به ایمان، ارشاد کند، گویی همه مردم را زنده کرده است، پیش از آن که آنان را با شمشیرهای تیز بکشد».

مسند زید: امام حسین علیه السلام فرمود: «هر کس انسانی را از گمراهی به معرفت حق، فرا بخواند و او اجابت کند، اجری مانند آزاد کردن بنده دارد».

قائمیه
مرکز تحقیقات رایانه‌ای
اصفهان
www
برای داشتن کتابخانه های‌تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشـــانی
www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.ir
مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.
۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹